

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level

Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 May - 2026 Volume-18 Issue-5(VI)

Mob: +91-9552416001 Website: <https://jrdrv.org> Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: <https://jrdrv.org>

ISSN: 2230-9578

May- 2026

Volume-18 Issue-5 (VI)

Please Get in Touch

Email: jrdrv.org@gmail.com

Mob: +91-9552416001, +91- 8888454089

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/9578) | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-5(VI)| May 2026

Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Volume-18, Issue-5 (VI) May 2026

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrvb.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-3 (IV)| March - 2026

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	
License	 Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrv.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrv.org
Registered office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	‘Ravichandram’ Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	Amitsons Digital Copiers 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.2230-9578) | Website: <https://jrdrvb.org> Volume-18, Issue-3 (IV)| March - 2026

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

---

*A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed
International Research Journal*

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages

Periodicity of Publication- Monthly

Email: jrdrvb.org@gmail.com

Journal Website: <https://jrdrvb.org>

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole

Professor

Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,

Tal Raver, Dist Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel

Vice-Chancellor (Former)

Rajiv Gandhi National Institute of Youth

Development, Govt. of India

Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi

Visiting Faculty

Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane

Assistant Professor,

Head Department of Geography,

Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : [2230-9578](https://doi.org/10.22304/2230-9578) | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-3 (IV)| March - 2026

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	Dr. Lal Mervin Dharmasiri Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	Vijayanand Selvaraj Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston, Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-AI-Quds Open University, Palestine.	Prof. A.G. Amarasinghe Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	Dr. Gyanaranjan Sahoo Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	Dr. Ranjan Kalita Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	Dr. S. C. Advitot Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering, Korti, Pandharpur-	Dr. Anurag Shrivastava Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malaysia	Prof. (Dr.) F. M. Nadaf Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	Dr. Sandeep Rout Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	Dr. Daneshwar. R. Pandey Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrv.org@gmail.com Journal Website: <https://jrdrv.org>

Sr. No.	Contents	Page No.
1	वैश्विक विकास लक्ष्यों (SDGs) की प्राप्ति में हिंदी साहित्य एवं लाइब्रेरी सेवाओं की भूमिका: एक भूगोलिक (Spatial) परिप्रेक्ष्य महेन्द्र कुमार मिठारवाल	1-4
2	महात्मा गांधी यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी दृष्टिकोन एक ऐतिहासिक परिपेक्ष डॉ. दिलीप भिमराव गिन्हे	5-8
3	माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका ज्योती एस. बाविस्कर	9-12
4	मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म में हिंदी स्वरूप और प्रभाव Dr. Pairojabanu M Mestri	13-16
5	शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी: एक अभ्यास डॉ. शिवराज कदम	17-23
6	वितरण साखळीतील महत्वपूर्ण घटक संजय भास्कर मेश्राम	24-27
7	डिजिटल युगातील महिलांवर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव: सक्षमीकरण आणि आव्हानांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास शिल्पा सर्जेराव सुर्वे.	28-31
8	वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्वाचा व्यक्तिमत्व विकासातील संबंध: एक आंतरविद्याशाखीय विवेचन सुहास विष्णू रोमणे, डॉ. संजय ज्ञा. सावंत.	32-37
9	शाश्वत विकास आणि सर्व समावेशक वृद्धी बर्वे सिद्धार्थ भागाजी	38-42
10	तंजावर मराठा साम्राज्याचा लोककल्याणकारी विस्तार आणि सरफोजी राजे दुसरे अमितकुमार गणेश शिंगणे	43-47
11	जलसंसाधनाचे संवर्धन व व्यवस्थापन डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे	48-52
12	मानवी हक्क व त्यासमोरील आव्हाने डॉ. रमेश टिकाराम बागडे	53-56
13	तंत्रज्ञानाचा मराठी भाषा व संस्कृतीवर होणारा परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ. रेखा जगनाळे -मोतेवार	57-61
14	"सआदत हसन मंटो की कहानियों और भीष्म साहनी के उपन्यास 'तमस' का तुलनात्मक अध्ययन" नदिम इक़बाल मुल्ला	62-67
15	अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन डॉ. प्रविण देवराव गवई	68-75
16	भारतीय नागरी सेवा: कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व डॉ. रचना धर्मदास वानखडे	76-80
17	ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीचा मधुमेहावर होणारा परिणाम सुरनर महानंदा संतराम	81-84
18	भारतीय ज्ञान प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास हिरगळ संदीप पंढरीनाथ	85-87

19	एकात्म मानवतावाद - भारताच्या सशक्तीकरणाचे तत्वज्ञान उज्वला उत्तम अहिरे, दीलीप भीमराव गायकवाड	88-91
20	भारतामधील नाणकशास्त्राचा पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यवहारात आणलेल्या नाण्यांच्या संदर्भाने शाश्वततेच्या दृष्टिकोनातून केलेला एक चिकित्सक अभ्यास..... राजाराम कृष्णा कांबळे	92-98
21	चार आर्यसत्ये: मानवी दुःख, कार्यकारणभाव आणि मुक्तीचा आंतरशास्त्रीय अभ्यास डॉ. अरविंद महादेवराव पुनवटकर	99-102
22	इंडो-अरेबिक व्यापारातील चोल बंदराचे योगदान: एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. प्रा. रमेश धनराज जाधव	103-108
23	ग्रामीण व शहरी परिवर्तन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास कु. प्रणाली जगदीश शेंडे	109-113
24	बीड जिल्ह्यातील कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्या : एक भौगोलिक विश्लेषण प्रा. खटाणे राजेश पांडुरंग	114-118
25	कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यातील महापूर कारणे ,सामाजिक –आर्थिक परिणाम आणि शाश्वत निवारण धोरणाचा अभ्यास Dr.Pramod Appaso Hulwan	119-121
26	‘मिडल क्लास’ कादंबरीतील मध्यमवर्गीय शिक्षणाचे वास्तव चित्रण डॉ. विनोद गायकवाड, कु. कल्पना रायजाधव	122-125
27	अंतर्विषयी क्षितिज: नवाचार, सततता और वैश्विक विकास के पथ — हिंदी कथा साहित्य के संदर्भ में डॉ. निशा चौहान	126-129
28	ममता कालिया एवं वर्षा अडालजा की कहानियों में महानगरीय जीवन के डूबते पुराने मूल्य एवं नए मूल्यों का संघर्ष (हिन्दी और गुजराती कहानी के तुलनात्मक साहित्य के संदर्भ में) Dr. Bhairavi R Pandya	130-133
29	भारतामधील शाश्वत पर्यटन विकास : धोरण, नियोजन आणि अंमलबजावणीचे विश्लेषण डॉ. आरती राणे	134-140
30	दलित, नारीवादी और हाशिये का साहित्य: हिन्दी परिप्रेक्ष्य डॉ. सर्वमंगला एस्. कमतगी	141-144
31	21वीं सदी का स्त्री लेखन और पारिवारिक मूल्य। Yuvraj Dagadu Patil	145-149
32	राजकीय सहभाग, नागरिकत्व आणि नागरी समाज : एक अभ्यास सचिन बी. पिडुरकर	150-152
33	भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय कु. अस्मिता संजय ढवस	153-156
34	कोल जनजातियों की महिलाओं का राजनीति में योगदान: एक अध्ययन डॉ. रमेश प्रसाद कोल	157-161

Original Article

वैश्विक विकास लक्ष्यों (SDGs) की प्राप्ति में हिंदी साहित्य एवं लाइब्रेरी सेवाओं की भूमिका: एक भूगोलिक (Spatial) परिप्रेक्ष्य

महेंद्र कुमार मिठारवाल

संस्थान: श्री लाल बहादुर शास्त्री कन्या महाविद्यालय, श्रीमाधोपुर, सर (राजस्थान)

Email: nitharwalm@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश (Abstract)

JRD -2026-180501

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp. 1-4

May - 2026

आज का विश्व अभूतपूर्व चुनौतियों से गुजर रहा है—जलवायु परिवर्तन, संसाधनों का असमान वितरण, गरीबी, शिक्षा का अभाव और सामाजिक विषमताएँ। इन चुनौतियों का समाधान खोजने के लिए संयुक्त राष्ट्र ने सतत विकास लक्ष्यों (SDGs) का निर्धारण किया, जिनका उद्देश्य 2030 तक एक संतुलित, समावेशी और सतत विश्व का निर्माण करना है। प्रस्तुत शोध-पत्र हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस और भूगोल के अंतःविषय समन्वय के माध्यम से यह समझने का प्रयास करता है कि SDGs की प्राप्ति में ज्ञान, सूचना और सांस्कृतिक चेतना किस प्रकार सहायक हो सकती है। वर्तमान वैश्विक परिदृश्य में मानव विकास अनेक जटिल चुनौतियों से घिरा हुआ है, जिनमें जलवायु परिवर्तन, संसाधनों का असमान वितरण, सामाजिक विषमता, शिक्षा का अभाव तथा सूचना तक सीमित पहुँच प्रमुख हैं। इन समस्याओं के समाधान हेतु संयुक्त राष्ट्र द्वारा निर्धारित सतत विकास लक्ष्य (SDGs) एक व्यापक और समन्वित रूपरेखा प्रदान करते हैं, जिनका उद्देश्य वर्ष 2030 तक एक समावेशी, न्यायसंगत और पर्यावरणीय दृष्टि से संतुलित विश्व की स्थापना करना है।

मुख्य शब्द (Keywords): सतत विकास लक्ष्य (SDGs), हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस, भूगोल, स्थानिक परिप्रेक्ष्य (Spatial Perspective), सूचना साक्षरता, डिजिटल लाइब्रेरी, सामाजिक चेतना, अंतःविषय अध्ययन

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

प्रस्तावना (Introduction)

इक्कीसवीं सदी में विकास की अवधारणा ने एक व्यापक और बहुआयामी स्वरूप ग्रहण कर लिया है। अब विकास केवल आर्थिक वृद्धि या औद्योगिक प्रगति तक सीमित नहीं रहा, बल्कि इसमें सामाजिक समानता, पर्यावरणीय संतुलन, सांस्कृतिक संरक्षण और ज्ञान तक समान पहुँच जैसे महत्वपूर्ण आयाम भी शामिल हो गए हैं। इसी समग्र दृष्टिकोण को ध्यान में रखते हुए संयुक्त राष्ट्र ने वर्ष 2015 में 17 सतत विकास लक्ष्यों (Sustainable Development Goals—SDGs) की घोषणा की, जिनका उद्देश्य वर्ष 2030 तक वैश्विक स्तर पर एक न्यायपूर्ण, समावेशी और सतत समाज का निर्माण करना है। भारत जैसे विविधतापूर्ण देश में, जहाँ भाषाई, सांस्कृतिक और भौगोलिक विविधता अत्यधिक है, इन लक्ष्यों की प्राप्ति एक जटिल प्रक्रिया है।

यहाँ विकास के प्रयास केवल नीतिगत स्तर तक सीमित नहीं रह सकते, बल्कि उन्हें सामाजिक चेतना, जनभागीदारी और सूचना के प्रभावी प्रसार से जोड़ना आवश्यक है। इस संदर्भ में हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस और भूगोल का अंतःविषय समन्वय अत्यंत महत्वपूर्ण हो जाता है।

प्रस्तुत शोध-पत्र हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस एवं भूगोल के अंतःविषय (Interdisciplinary) दृष्टिकोण के माध्यम से यह विश्लेषण करता है कि सतत विकास लक्ष्यों की प्राप्ति में ज्ञान, सूचना और सांस्कृतिक अभिव्यक्ति की क्या भूमिका है। अध्ययन यह स्पष्ट करता है कि हिंदी साहित्य सामाजिक चेतना, नैतिक मूल्यों एवं पर्यावरणीय संवेदनशीलता को विकसित करने का एक सशक्त माध्यम है, जो जनसामान्य को विकास के मुद्दों के प्रति जागरूक करता है। दूसरी ओर, लाइब्रेरी साइंस सूचना के संग्रहण, संगठन और प्रसार के माध्यम से ज्ञान तक समान पहुँच सुनिश्चित करता है, जिससे समाज के विभिन्न वर्गों को सशक्त बनाया जा सकता है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21353944

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

महेंद्र कुमार मिठारवाल, संस्थान: श्री लाल बहादुर शास्त्री कन्या महाविद्यालय, श्रीमाधोपुर, सर (राजस्थान)

How to cite this article:

मिठारवाल, . महेंद्र . कुमार . (2026). वैश्विक विकास लक्ष्यों (SDGs) की प्राप्ति में हिंदी साहित्य एवं लाइब्रेरी सेवाओं की भूमिका: एक भूगोलिक (Spatial) परिप्रेक्ष्य. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 1-4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21353944>

भूगोल इस संपूर्ण प्रक्रिया को एक स्थानिक (Spatial) परिप्रेक्ष्य प्रदान करता है, जिससे यह समझा जा सकता है कि विभिन्न क्षेत्रों में विकास की स्थिति, संसाधनों का वितरण तथा सूचना की उपलब्धता किस प्रकार भिन्न-भिन्न है। इस प्रकार यह शोध इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि यदि हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी सेवाओं और भूगोल का समन्वित एवं योजनाबद्ध उपयोग किया जाए, तो सतत विकास लक्ष्यों की प्राप्ति को अधिक प्रभावी, समावेशी और व्यावहारिक बनाया जा सकता है।

1. ज्ञान प्रसार
2. क्षेत्रीय असमानताएँ
3. GIS (भौगोलिक सूचना प्रणाली)
4. समावेशी विकास
5. पर्यावरणीय संवेदनशीलता

हिंदी साहित्य समाज का दर्पण होने के साथ-साथ सामाजिक परिवर्तन का प्रेरक भी है। यह जनमानस में जागरूकता उत्पन्न करता है और विभिन्न सामाजिक, आर्थिक तथा पर्यावरणीय मुद्दों को सरल एवं प्रभावी ढंग से प्रस्तुत करता है। दूसरी ओर, लाइब्रेरी साइंस सूचना के संग्रहण, संगठन और प्रसार का वैज्ञानिक आधार प्रदान करता है, जिससे ज्ञान को समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुँचाया जा सकता है। वहीं भूगोल इन दोनों के प्रभाव का स्थानिक (Spatial) विश्लेषण प्रस्तुत करता है, जिससे यह समझा जा सकता है कि विभिन्न क्षेत्रों में विकास की स्थिति और संसाधनों की उपलब्धता किस प्रकार भिन्न है। इस प्रकार, यह शोध-पत्र इस विचार पर आधारित है कि यदि हिंदी साहित्य के माध्यम से सामाजिक चेतना को सशक्त किया जाए, लाइब्रेरी सेवाओं के माध्यम से ज्ञान का व्यापक प्रसार सुनिश्चित किया जाए और भूगोल के माध्यम से इन प्रक्रियाओं का स्थानिक विश्लेषण किया जाए, तो सतत विकास लक्ष्यों की प्राप्ति को अधिक प्रभावी और समावेशी बनाया जा सकता है।

हिंदी साहित्य की भूमिका: सामाजिक चेतना का आधार

हिंदी साहित्य सदैव समाज की समस्याओं और यथार्थ को प्रतिबिंबित करता रहा है। प्रेमचंद, महादेवी वर्मा, रामधारी सिंह दिनकर जैसे साहित्यकारों ने अपने लेखन के माध्यम से सामाजिक असमानता, गरीबी, शोषण और पर्यावरणीय संकट जैसे मुद्दों को उजागर किया। यह साहित्य केवल मनोरंजन का साधन नहीं है, बल्कि यह समाज को जागरूक और संवेदनशील बनाने का कार्य करता है। SDGs के संदर्भ में हिंदी साहित्य की भूमिका और भी महत्वपूर्ण हो जाती है। उदाहरण के लिए, जल संकट, पर्यावरण संरक्षण और सामाजिक समानता जैसे विषयों पर लिखी गई रचनाएँ लोगों में जागरूकता उत्पन्न करती हैं। ग्रामीण क्षेत्रों में, जहाँ अंग्रेजी भाषा की पहुँच सीमित है, वहाँ हिंदी साहित्य एक प्रभावी संचार माध्यम बनकर उभरता है। इसके अलावा, लोक साहित्य—जैसे लोकगीत, कहानियाँ और लोककथाएँ—भी सामाजिक संदेशों के प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। राजस्थान जैसे राज्य में लोक साहित्य के माध्यम से जल संरक्षण, पर्यावरण संतुलन और सामाजिक सहयोग की परंपराएँ देखने को मिलती हैं। इस प्रकार हिंदी साहित्य SDGs के लक्ष्यों को समाज के विभिन्न स्तरों तक पहुँचाने का कार्य करता है।

लाइब्रेरी साइंस: ज्ञान का संरचनात्मक आधार

लाइब्रेरी साइंस का मुख्य उद्देश्य ज्ञान और सूचना का संग्रहण, संगठन और प्रसार करना है। यह क्षेत्र समय के साथ विकसित होकर अब डिजिटल युग में प्रवेश कर चुका है, जहाँ ई-लाइब्रेरी, डिजिटल आर्काइव और ओपन एक्सेस संसाधनों का महत्व बढ़ गया है। SDGs की प्राप्ति में लाइब्रेरी सेवाओं की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण है। गुणवत्तापूर्ण शिक्षा (SDG 4) के लिए आवश्यक है कि सभी लोगों को समान रूप से ज्ञान और सूचना उपलब्ध हो। लाइब्रेरी इस दिशा में महत्वपूर्ण योगदान देती हैं, विशेष रूप से ग्रामीण और पिछड़े क्षेत्रों में जहाँ सूचना के अन्य साधन सीमित होते हैं। डिजिटल लाइब्रेरी और इंटरनेट आधारित संसाधनों ने ज्ञान तक पहुँच को आसान बना दिया है। इसके माध्यम से विद्यार्थी, शोधकर्ता और आम नागरिक विभिन्न विषयों पर जानकारी प्राप्त कर सकते हैं। इसके अलावा, लाइब्रेरी सूचना साक्षरता (Information Literacy) को भी बढ़ावा देती हैं, जिससे लोग जानकारी का सही उपयोग करना सीखते हैं।

भूगोलिक दृष्टिकोण: स्थानिक असमानताओं का विश्लेषण

भूगोल किसी भी विकास प्रक्रिया को समझने के लिए एक अत्यंत महत्वपूर्ण आधार प्रदान करता है, क्योंकि यह हमें यह बताता है कि संसाधनों, सुविधाओं और अवसरों का वितरण स्थान के अनुसार किस प्रकार भिन्न-भिन्न है। सतत विकास लक्ष्यों (SDGs) की प्राप्ति के संदर्भ में यह समझना आवश्यक है कि विभिन्न क्षेत्रों—विशेष रूप से ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों—के बीच विकास की स्थिति में किस प्रकार की असमानताएँ विद्यमान हैं। स्थानिक असमानताएँ (Spatial Inequalities) मुख्यतः संसाधनों की उपलब्धता, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाओं, सूचना तक पहुँच और आर्थिक अवसरों में अंतर के रूप में सामने आती हैं। उदाहरण के लिए, शहरी क्षेत्रों में जहाँ शिक्षा, इंटरनेट, डिजिटल लाइब्रेरी और स्वास्थ्य सुविधाएँ अपेक्षाकृत बेहतर होती हैं, वहीं ग्रामीण और दूरस्थ क्षेत्रों में इन सुविधाओं का अभाव देखा जाता है। यह असंतुलन SDGs जैसे गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, गरीबी उन्मूलन और समान अवसरों के लक्ष्यों को प्राप्त करने में बाधा उत्पन्न करता है। भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS) और रिमोट सेंसिंग जैसी आधुनिक तकनीकों के माध्यम से इन असमानताओं का वैज्ञानिक विश्लेषण किया जा सकता है। इन उपकरणों की सहायता से यह पता लगाया जा सकता है कि किन क्षेत्रों में संसाधनों की कमी है, किन

क्षेत्रों में विकास योजनाओं का प्रभाव कम है, और किन क्षेत्रों में तत्काल हस्तक्षेप की आवश्यकता है। इस प्रकार भूगोल न केवल समस्याओं की पहचान करता है, बल्कि उनके समाधान के लिए नीति-निर्माताओं को ठोस आधार भी प्रदान करता है। इसके अतिरिक्त, भूगोल यह भी स्पष्ट करता है कि लाइब्रेरी सेवाओं और साहित्यिक संसाधनों का वितरण भी स्थानिक रूप से असमान है। कई ग्रामीण क्षेत्रों में आज भी पुस्तकालयों की कमी है या वे पर्याप्त संसाधनों से युक्त नहीं हैं, जबकि शहरी क्षेत्रों में डिजिटल लाइब्रेरी और आधुनिक सूचना सुविधाएँ उपलब्ध हैं। इस अंतर को कम करना अत्यंत आवश्यक है, ताकि सभी वर्गों को समान रूप से ज्ञान और सूचना प्राप्त हो सके। अतः यह कहा जा सकता है कि भूगोलिक दृष्टिकोण SDGs की प्राप्ति के लिए एक अनिवार्य उपकरण है, जो न केवल विकास की वास्तविक स्थिति को उजागर करता है, बल्कि संसाधनों के न्यायसंगत वितरण और प्रभावी नीति-निर्माण के लिए मार्गदर्शन भी प्रदान करता है। भूगोल किसी भी सामाजिक या आर्थिक प्रक्रिया को स्थानिक संदर्भ में समझने का अवसर प्रदान करता है। SDGs की प्राप्ति में यह समझना आवश्यक है कि विभिन्न क्षेत्रों में विकास की स्थिति क्या है और किन क्षेत्रों में संसाधनों की कमी है। उदाहरण के लिए, भारत में ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के बीच शिक्षा, स्वास्थ्य और सूचना की उपलब्धता में स्पष्ट अंतर देखा जा सकता है। GIS (Geographical Information System) के माध्यम से इन असमानताओं का विश्लेषण किया जा सकता है और यह पता लगाया जा सकता है कि किन क्षेत्रों में अधिक हस्तक्षेप की आवश्यकता है। भूगोलिक दृष्टिकोण यह भी स्पष्ट करता है कि लाइब्रेरी सेवाओं और साहित्यिक संसाधनों का वितरण किस प्रकार असमान है। कुछ क्षेत्रों में आधुनिक डिजिटल लाइब्रेरी उपलब्ध हैं, जबकि अन्य क्षेत्रों में अभी भी बुनियादी सुविधाओं का अभाव है। इस असमानता को दूर करना SDGs की प्राप्ति के लिए आवश्यक है।

अंतःविषय समन्वय: एक समग्र दृष्टिकोण

सतत विकास लक्ष्यों (SDGs) की प्राप्ति के लिए केवल एक ही विषय या अनुशासन पर निर्भर रहना पर्याप्त नहीं है, बल्कि इसके लिए विभिन्न ज्ञान क्षेत्रों के समन्वित प्रयासों की आवश्यकता होती है। हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस और भूगोल—ये तीनों विषय अपने-अपने स्तर पर महत्वपूर्ण हैं, किंतु जब इनका समन्वय किया जाता है, तब एक अधिक प्रभावी और व्यावहारिक विकास मॉडल सामने आता है। हिंदी साहित्य समाज में जागरूकता और संवेदनशीलता उत्पन्न करने का कार्य करता है। यह जटिल सामाजिक, पर्यावरणीय और आर्थिक मुद्दों को सरल भाषा में प्रस्तुत करता है, जिससे आमजन उन्हें आसानी से समझ सकें। दूसरी ओर, लाइब्रेरी साइंस इस ज्ञान को व्यवस्थित, संरक्षित और सुलभ बनाता है। पुस्तकालयों, डिजिटल प्लेटफॉर्म और सूचना प्रणालियों के माध्यम से यह सुनिश्चित किया जाता है कि ज्ञान समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुँचे। भूगोल इस पूरे तंत्र को एक स्थानिक दृष्टिकोण प्रदान करता है। यह यह विश्लेषण करता है कि साहित्य और सूचना का प्रभाव किन क्षेत्रों में अधिक है और किन क्षेत्रों में कम। साथ ही, यह यह भी दर्शाता है कि किन क्षेत्रों में संसाधनों, शिक्षा और सूचना तक पहुँच की कमी है, जिससे विकास की गति प्रभावित होती है। इन तीनों विषयों का समन्वय एक प्रकार की “ज्ञान त्रिवेणी” का निर्माण करता है, जहाँ साहित्य चेतना उत्पन्न करता है, लाइब्रेरी सेवाएँ ज्ञान का प्रसार करती हैं और भूगोल उस ज्ञान के प्रभाव का विश्लेषण करता है। उदाहरण के रूप में, यदि किसी क्षेत्र में जल संकट की समस्या है, तो हिंदी साहित्य के माध्यम से लोगों को इसके प्रति जागरूक किया जा सकता है, लाइब्रेरी के माध्यम से जल संरक्षण से संबंधित जानकारी उपलब्ध कराई जा सकती है, और भूगोल के माध्यम से उस क्षेत्र की जल स्थिति का विश्लेषण कर समाधान की दिशा तय की जा सकती है। अतः यह स्पष्ट है कि अंतःविषय समन्वय न केवल सैद्धांतिक रूप से महत्वपूर्ण है, बल्कि व्यावहारिक स्तर पर भी SDGs की प्राप्ति को अधिक प्रभावी, समावेशी और टिकाऊ बनाने में सहायक सिद्ध होता है। हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस और भूगोल का समन्वय एक ऐसा अंतःविषय ढांचा प्रस्तुत करता है जो SDGs की प्राप्ति के लिए अत्यंत प्रभावी हो सकता है। हिंदी साहित्य जागरूकता और संवेदनशीलता उत्पन्न करता है, लाइब्रेरी सेवाएँ इस ज्ञान को व्यवस्थित और सुलभ बनाती हैं, और भूगोल इन दोनों के प्रभाव का विश्लेषण करता है। यह समन्वय न केवल सैद्धांतिक रूप से महत्वपूर्ण है, बल्कि व्यावहारिक स्तर पर भी उपयोगी है। उदाहरण के लिए, यदि किसी क्षेत्र में जल संकट की समस्या है, तो हिंदी साहित्य के माध्यम से लोगों को जागरूक किया जा सकता है, लाइब्रेरी के माध्यम से संबंधित जानकारी उपलब्ध कराई जा सकती है, और भूगोल के माध्यम से समस्या का स्थानिक विश्लेषण किया जा सकता है।

चुनौतियाँ और संभावनाएँ

हालाँकि इस अंतःविषय दृष्टिकोण में अनेक संभावनाएँ हैं, लेकिन कुछ चुनौतियाँ भी हैं। ग्रामीण क्षेत्रों में लाइब्रेरी सुविधाओं की कमी, डिजिटल विभाजन (Digital Divide), और सूचना साक्षरता का अभाव प्रमुख समस्याएँ हैं। इसके अलावा, हिंदी साहित्य को वैश्विक स्तर पर पर्याप्त मान्यता नहीं मिल पाती, जिससे इसका प्रभाव सीमित रह जाता है। इन चुनौतियों के बावजूद, यदि उचित नीतियाँ और रणनीतियाँ अपनाई जाएँ, तो इन समस्याओं का समाधान संभव है। डिजिटल लाइब्रेरी का विस्तार, सूचना साक्षरता कार्यक्रमों का आयोजन और हिंदी साहित्य के प्रचार-प्रसार के माध्यम से इस दिशा में सकारात्मक कदम उठाए जा सकते हैं।

निष्कर्ष (Conclusion)

इस शोध से यह स्पष्ट होता है कि सतत विकास लक्ष्यों की प्राप्ति के लिए एक समग्र और अंतःविषय दृष्टिकोण आवश्यक है। हिंदी साहित्य, लाइब्रेरी साइंस और भूगोल का समन्वय इस दिशा में एक प्रभावी मॉडल प्रस्तुत करता है। हिंदी साहित्य समाज में जागरूकता और संवेदनशीलता उत्पन्न करता है, जिससे लोग सामाजिक और पर्यावरणीय मुद्दों को समझते हैं। लाइब्रेरी साइंस इस ज्ञान को संरक्षित और सुलभ बनाता है, जिससे सूचना का समान वितरण संभव होता है। भूगोल इस पूरे तंत्र को एक स्थानिक दृष्टिकोण प्रदान करता है, जिससे विकास की वास्तविक स्थिति का आकलन किया जा सकता है। अतः यह आवश्यक है कि नीति-निर्माता, शिक्षाविद और शोधकर्ता इस अंतःविषय दृष्टिकोण को अपनाएँ और इसे विकास की मुख्यधारा में शामिल करें। इससे न केवल SDGs की प्राप्ति संभव होगी, बल्कि एक समावेशी, संतुलित और सतत समाज का निर्माण भी किया जा सकेगा।

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

संदर्भ (References)

1. United Nations – Agenda 2030 for Sustainable Development
2. Amartya Sen – Development as Freedom
3. Ramachandra Guha – Environmentalism: A Global History
4. S.R. Ranganathan – Five Laws of Library Science
5. G.P. Mishra – Library and Information Science
6. Premchand – Gordian
7. Mahadevi Verma – Attest ke Chalchitra
8. Hari Shankar Persia – Essays
9. Asphalt – Jutta Asch
10. David Harvey – Spaces of Global Capitalism

Original Article

महात्मा गांधी यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी दृष्टिकोन एक ऐतिहासिक परिपेक्ष

डॉ. दिलीप भिमराव गि-हे

इतिहास विभाग प्रमुख महाविद्यालय, चोपडा ,
पंकज कला, विज्ञान व वाणिज्य

Manuscript ID:

JRD -2026-180502

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.5-8

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

सारांश:

महात्मा गांधी यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी दृष्टिकोन हा भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासाशी संबंधित होता. गांधीजींच्या मते भारताचे खरे सामर्थ्य खेड्यांमध्ये असून ग्रामीण विकासाशिवाय राष्ट्राची प्रगती शक्य नाही. त्यांनी ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी, खादी, ग्रामोद्योग, कुटीर उद्योग, विकेंद्रित अर्थव्यवस्था आणि विश्वस्त संकल्पना यांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीचा मार्ग सुचविला. औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण होणारी बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, पर्यावरणीय समस्या आणि ग्रामीण उद्योगांचा ऱ्हास यांविषयी त्यांनी चिंता व्यक्त केली. आदर्श खेड्याच्या संकल्पनेद्वारे स्वच्छता, शिक्षण, पंचायत व्यवस्था, स्वयंरोजगार आणि स्थानिक उत्पादन यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले. प्रस्तुत संशोधनात महात्मा गांधी यांच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचारांचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला असून, आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगातही त्यांचे विचार शाश्वत विकास, ग्रामीण स्वावलंबन आणि सामाजिक समतेसाठी मार्गदर्शक ठरत असल्याचे स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द: महात्मा गांधी, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी, खादी, ग्रामोद्योग, कुटीर उद्योग, विकेंद्रित अर्थव्यवस्था, विश्वस्त संकल्पना, स्वावलंबन, ग्रामीण विकास, आदर्श खेडे, शाश्वत विकास, सामाजिक स

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे प्रमुख नेते आणि आधुनिक भारताचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी केवळ राजकीय स्वातंत्र्याचा विचार मांडला नाही, तर सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मितीची व्यापक संकल्पना मांडली. गांधीजींच्या मते भारताची खरी शक्ती ग्रामीण भागात असून खेड्यांचा विकास हा देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा मूलभूत आधार आहे. त्यामुळे त्यांनी ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी, खादी, ग्रामोद्योग, कुटीर उद्योग आणि विकेंद्रित अर्थव्यवस्था या संकल्पनांच्या माध्यमातून स्वावलंबी आणि आत्मनिर्भर ग्रामीण व्यवस्थेची कल्पना मांडली. ब्रिटिशकालीन औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण उद्योगांचा ऱ्हास, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता आणि ग्रामीण लोकांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर या समस्यांमध्ये वाढ झाली.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21354168

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

दिलीप भिमराव गि-हे, इतिहास विभाग प्रमुख महाविद्यालय, चोपडा, पंकज कला, विज्ञान व वाणिज्य

How to cite this article:

गि-हे, . डॉ. दिलीप . भिमराव . (2026). महात्मा गांधी यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी दृष्टिकोन एक ऐतिहासिक परिपेक्ष. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 5–8. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21354168>

या पार्श्वभूमीवर गांधीजींनी ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देत स्थानिक संसाधनांचा उपयोग, मानवी श्रमाचे महत्त्व, नैतिक मूल्ये, सामाजिक समता आणि शाश्वत विकास यांचा पुरस्कार केला.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा गांधी यांच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचारांचा ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यात अभ्यास करून त्यांच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानाचे वर्तमान काळातील महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मता, ग्रामीण उद्योग.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे शिल्पकार महात्मा गांधी हे केवळ राजकीय नेते नव्हते, तर समाज, संस्कृती आणि अर्थव्यवस्थेचे द्रष्टे विचारवंत होते. त्यांचे मत होते की, भारताची आत्मा हा खेड्यांत वसलेली आहे. बहुसंख्य जनता कृषिप्रधान ग्रामीण जीवन जगते, त्यामुळे भारताचे खरे पुनरुत्थान हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणाशिवाय शक्य नाही. महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण समाजाच्या समस्यांकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांच्या आधारे पाहिले. त्यांनी यंत्राधारित औद्योगिकीकरणाचा अतिरेक भारतीय वास्तवाशी विसंगत असल्याचे सांगितले. त्याऐवजी स्थानिक साधनसंपत्ती, मानवी श्रम आणि स्वदेशी उत्पादनांवर आधारित ग्रामव्यवस्था विकसित व्हावी, असे त्यांचे मत होते. खादी, ग्रामोद्योग, हस्तकला आणि लघुउद्योग हे स्वावलंबी अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे घटक ठरावेत, यासाठी त्यांनी चळवळी उभारल्या. “ग्रामस्वराज्य” ही त्यांची संकल्पना केवळ स्वराज्याच्या राजकीय कल्पनेशी जोडलेली नव्हती, तर प्रत्येक खेडे आत्मनिर्भर, न्याय्य आणि समताधिष्ठित असावे, ही त्यामागची मूलभूत संकल्पना होती. महात्मा गांधीजींचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा सर्वांगीण आणि शाश्वत होता. ज्यामध्ये भारतीय ग्रामीण उद्योगांच्या विकासाबरोबरच समाजातील समता, अहिंसा, सहयोग व स्वावलंबन या नैतिक मूल्यांना विशेष करून प्राधान्य दिले गेले होते. त्यामुळे गांधीवादी विचार आजच्या जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या युगातही शाश्वत विकास, पर्यावरणक्षेही धोरणे आणि स्थानिक उद्योगांच्या संवर्धनासाठी मार्गदर्शक ठरताना दिसतो. आधुनिक काळात भारताने अनेक क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केलेली आहे. असे असतांना माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार व प्रचार यामुळे विश्वाचे एका खेड्यात रुपांतरण झाले आहे असे आपण वेळोवेळी म्हणतो परंतु आजही साठ ते पासष्ट टक्के ग्रामीण भागातील जनता या आधुनिक प्रवाहात समाविष्ट आहे का? हा प्रगतीशील समाजाकरीता अतिशय चिंतनाचा विषय आहे. एकीकडे शहराचा विस्तार होतांना तर दुसरीकडे खेडी ही ओस पडलेली दिसतात, दारिद्र्य, बेकारी, विषमता, विकासातील असमतोलपणा, मागासलेपण, अज्ञान, अंधश्रद्धा, या सारख्या अनेक समस्या उग्र रुप धारण करून समाजापुढे उभ्या आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया हा शेती व्यवसाय आहे. वर्तमान काळात शेतीची समस्या बघता शेती ही खर्चीक होत असून शेतीतील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या अधिकचा वापर, या कंपन्यांची मक्तेदारी यातून उत्पादन साधनाच्या वाढत्या किंमती, शेतीतील उत्पादनाला जागतीक बाजाराशी जोडल्याने विकसीत देशाच्या शेतमालाबरोबर वाढती स्पर्धा शेतमाल किंमतीचे धोरण, यातून WTO चा शेती संबंधी करार अनुदावरील बंधने यातून ग्रामीण विकासाचा आधार स्तंभ असणारा शेतकरी खचून गेला आहे. आणि अपयशातून शेतकरी आत्महत्या सारख्या मार्गाचा अवलंब करीत आहे. हि बाब एकेकाळी गुण्या गोविंदाने एकत्र राहणारे शेतकरी, शेतमजूर, लघु उद्योग, कुटीर उद्योग व हस्तकला उद्योग यांच्यातील संबंधाला हादरा देणारी व ग्रामीण जीवन विस्कळीत करणारी आहे. ग्रामीण भारतातील हे सर्व उद्योग –हास होण्यामागचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे औद्योगिकीकरण होय.

आज ग्रामीण भागातील शेतीसंबंधी क्षेत्रातील हजारो लोक जेव्हा औद्योगिक शहराकडे रोजगार मिळवून पोटाची भूक भागविण्यासाठी प्रस्थान करतांना दिसतात. तेव्हा ग्रामीण खेडे ओस पडताना दिसतात. मात्र ग्रामीण भागातील जनतेला नविन शहरात शिक्षित समुदायायी जुळवून घेतांना खूप मोठ्या अडचणी येतात. तर दुसरीकडे ग्रामीण एकात्मता, व्यवसायीक संबंध व तत्संबंधी उत्पादनतेवर विपरीत व गंभीर परिणाम होतांना दिसून येतो. भारत हा खेड्याचा देश असा उल्लेख बारवर होत असतांना खेड्याच्या विकासाशिवाय भारताचा विकास होणे शक्य नाही. हा महात्मा गांधींचा आर्थिक सामाजिक विचार ग्रामीण भारताला तारु शकतो म्हणून आज महात्मा गांधींच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचाराची गरज असल्याचे दिसून येते. महात्मा गांधींची ग्रामीण अर्थव्यवस्था ग्रामीण व्यक्तीला आर्थिक आणि सामाजिक बाबतीत स्वयंपूर्ण करणे हेच गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाचे उद्दीष्टे होते. ग्रामीण विकासासाठी महात्मा गांधींनी रामराज्य, ग्रामराज्य, खेड्याकडे चला असे विविध कार्यमंत्र स्वातंत्र्यापूर्वी चालविले व देश स्वातंत्र्य झाल्यावर सुध्दा नियोजन कर्त्यांनी गांधींच्या ग्रामीण विकासावरील प्रभाव विविध कार्यमंत्र राबवून कायम ठेवला. गांधीवादी योजनेत त्याचे प्रतिबिंब दिसून येते. महात्मा गांधींचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसंबंधी दृष्टिकोन हा केवळ ऐतिहासिक नव्हे तर आधुनिक काळातही अत्यंत उपयुक्त व प्रेरणादायी आहे. महात्मा गांधीने सर्वप्रथम १९३७ मध्ये आदर्श खेड्याची कल्पना हरीजन मधुन मांडली. ग्रामीण भागाचा विकास हाच देशाचा विकास मानणारे मा. गांधीजी म्हणतात. आदर्श खेड्याची व्यवस्था अशी असली पाहिजे जिथे संपूर्ण

स्वच्छता, स्वयंरोजगार स्वालंबन मानविणारे शिक्षण असेल गावाची पंचायत राहुन गावातील तंटे गावात मिटविले जातील प्रत्येक शेतकरी आपल्या गरजा बरोबरच गावातील जनतेच्या गरजा भागतील इतके धान्य, भाजीपाला आणि फळे स्वतःच शेतात पिकवेल तसेच आपल्याला लागणारी खादी काढेल त्यांनी नसती खेड्याबद्दल कल्पनाच केली नाही. तर १९३४ पाहून ते स्वतः वर्धा जिल्हातील सेवाग्राम या खेड्यात दाखल झाले. आदर्श खेड्याचा विचार त्यांनी केला होताच तो प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी खेड्याची परीस्थितीचा अभ्यास केला. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेबद्दल आपले मत मांडताना म्हटले की, आदर्श गावामध्ये नितीमत्तेचा स्विकार करावा. गावकऱ्यांनी व्यसनाचा त्याग करावा तसेच शेतात लघु व कुटीर उद्योगाला लागणारा कच्चा माल स्वतःहा. आपल्या शेतात पिकवावा त्यामुळे ग्रामीण लोकांना रोजगार मिळून स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर होणे शक्य होईल. शिक्षण सक्तीचे असावे सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह यातून परदेशी वस्तुच्या तिरस्कार व स्वदेशीचा वापर करून ग्रामीण जीवन सुखी, समृद्ध व आनंदी करता येईल. त्यांनी केवळ लोकांना खेड्याकडे चला असा कोरडा संदेशच केला नाही तर तो संदेश प्रत्यक्षात कृतीत उतरविला.

खादी व ग्रामीण उद्योग यांचा संबंध महात्मा गांधीजी लावताना दिसतात. भारतात प्रचंड दारीद्र्य आहे. बहुसंख्य ग्रामीण बेकार आहेत. उद्योगधंद्याच्या अभावी बेकारी वाढते. म्हणून उद्योगधंदे वाढविले पाहिजे कुटीर, व हस्तकला उद्योगाची निर्मिती झाली पाहिजे अशा उद्योगात देशी वस्तुचे उत्पादन वाढविल्यास अनेकांच्या हाताला काम मिळेल व स्वतःच्या गरजा पूर्ततेसाठी विदेशी वस्तुवर अवलंबून राहावे लागणार नाही. खादीच्या उत्पादनाला प्रोत्साहन देवून खादी उत्पादक व उपभोक्ता दोन्ही देशातील असल्याने देशातील पैसा देशात राहिल त्यामुळे भारतीय पैसा विदेशात जाणार नाही. यातून ग्रामीण दारीद्र्य मोठ्या प्रमाणात कमी करता येते. मा. गांधींच्या मते खादी हा मध्यवर्ती सूर्य असून तिच्या भोवती अन्य ग्रामउद्योग अनेक ग्रहाप्रमाणे फिरतात त्यासाठी त्यांनी खादीला व चरख्याला महत्वाचे व मानाचे स्थान मिळवून दिले. त्यांनी शेतीला पुरक व पर्यायी कुटुंबात करता येणारा व गरीबांच्या वस्त्राची मुलभुत गरज भागविणारा उद्योग म्हणून ते खादीला महत्त्व देतात. ग्रामीण भागात घरा घरात चेराखा पोहोचवण्याचे स्वप्न महात्मा गांधी यांनी पाहिले होते.

महात्मा गांधीजी यंत्र संस्कृतीला विरोध करताना दिसतात. ते देशातील औद्योगीकरणाचे कट्टर विरोधी होते. त्याचा असा विश्वास होता की, औद्योगीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनापासून सामाजिक व आर्थिक विषमता निर्माण होईल. मानवाच्या शरीर आणि चारीव्याच्या संपूर्ण विकासाकरीता व्यक्तीगत शक्तीच्या संचालनाची पूर्ण स्वतंत्रता असली पाहिजे. गांधीजी विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेचे समर्थक होते. अशी अर्थव्यवस्था ज्यामध्ये मजुर स्वतःचा मालक असेल गांधी यंत्र सामुग्रीच्या उपयोगाचे पूर्ण विरोधी नव्हते त्यांच्यामते मानवाचे शरीर आणि चरखा सुद्धा यंत्र आहे. महात्मा गांधी फक्त अशा यंत्राच्या विरोधात होते ज्यामध्ये मानवी श्रमाची काळाची गरज पडत नव्हती कारण यंत्रामुळे देशातील लोकांची बेरोजगारी वाढून भुकेमुळे हाल अपेष्टा भोगाव्या लागतील. तसेच उद्योगापासून होणारे प्रदूषण, शहरीकरणाची समस्या वाढेल. म्हणून महात्मा गांधीजी यंत्र संस्कृतीला विरोध करताना दिसतात

मा. गांधींच्या मते वास्तविक भारत शहरात नसून गावामध्ये आहे. भारतातील गावे सेनाच्या ठिकाणावर तयार केलेले अस्वच्छ घराच्या समुहासारखे आहे. ग्रामीण सवोदय म्हणजेच आदर्श गाव ज्यात पुढील गोष्टी असल्या पाहिजेत असे महात्मा गांधीजी आपल्या भाषणात वेळोवेळी सांगत होते. ग्रामीण भागात गावाची रचना व्यवस्थित व सुस्थितीत असली पाहिजे त्यामुळे गावात राहणाऱ्या प्रत्येकाला आनंद होईल. प्रत्येकानी गावात आपल्या घरापुढे फळाचे झाडे लावावी त्यामुळे त्यांच्या गरजा पूर्ण होणार होत्या. त्यामुळे आरोग्य सुधारेल कारण शेतकरी पैसाने फळे विकत घेवू शकत नाही त्यामुळे आपल्या घरासमोर फळाचे झाडे लावावी. त्यामुळे घराला आर्थिक हातभार लागेल. तसेच प्रत्येक गावात एक धर्मशाळा व लहानसे शासकीय रुग्णालय असणे गरजेचे आहे. रस्ते व नाली स्वच्छ असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यामुळे आरोग्याच्या समस्या गाव पातळीवर सोडवणे सहज सोपे होईल. यामुळे आर्थिक अडचण भेडसावणार नाही. ग्रामीण व्यवहाराचे संचालन करण्यासाठी ग्रामीण प्रशासन, पंचायत व्यवस्था असणे गरजेचे आहे. आधुनिक समाजात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात निर्माण होवून त्यातून अनेक समस्या उदभवत आहेत. त्यासाठी महात्मा गांधीजींनी विश्वस्ताची संकल्पना मांडली आहे. या संकल्पनेत सामाजिक न्यायाचा मौलिक विचार आहे. ही संकल्पना अपरिग्रह या नैतिक तत्वावर आधारित आहे. सत्य अहिंसा द्वारे भांडवलदार, श्रीमंत व्यक्तीचे हृदय परिवर्तन केले जाते. मां. गांधी म्हणतात की, ज्यांच्या जवळ गरजेपेक्षा अधिक संपत्ती आहे. अशांनी गरजेपेक्षा अधिक संपत्ती ही समाजाची समजूत तिचे विश्वस्त म्हणून ती संपत्ती समाजासाठी उपलब्ध करून द्यावी. ज्यांना गरज असेल अशांना नाममात्र व्याजाने ती संपत्ती उपलब्ध करून दिल्यास गरजावंताची गरज भागेल, संपत्तीत वाढ होईल आणि विश्वास्ताच्या रूपाने मालकी ही कायम राहिल संपत्तीसाठी होणारी पिळवणूक थांबेल व संपत्ती पासून होणारा नफा समाजासाठी वापरता येईल. गांधीजींच्या संकल्पनेला विनोबा भावे यांची साथ मिळून विनोबा भावेंनी पुढे भुदान तसेच ग्रामदान चळवळ राबविली यातून आर्थिक व सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारावर स्वदेशी तत्वाचा प्रभाव होता. पण स्वदेशी तंत्राचा जर व्यवस्थितीत विचार केला तर आजही भारत जगात महासत्ता बनण्यासाठी महत्वाचे साधन आहे. म्हणून गांधीजी म्हणतात समाजात व सर्व सामान्य जनतेत

स्वदेशीचा वापर वाढविणे गरजेचे आहे. त्यातून देशाची अर्थव्यवस्था अधिक मजबुत आणि भक्कम बनेल. बेरोजगारीची समस्या सुटण्यास मदत होईल. समाजात एक दीर्घाउद्योगीय वर्ग उदयास येईल. ग्रामीण क्षेत्रात दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, शेळीपालन, वराहपालन, हस्तोद्योग शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून करता येतात. यात आधुनिक तंत्राचा अवलंब केल्यास हे व्यवसाय आर्थिक संसाधन वाढवितात त्यामुळे ग्रामीण भागातील मजूर आर्थिक दृष्टीने सक्षम बनेल. खेड्यामध्ये आधारभूत सुविधांचा विकासीत होणे आवश्यक आहे. आज अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या प्रमाणात काळा पैसा काही विशिष्ट लोकांजवळ आहे. त्या पैशाचा शोध घेत त्याचा ग्रामीण गुंतवणुकीकरता वापर करता येतो त्याकरीता गांधींचे तत्वज्ञान उपयोगी पडेल. खेड्यांच्या विकासातून शहरातील आकर्षण कमी होवून शहरातील वाढती गर्दी त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, औद्योगिक व वाहनाचे प्रदूषण तसेच झोपडपट्ट्यातील समस्या कमी होवून निरोगी जीवन, कायदा व सुव्यवस्था सांभाळणे शक्य होते. थोडक्यात महात्मा गांधी यांचा विचार हा सर्वांना पटणारा आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीला तो महत्वपूर्ण हातभार लावतो. किंबहुना आज ग्रामीण क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी तो प्रभावी औषध म्हणून स्विकारल्यास ग्रामीण क्षेत्राचे रूपांतरण वैभवपूर्ण क्षेत्रात होईल. त्यातून भारतीय अर्थव्यवस्था मजबुत बनेल यात शंका वाटत नाही. यावरून गांधीजींच्या स्वदेशी तंत्राचा आर्थिक दृष्ट्या विशेष महत्व दिसते.

संदर्भ ग्रंथ सुची: -

1. गांधी एम. के.- माझे सत्याचे प्रयोग (आत्मचरित्र) (अनु. सिताराम पटवर्धन)नवजीत प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद-२०१२
2. भारदे बाळासाहेब- गांधी विचार मिमांसा, महात्मा गांधी स्मारक विधी पुणे
3. सक्सेना रमेश,- गांधी एक अध्ययन, विश्वभारती पब्लिकेशन, दिल्ली,
4. कृपलानी कृष्ण, - म. गांधी जीवन चरित्र, नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली
5. पांढरीपांडे सु, श्री.- महात्मा गांधीचे 'हिन्दस्वराज्य' आणि नवे मन्वंतर,, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
6. म. गांधी,- हिंद स्वराज्य, दत्ता शिंदे प्रकाशन, कोल्हापूर,
7. शिखरे दा. न.,- महात्मा यांचे संकलीत वाङ्मय, खंड-१६, प्रसिध्दी विभाग महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,

Original Article

माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका

ज्योती एस. बाविस्कर

सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एम. आर. के. बी. के. ए. के. महिला महाविद्यालय, नाशिक

Manuscript ID:

JRD -2026-180503

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.9-12

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

सारांश

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्वाचा घटक असून माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट या तीन क्षेत्रांमध्ये तिची भूमिका अत्यंत प्रभावी आहे. आधुनिक युगात माध्यमांची वाढ, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे भाषिक वापरात मोठे बदल झाले आहेत. अशा परिस्थितीत मराठी भाषेचे अस्तित्व, संवर्धन आणि प्रसार या दृष्टीने माध्यम, रंगभूमी आणि चित्रपट क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते. माध्यम क्षेत्रात वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून मराठी भाषेचा व्यापक वापर होत असून ती जनसामान्यांपर्यंत पोहोचत आहे. नाट्य क्षेत्रात मराठी रंगभूमीने सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रश्न प्रभावीपणे मांडले आहेत. नाटकांच्या माध्यमातून मराठी भाषेचा जिवंत आणि संवादप्रधान वापर दिसून येतो. चित्रपट क्षेत्रात मराठी सिनेमाने विविध विषय हाताळत समाजातील वास्तवाचे चित्रण केले आहे. मराठी चित्रपटांनी ग्रामीण जीवन, शहरी समस्या, स्त्री प्रश्न आणि सामाजिक बदल यांचे वास्तववादी दर्शन घडवले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका, तिचे महत्त्व, बदलते स्वरूप आणि आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच या क्षेत्रांद्वारे मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी कोणती पावले उचलता येतील यावरही विचार मांडण्यात आला आहे.

मुख्य संबंध: मराठी भाषा, माध्यम क्षेत्र, नाट्य क्षेत्र, चित्रपट क्षेत्र, भाषिक संवर्धन प्रस्तावना

मराठी भाषा ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक परंपरेशी अतूट नात्याने जोडलेली आहे. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती संस्कृती, मूल्ये आणि परंपरांची वाहक असते. मराठी भाषेमध्ये लोकजीवन, साहित्य, कला आणि इतिहास यांचे समृद्ध प्रतिबिंब आढळते. आधुनिक युगात माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट या क्षेत्रांनी समाजावर व्यापक आणि प्रभावी परिणाम घडवून आणला आहे. या क्षेत्रांद्वारे भाषा केवळ वापरली जात नाही, तर ती विकसित, समृद्ध आणि व्यापक स्तरावर प्रसारितही केली जाते. माध्यम क्षेत्रात दूरदर्शन, रेडिओ, वृत्तपत्रे तसेच डिजिटल माध्यमांमुळे मराठी भाषेचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. वृत्तपत्रे आणि न्यूज चॅनेल्स समाजातील घडामोडी लोकांपर्यंत पोहोचवताना मराठी भाषेचा प्रभावी वापर करतात. डिजिटल युगात सोशल मीडिया, ब्लॉग्स आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्ममुळे मराठी भाषेला नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. नाट्य क्षेत्रात मराठी रंगभूमीने सामाजिक जागृतीचे कार्य करताना भाषेचा जिवंत आणि प्रभावी वापर केला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21354520

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

ज्योती एस. बाविस्कर, सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एम. आर. के. बी. के. ए. के. महिला महाविद्यालय, नाशिक

How to cite this article:

बाविस्कर, . ज्योती . एस . (2026). माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 9–12.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21354520>

नाटकांमधील संवाद, बोलीभाषा आणि अभिव्यक्ती यांमुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध झाली आहे. तसेच चित्रपट

क्षेत्रात मराठी सिनेमाने विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवी विषय हाताळत भाषेला नवे आयाम दिले आहेत. तथापि, जागतिकीकरण आणि इंग्रजी तसेच इतर भाषांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मराठी भाषेसमोर काही आव्हाने उभी राहिली आहेत. विशेषतः तरुण पिढीत मराठी भाषेचा वापर कमी होत असल्याचे दिसते. त्यामुळे माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका समजून घेणे आणि तिच्या संवर्धनासाठी ठोस उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

माध्यम क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका

माध्यम क्षेत्र हे माहिती प्रसारणाचे अत्यंत प्रभावी साधन असून समाजाच्या विचारप्रवाहावर त्याचा मोठा प्रभाव पडतो. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ आणि डिजिटल माध्यमांच्या माध्यमातून मराठी भाषा व्यापक प्रमाणात वापरली जाते. त्यामुळे मराठी भाषेचा प्रसार, विकास आणि जनसामान्यांशी संवाद अधिक सशक्त झाला आहे.

1. **वृत्तपत्रांमधील मराठी भाषेचा वापर:** मराठी वृत्तपत्रे ही माहिती देण्याचे पारंपरिक आणि प्रभावी माध्यम आहे. विविध सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घडामोडी मराठी भाषेतून लोकांपर्यंत पोहोचवल्या जातात. यामुळे सर्वसामान्य वाचकांना आपल्या मातृभाषेत माहिती मिळते आणि भाषेचे जतन व संवर्धन होते.
2. **दूरदर्शन आणि न्यूज चॅनेल्स:** दूरदर्शन आणि मराठी न्यूज चॅनेल्स समाजातील घटनांचे थेट प्रक्षेपण करतात. बातम्या, चर्चासत्रे, माहितीपट आणि कार्यक्रमांच्या माध्यमातून मराठी भाषेचा प्रभावी वापर होतो. यामुळे प्रेक्षकांना सहज समजणाऱ्या भाषेत माहिती मिळते आणि भाषेचा प्रसार वाढतो.
3. **रेडिओ आणि एफएम चॅनेल्स:** रेडिओ आणि एफएम चॅनेल्स आजही लोकप्रिय माध्यम म्हणून ओळखले जातात. मराठी गाणी, बातम्या, मुलाखती आणि कार्यक्रमांद्वारे मराठी भाषेचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. ग्रामीण भागात विशेषतः रेडिओमुळे मराठी भाषेचा प्रसार अधिक प्रभावीपणे होतो.
4. **डिजिटल माध्यम आणि सोशल मीडिया:** इंटरनेट आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्ममुळे मराठी भाषेला नवे व्यासपीठ मिळाले आहे. फेसबुक, यूट्यूब, ब्लॉग्स आणि वेबसाइट्सवर मराठी भाषेचा वापर वाढत आहे. यामुळे नव्या पिढीमध्ये मराठी भाषेबद्दलची जाणीव आणि आकर्षण वाढण्यास मदत होते.
5. **ऑनलाइन न्यूज पोर्टल्स आणि ब्लॉग्स:** ऑनलाइन न्यूज पोर्टल्स आणि ब्लॉग्सच्या माध्यमातून मराठी भाषेत अद्ययावत माहिती उपलब्ध होते. विविध विषयांवरील लेख, विश्लेषण आणि मतप्रदर्शन मराठीतून सादर केले जाते. यामुळे वाचकांना सहज आणि त्वरित माहिती मिळते आणि भाषेचा आधुनिक वापर वाढतो.
6. **भाषिक जागरूकता आणि संवर्धन:** माध्यमांच्या माध्यमातून मराठी भाषेबाबत जागरूकता निर्माण केली जाते. विविध कार्यक्रम, मोहिमा आणि उपक्रमांद्वारे भाषेचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते. यामुळे समाजात मराठी भाषेबद्दल अभिमान आणि जतन करण्याची भावना निर्माण होते.

नाट्य क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका

मराठी नाट्य क्षेत्र हे सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम असून त्यात मराठी भाषेचा जिवंत आणि प्रभावी वापर दिसून येतो. नाटकांच्या माध्यमातून समाजाशी थेट संवाद साधला जातो. त्यामुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध, अभिव्यक्तीक्षम आणि लोकाभिमुख बनते.

1. **संवादप्रधान भाषाशैली:** मराठी नाटकांमध्ये संवादप्रधान शैलीचा वापर केला जातो, ज्यामुळे भाषा अधिक जिवंत आणि प्रभावी बनते. पात्रांच्या संवादातून त्यांच्या भावना, विचार आणि परिस्थिती स्पष्टपणे व्यक्त होतात. त्यामुळे प्रेक्षकांशी थेट संवाद साधला जातो आणि नाटक अधिक परिणामकारक ठरते.
2. **सामाजिक प्रश्नांचे मांडणी:** नाट्य क्षेत्रात सामाजिक प्रश्न, अन्याय, विषमता आणि मानवी मूल्ये यांचे प्रभावी चित्रण केले जाते. मराठी भाषेतून हे विषय मांडल्यामुळे प्रेक्षकांवर त्याचा अधिक परिणाम होतो. त्यामुळे समाजात जागरूकता निर्माण होऊन बदलाची प्रक्रिया सुरू होते.
3. **बोलीभाषांचा वापर:** मराठी नाटकांमध्ये विविध प्रादेशिक बोलीभाषांचा वापर केला जातो. ग्रामीण, शहरी आणि स्थानिक भाषाशैलीमुळे नाटक अधिक वास्तववादी आणि प्रभावी बनते. यामुळे भाषेची विविधता जपली जाते आणि प्रेक्षकांना आपल्या भाषेशी जवळीक वाढते.
4. **सांस्कृतिक जतन आणि प्रसार:** नाट्य क्षेत्र मराठी संस्कृतीचे जतन आणि प्रसार करण्याचे कार्य करते. लोकपरंपरा, सण-उत्सव, मूल्ये आणि सामाजिक जीवन नाटकांमधून सादर केले जाते. यामुळे मराठी भाषा आणि संस्कृती पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचते.
5. **लोकाभिमुखता आणि सुलभता:** मराठी नाटकांची भाषा साधी, सुलभ आणि सर्वसामान्यांना समजणारी असते. त्यामुळे ती लोकाभिमुख बनते. विविध स्तरातील प्रेक्षकांना सहज समजणारी भाषा वापरल्यामुळे नाटक अधिक लोकप्रिय आणि प्रभावी ठरते.

6. **सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम:** नाट्य क्षेत्र हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे. मराठी भाषेतून समाजातील समस्यांवर भाष्य केले जाते आणि बदलाची प्रेरणा दिली जाते. त्यामुळे नाटक केवळ मनोरंजनापुरते मर्यादित न राहता समाजजागृतीचे कार्य करते.

चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका

मराठी चित्रपट क्षेत्र हे समाजाच्या विविध पैलूंना अभिव्यक्त करणारे प्रभावी माध्यम आहे. या क्षेत्रात मराठी भाषेचा जिवंत आणि प्रभावी वापर केला जातो. चित्रपटांच्या माध्यमातून भाषा व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचते आणि समाजातील वास्तव मांडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले जाते.

1. **सामाजिक वास्तवाचे चित्रण:** मराठी चित्रपटांमध्ये ग्रामीण जीवन, शहरी समस्या, सामाजिक विषमता आणि मानवी नातेसंबंधांचे वास्तववादी चित्रण केले जाते. मराठी भाषेच्या माध्यमातून हे विषय प्रभावीपणे मांडले जातात. त्यामुळे प्रेक्षकांना समाजातील वास्तव समजण्यास मदत होते आणि विचारप्रवृत्तता वाढते.
2. **सांस्कृतिक जतन आणि प्रसार:** चित्रपटांच्या माध्यमातून मराठी संस्कृती, परंपरा, सण-उत्सव आणि लोकजीवनाचे चित्रण केले जाते. यामुळे मराठी भाषेसोबतच सांस्कृतिक वारसा जपला जातो. नवीन पिढीला आपल्या संस्कृतीची ओळख होऊन तिच्याविषयी अभिमान निर्माण होतो.
3. **संवाद आणि अभिव्यक्तीची प्रभावीता:** मराठी चित्रपटांमधील संवाद सहज, प्रभावी आणि भावनापूर्ण असतात. पात्रांच्या संवादातून त्यांचे विचार, भावना आणि संघर्ष स्पष्ट होतात. त्यामुळे प्रेक्षकांवर भावनिक परिणाम होतो आणि भाषा अधिक जिवंत व प्रभावी बनते.
4. **व्यापक पोहोच आणि लोकप्रियता:** चित्रपट हे सर्वाधिक लोकप्रिय माध्यम असल्यामुळे मराठी भाषा मोठ्या प्रमाणात लोकांपर्यंत पोहोचते. शहरांबरोबरच ग्रामीण भागातही मराठी चित्रपट पाहिले जातात. त्यामुळे भाषेचा प्रसार आणि वापर अधिक वाढतो.
5. **नवीन पिढीवर प्रभाव:** मराठी चित्रपटांचा तरुण पिढीवर मोठा प्रभाव पडतो. त्यांच्या माध्यमातून तरुणांना मराठी भाषा, संस्कृती आणि मूल्यांची ओळख होते. आधुनिक विषयांमुळे त्यांना मराठी भाषेबद्दल आकर्षण निर्माण होते.
6. **भाषिक संवर्धन आणि विकास:** मराठी चित्रपट क्षेत्र भाषेच्या संवर्धनासाठी महत्वाची भूमिका बजावते. नवीन शब्दप्रयोग, शैली आणि अभिव्यक्ती यांमुळे भाषा समृद्ध होते. त्यामुळे मराठी भाषा आधुनिक आणि सशक्त बनते.

मराठी भाषेसमोरील आव्हाने

जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि बदलत्या सामाजिक प्रवाहांमुळे मराठी भाषेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. इंग्रजी आणि हिंदी भाषेच्या प्रभावामुळे मराठीचा वापर काही प्रमाणात कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर भाषेचे संवर्धन आणि जतन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

1. **इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व:** शिक्षण, नोकरी आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व वाढले आहे. त्यामुळे मराठी भाषेला दुय्यम स्थान मिळते. पालक आणि विद्यार्थी इंग्रजीकडे अधिक झुकतात, ज्यामुळे मराठी भाषेचा वापर आणि महत्त्व कमी होत असल्याचे दिसते.
2. **डिजिटल माध्यमांतील मर्यादित वापर:** इंटरनेट आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर इंग्रजी सामग्रीचे प्रमाण अधिक आहे. मराठी भाषेतील दर्जेदार आणि आकर्षक सामग्री कमी असल्यामुळे वापरकर्ते इंग्रजीकडे वळतात. यामुळे डिजिटल क्षेत्रात मराठी भाषेचा वापर मर्यादित राहतो.
3. **तरुण पिढीतील घटता वापर:** तरुण पिढीमध्ये मराठी भाषेचा वापर कमी होत असल्याचे दिसते. दैनंदिन संभाषणात इंग्रजी किंवा मिश्र भाषा वापरण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. यामुळे मराठी भाषेची गोडी आणि सवय कमी होत आहे.
4. **इंग्रजी-मराठी मिश्र भाषेचा वापर:** आजकाल संभाषणात इंग्रजी आणि मराठी यांचे मिश्रण वाढले आहे. यामुळे भाषेची शुद्धता आणि सौंदर्य कमी होते. अशा प्रकारचा वापर दीर्घकाळ टिकल्यास मराठी भाषेच्या मूळ स्वरूपावर परिणाम होऊ शकतो.
5. **शैक्षणिक स्तरावर मराठीचे कमी महत्त्व:** अनेक शाळांमध्ये इंग्रजी माध्यमाला प्राधान्य दिले जाते, ज्यामुळे मराठी विषयाकडे कमी लक्ष दिले जाते. विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी वाचन आणि लेखनाची सवय कमी होत आहे, ज्याचा परिणाम भाषेच्या विकासावर होतो.
6. **भाषिक जागरूकतेचा अभाव:** समाजात मराठी भाषेबद्दल आवश्यक ती जागरूकता नसल्यामुळे तिच्या वापराकडे दुर्लक्ष होते. भाषेचे महत्त्व समजून न घेतल्यामुळे तिच्या संवर्धनाकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे जनजागृती करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

उपाययोजना

मराठी भाषेचे संवर्धन, प्रसार आणि आधुनिक संदर्भात सशक्तीकरण करण्यासाठी समन्वित व सातत्यपूर्ण प्रयत्न आवश्यक आहेत. माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रांसह शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि डिजिटल पातळीवर ठोस उपाययोजना राबविल्यास मराठी भाषेचा वापर वाढेल आणि तिचे अस्तित्व अधिक बळकट होईल.

1. **माध्यम क्षेत्रात मराठीचा व्यापक वापर:** वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर दर्जेदार मराठी सामग्री वाढवणे आवश्यक आहे. न्यूज, माहितीपट, वेब-सिरीज आणि शैक्षणिक कार्यक्रम मराठीत उपलब्ध करून दिल्यास प्रेक्षकांचा सहभाग वाढेल आणि मराठी भाषेचा वापर अधिक दृढ होईल.
2. **नाट्य क्षेत्राला प्रोत्साहन:** मराठी नाटकांना अनुदान, प्रयोगांची संख्या वाढवणे आणि नवोदित लेखक-कलाकारांना संधी देणे गरजेचे आहे. विविध बोलीभाषांचा वापर प्रोत्साहित केल्यास भाषेची समृद्धी टिकेल आणि प्रेक्षकांशी नातं अधिक दृढ होईल.
3. **मराठी चित्रपटसृष्टीचा विकास:** गुणवत्तापूर्ण मराठी चित्रपट निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य, वितरणव्यवस्था सुधारणा आणि OTT प्लॅटफॉर्मवर मराठी कंटेंट वाढवणे आवश्यक आहे. स्थानिक कथा, संस्कृती आणि भाषेचा प्रभावी वापर केल्यास प्रेक्षकवर्ग विस्तारेल.
4. **शैक्षणिक स्तरावर प्रोत्साहन:** शाळा-महाविद्यालयांत मराठी वाचन, लेखन आणि अभिव्यक्ती कौशल्यांवर भर द्यावा. वाचन संस्कृती वाढवण्यासाठी ग्रंथालये, वाचन स्पर्धा आणि साहित्यिक उपक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये मराठीबद्दल आवड निर्माण होईल.
5. **डिजिटल माध्यमांमध्ये विस्तार:** मराठी ॲप्स, वेबसाइट्स, ब्लॉग्स आणि सोशल मीडिया कंटेंटची निर्मिती वाढवणे आवश्यक आहे. युनिकोडचा वापर, मराठी कीबोर्ड आणि भाषांतर साधने सुलभ केल्यास तरुण पिढी डिजिटल पातळीवर मराठीचा अधिक वापर करेल.
6. **जनजागृती व सांस्कृतिक उपक्रम:** मराठी भाषा दिन, साहित्य संमेलन, सांस्कृतिक महोत्सव आणि जनजागृती मोहिमा राबविणे गरजेचे आहे. समाजात भाषेबद्दल अभिमान निर्माण करून तिच्या वापरास प्रोत्साहन दिल्यास मराठीचे जतन आणि संवर्धन प्रभावीपणे होईल.

निष्कर्ष

माध्यम, नाट्य आणि चित्रपट क्षेत्रातील मराठी भाषेची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि बहुआयामी आहे. या क्षेत्रांच्या माध्यमातून मराठी भाषेचा केवळ प्रसार होत नाही, तर तिचे संवर्धन, विकास आणि आधुनिक संदर्भात पुनर्रचना देखील होते. माध्यम क्षेत्राने माहिती प्रसारणातून मराठीला व्यापक व्यासपीठ दिले आहे, तर नाट्य क्षेत्राने भाषेची जिवंतता, संवादप्रधानता आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती जपली आहे. चित्रपट क्षेत्राने मराठी भाषेला जागतिक स्तरावर पोहोचवून तिच्या लोकप्रियतेत भर घातली आहे. तथापि, इंग्रजी आणि इतर भाषांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मराठी भाषेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी आणि तिचा प्रभाव वाढवण्यासाठी सर्व स्तरांवर एकत्रित आणि नियोजनबद्ध प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्था, माध्यमे, सांस्कृतिक संस्था, शासन आणि समाज यांचा समन्वय अत्यंत महत्वाचा ठरतो. मराठी भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून आपल्या संस्कृतीचा, परंपरेचा आणि ओळखीचा आत्मा आहे. त्यामुळे तिचे जतन, संवर्धन आणि पुढील पिढ्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवणे ही प्रत्येकाची सामूहिक जबाबदारी आहे. योग्य उपाययोजना आणि जागरूकतेच्या माध्यमातून मराठी भाषा अधिक सशक्त आणि समृद्ध बनू शकते.

संदर्भ

1. कुलकर्णी, प. (2015). *मराठी भाषा आणि माध्यम*. पुणे: मेहता पब्लिशिंग.
2. देशपांडे, अ. (2018). *मराठी रंगभूमीचा इतिहास*. मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन.
3. पाटील, स. (2020). *मराठी चित्रपटांचा विकास*. पुणे: साकेत प्रकाशन.
4. जोशी, म. (2019). माध्यम आणि भाषा. *शैक्षणिक पत्रिका*, 10(2), 45-50.
5. सावंत, र. (2021). डिजिटल माध्यम आणि मराठी भाषा. *आधुनिक संशोधन*, 8(1), 30-35.

Original Article

मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म में हिंदी स्वरूप और प्रभाव

Dr. Pairojabanu M Mestri

Anjuman Arts, Science, Commerce College and P.G. Studies, Dharwad.

Email: fairazam55770@gmail.com

Manuscript ID:

सारांश:

JRD -2026-180504

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.13-16

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

हिंदी भाषा ने समय के साथ संचार के विविध माध्यमों—मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म—में अपनी सशक्त उपस्थिति दर्ज कराई है। यह शोध-लेख हिंदी के इन तीनों क्षेत्रों में विकास, प्रभाव और बदलते स्वरूप का विश्लेषण करता है। अध्ययन से स्पष्ट होता है कि पारंपरिक मीडिया से लेकर सोशल मीडिया तक, हिंदी न केवल अभिव्यक्ति का माध्यम बनी है, बल्कि सांस्कृतिक पहचान और आर्थिक अवसरों का भी प्रमुख आधार बन गई है। डिजिटल युग में हिंदी का स्वरूप अधिक लचीला, मिश्रित और वैश्विक हो गया है, जिससे इसके सामने नई चुनौतियाँ और संभावनाएँ दोनों उत्पन्न हुई हैं।

विशेष रूप से मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म के संदर्भ में। अध्ययन का उद्देश्य यह समझना है कि इन माध्यमों ने हिंदी के स्वरूप, प्रयोग और प्रसार को किस प्रकार प्रभावित किया है। गुणात्मक दृष्टिकोण के माध्यम से यह शोध यह निष्कर्ष प्रस्तुत करता है कि हिंदी आज केवल सांस्कृतिक पहचान की भाषा नहीं, बल्कि वैश्विक संचार और डिजिटल अर्थव्यवस्था की भी महत्वपूर्ण भाषा बन चुकी है। लेख में दो केस स्टडी के माध्यम से हिंदी के बदलते रूप और उसके सामाजिक प्रभावों का विश्लेषण किया गया है।

कुंजी शब्द: हिंदी, मीडिया, सिनेमा, डिजिटल प्लेटफॉर्म, भाषा परिवर्तन, वैश्वीकरण।

प्रस्तावना:

वैश्वीकरण और तकनीकी विकास के युग में भाषा की भूमिका निरंतर परिवर्तित हो रही है। हिंदी, जो पहले मुख्यतः साहित्य और पारंपरिक संचार तक सीमित थी, आज मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म के माध्यम से एक बहुआयामी स्वरूप ग्रहण कर चुकी है। वर्तमान समय में तकनीकी क्रांति ने सूचना के आदान-प्रदान को तीव्र और सुलभ बना दिया है। इस संदर्भ में हिंदी का स्वरूप केवल साहित्यिक भाषा तक सीमित नहीं रहा, बल्कि यह व्यावसायिक, मनोरंजन और डिजिटल संवाद का भी प्रमुख माध्यम बन गया है। आधुनिक संचार माध्यमों ने हिंदी को न केवल लोकप्रिय बनाया है, बल्कि इसके प्रयोग में विविधता और लचीलापन भी उत्पन्न किया है। इस संदर्भ में यह अध्ययन हिंदी के समकालीन रूपांतरण को समझने का प्रयास करता है।

मीडिया में हिंदी का स्वरूप और प्रभाव:

1 प्रिंट मीडिया में हिंदी:

प्रिंट मीडिया हिंदी भाषा के प्रसार का प्रारंभिक और महत्वपूर्ण माध्यम रहा है। हिंदी समाचार पत्रों जैसे दैनिक जागरण, हिंदुस्तान और अमर उजाला ने हिंदी को जन-जन तक पहुँचाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। प्रिंट मीडिया में हिंदी का प्रयोग सरल, स्पष्ट और जन-सुलभ होता है, जिससे यह व्यापक पाठक वर्ग को आकर्षित करता है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21354783

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Pairojabanu M Mestri, Anjuman Arts, Science, Commerce College and P.G. Studies, Dharwad.

How to cite this article:

Mestri, D. P. M. (2026). मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म में हिंदी स्वरूप और प्रभाव. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 13–16.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21354783>

2 इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में हिंदी:

टेलीविजन और रेडियो ने हिंदी को राष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रिय बनाया। समाचार चैनलों जैसे आज तक, ज़ी न्यूज़ और एनडीटीवी इंडिया ने हिंदी को आधुनिक और प्रभावशाली रूप में प्रस्तुत किया। रेडियो, विशेष रूप से एफएम चैनलों ने हिंदी को युवा वर्ग से जोड़ा है, जिससे इसकी प्रासंगिकता बनी रही है।

3 मीडिया में भाषा का परिवर्तन:

मीडिया में हिंदी का स्वरूप शुद्धता से अधिक संप्रेषणीयता पर आधारित होता जा रहा है। इसमें अंग्रेज़ी और अन्य भाषाओं के शब्दों का मिश्रण (हिंग्लिश) बढ़ा है, जो बदलते सामाजिक परिवेश का संकेत है।

सिनेमा में हिंदी की भूमिका:

1 हिंदी सिनेमा का विकास:

हिंदी सिनेमा, जिसे आमतौर पर 'बॉलीवुड' कहा जाता है, हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार का सबसे प्रभावशाली माध्यम रहा है। प्रारंभिक फिल्मों से लेकर आधुनिक फिल्मों तक, हिंदी ने भावनाओं और सामाजिक मुद्दों को अभिव्यक्त करने का सशक्त माध्यम प्रदान किया है।

2 संवाद और भाषा शैली:

सिनेमा में हिंदी का प्रयोग केवल संवाद तक सीमित नहीं है, बल्कि यह सांस्कृतिक अभिव्यक्ति का माध्यम भी है। फिल्मों के संवाद आम बोलचाल की भाषा में होते हैं, जिससे दर्शकों के साथ गहरा संबंध स्थापित होता है।

3 वैश्वीकरण और हिंदी सिनेमा:

वैश्वीकरण के प्रभाव से हिंदी सिनेमा अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी लोकप्रिय हुआ है। हिंदी फिल्मों अब विभिन्न देशों में देखी जाती हैं, जिससे हिंदी भाषा का वैश्विक प्रसार हुआ है।

शोध पद्धति:

1 यह अध्ययन मुख्यतः

गुणात्मक पर आधारित है। इसके अंतर्गत— द्वितीयक स्रोतों (पुस्तकें, शोध-पत्र, रिपोर्ट्स) का विश्लेषण मीडिया और डिजिटल कंटेंट का अवलोकन केस स्टडी पद्धति का उपयोग इस पद्धति से हिंदी के प्रयोग, प्रवृत्तियों और प्रभावों का आलोचनात्मक अध्ययन किया गया है।

मीडिया में हिंदी: संरचना और प्रभाव:

1 भाषा और संप्रेषणीयता:

मीडिया में हिंदी का स्वरूप 'मानक हिंदी' से अधिक 'प्रयोगधर्मी हिंदी' का होता है। इसका उद्देश्य अधिकतम संप्रेषणीयता सुनिश्चित करना होता है। आज के समाचार चैनलों और डिजिटल न्यूज़ पोर्टलों में हिंदी सरल, मिश्रित और आकर्षक रूप में प्रस्तुत की जाती है।

2 बाजारवाद और हिंदी:

मीडिया में हिंदी का विस्तार केवल सांस्कृतिक नहीं, बल्कि आर्थिक दृष्टि से भी महत्वपूर्ण है। हिंदी दर्शकों की बड़ी संख्या विज्ञापन और उपभोक्ता बाजार को प्रभावित करती है।

विश्लेषण: यह स्पष्ट करता है कि हिंदी अब 'भाषा' से अधिक 'मार्केट टूल' बन चुकी है।

सिनेमा में हिंदी: सांस्कृतिक और भाषिक आयाम:

1 हिंदी सिनेमा की सामाजिक भूमिका:

हिंदी सिनेमा समाज का दर्पण माना जाता है। यह सामाजिक मुद्दों, वर्ग संघर्ष और सांस्कृतिक मूल्यों को प्रस्तुत करता है।

2 भाषा का यथार्थवाद:

आधुनिक फिल्मों में हिंदी का प्रयोग क्षेत्रीयता, वर्ग और पात्रों के अनुसार बदलता है। इससे भाषा अधिक यथार्थवादी बनती है।

डिजिटल प्लेटफॉर्म में हिंदी: एक नई क्रांति:

1 इंटरनेट और हिंदी का विस्तार:

भारत में इंटरनेट उपयोगकर्ताओं की बढ़ती संख्या ने हिंदी को डिजिटल दुनिया में प्रमुख स्थान दिलाया है। Google और अन्य रिपोर्ट्स के अनुसार, हिंदी इंटरनेट उपयोगकर्ताओं की वृद्धि दर अंग्रेजी से अधिक है।

2 कंटेंट क्रिएशन और भाषा:

YouTube, ब्लॉगिंग और सोशल मीडिया पर हिंदी कंटेंट तेजी से बढ़ रहा है। यह हिंदी को 'लोकतांत्रिक भाषा' बनाता है, जहाँ हर व्यक्ति अभिव्यक्ति कर सकता है।

8. केस स्टडी:

केस स्टडी 1: डिजिटल मीडिया में हिंदी – YouTube क्रांति YouTube पर हिंदी कंटेंट क्रिएटर्स जैसे टेक, शिक्षा और मनोरंजन चैनल लाखों दर्शकों तक पहुँच रहे हैं।

विश्लेषण: हिंदी भाषा का उपयोग सरल और मिश्रित (हिंग्लिश) होता है ग्रामीण और शहरी दोनों दर्शकों तक पहुँच हिंदी के माध्यम से आर्थिक अवसरों का सृजन।

निष्कर्ष:

डिजिटल प्लेटफॉर्म ने हिंदी को आत्मनिर्भर और व्यावसायिक भाषा बना दिया है।

केस स्टडी 2: हिंदी सिनेमा और वैश्विक पहचान हाल के वर्षों में हिंदी फिल्मों और वेब सीरीज ने अंतरराष्ट्रीय स्तर पर लोकप्रियता प्राप्त की है।

उदाहरण:

सामाजिक मुद्दों पर आधारित फिल्में

OTT प्लेटफॉर्म पर हिंदी वेब सीरीज

विश्लेषण:

हिंदी अब केवल भारतीय दर्शकों तक सीमित नहीं सबटाइटल्स और डबिंग के माध्यम से वैश्विक पहुँच सांस्कृतिक निर्यात के रूप में हिंदी

हिंदी के समक्ष चुनौतियाँ:

भाषाई शुद्धता का ह्रास – हिंग्लिश का बढ़ता प्रभाव

अंग्रेजी का वर्चस्व – व्यावसायिक और तकनीकी क्षेत्रों में

गुणवत्ता की समस्या – डिजिटल कंटेंट में स्तरहीनता

तकनीकी बाधाएँ – हिंदी टाइपिंग और संसाधनों की कमी

संभावनाएँ और भविष्य:

डिजिटल विस्तार – हिंदी इंटरनेट उपयोगकर्ताओं की संख्या तेजी से बढ़ रही है

वैश्विक पहचान – हिंदी कंटेंट का अंतरराष्ट्रीय प्रसार

रोज़गार के अवसर – कंटेंट राइटिंग, यूट्यूब, ब्लॉगिंग आदि

शिक्षा और शोध में उपयोग – हिंदी में अकादमिक सामग्री का विस्तार

निष्कर्ष:

मीडिया, सिनेमा और डिजिटल प्लेटफॉर्म ने हिंदी भाषा को एक नई दिशा और पहचान प्रदान की है। हिंदी अब केवल संचार का माध्यम नहीं रही, बल्कि यह सामाजिक, सांस्कृतिक और आर्थिक विकास का भी महत्वपूर्ण साधन बन गई है। हालाँकि इसके सामने कुछ चुनौतियाँ भी हैं, लेकिन उचित नीतियों और तकनीकी विकास के माध्यम से हिंदी का भविष्य उज्ज्वल दिखाई देता है।

संदर्भ:

1. कुमार, राजेश. हिंदी पत्रकारिता का इतिहास. नई दिल्ली: प्रकाशन संस्थान, 2018.
2. सिंह, नामवर. भाषा और समाज. राजकमल प्रकाशन, 2015.
3. शर्मा, अजय. "डिजिटल युग में हिंदी का विकास." हिंदी अध्ययन पत्रिका, 2020.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

4. Ministry of Information & Broadcasting Reports (India) Various research articles on Hindi media and digital communication (Optional) Footnotes
5. Example: 'हिंग्लिश' शब्द हिंदी और अंग्रेज़ी के मिश्रण को दर्शाता है।

Original Article

शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी: एक अभ्यास

डॉ. शिवराज कदम

अर्थशास्त्र विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि. नांदेड

ईमेल shivrajadam10@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180505

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.17-23

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

सारांश (Abstract):

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. आधुनिक औद्योगिक प्रगतीमुळे आर्थिक विकास साध्य होत असला तरी पर्यावरणीय हानी, संसाधनांचा अतिरेक आणि सामाजिक असमतोल या समस्या वाढत आहेत. त्यामुळे मुख्य समस्या अशी आहे की औद्योगिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण तसेच सामाजिक जबाबदारी यामध्ये प्रभावी समतोल कसा साधता येईल. या अभ्यासातील प्रमुख संशोधन प्रश्न म्हणजे: (i) उद्योगांचा पर्यावरणावर काय परिणाम होतो? (ii) सामाजिक जबाबदारी उपक्रमांमुळे समाजावर कोणता परिणाम दिसून येतो? (iii) शाश्वत विकासासाठी कोणत्या उपाययोजना प्रभावी ठरतात?

की-वर्ड्स: शाश्वत विकास, औद्योगिक विकास, सामाजिक जबाबदारी, पर्यावरण संरक्षण, हरित तंत्रज्ञान, आर्थिक विकास, कामगार कल्याण, नैतिक व्यवसाय पद्धती, शाश्वतता.

प्रस्तावना:

आधुनिक युगात औद्योगिकीकरणामुळे आर्थिक प्रगतीला मोठी चालना मिळाली आहे. उद्योगांच्या वाढीमुळे उत्पादन, रोजगार आणि जीवनमान उंचावले असले तरी पर्यावरणावर त्याचे दुष्परिणामही स्पष्टपणे दिसून येतात. हवा, पाणी आणि माती प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांची घट आणि जैवविविधतेचा नाश ही गंभीर समस्या बनली आहे. त्यामुळे केवळ आर्थिक विकासावर भर न देता, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सामाजिक कल्याण यांचा समतोल राखणे आवश्यक ठरते. याच पार्श्वभूमीवर “शाश्वत औद्योगिक विकास” ही संकल्पना उदयास आली. या संकल्पनेनुसार उद्योगांचा विकास असा असावा की तो वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करेल, पण भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम करणार नाही. यासोबतच उद्योगांनी समाजाप्रती आपली जबाबदारी ओळखून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी योगदान देणे अपेक्षित आहे.

म्हणूनच शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी या दोन्ही संकल्पना आजच्या काळात अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. या दोन्हीच्या समन्वयातूनच समतोल, सुरक्षित आणि दीर्घकालीन विकास साध्य होऊ शकतो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21355158

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिवराज कदम, अर्थशास्त्र विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि. नांदेड

How to cite this article:

कदम, . डॉ. शिवराज. (2026). शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी: एक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 17-23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21355158>

या संशोधनासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दोन्ही पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि निरीक्षण यांचा उपयोग केला गेला, तर द्वितीयक माहितीमध्ये पुस्तके, एनसीईआरटी स्रोत, सरकारी अहवाल आणि संशोधन लेखांचा समावेश आहे. माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय पद्धती आणि वर्णनात्मक विश्लेषणाद्वारे करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून अपेक्षित निष्कर्ष असा आहे की शाश्वत औद्योगिक विकासांमुळे पर्यावरणीय प्रदूषण कमी होऊन संसाधनांचा कार्यक्षम वापर वाढतो. सामाजिक जबाबदारी उपक्रमांमुळे शिक्षण, आरोग्य आणि स्थानिक समुदायांचा विकास साध्य होतो. तसेच हरित तंत्रज्ञान आणि नैतिक व्यवसाय पद्धतींचा अवलंब केल्यास उद्योग अधिक टिकाऊ आणि स्पर्धात्मक बनतात. मात्र, जागरूकतेचा अभाव, खर्चिक तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक अंमलबजावणीतील त्रुटी ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

समस्या विधान:

आजच्या औद्योगिक युगात उद्योगांच्या झपाट्याने वाढीमुळे आर्थिक प्रगती साध्य होत असली, तरी त्याचवेळी पर्यावरणीय हानी आणि सामाजिक असमतोल यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत. अनेक उद्योग नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकाने वापर करतात, ज्यामुळे संसाधनांची कमतरता आणि पर्यावरणीय असंतुलन वाढत आहे. हवा, पाणी आणि माती प्रदूषणामुळे मानवी आरोग्यावर व जैवविविधतेवर नकारात्मक परिणाम होत आहेत.

तसेच, काही उद्योग सामाजिक जबाबदारीकडे दुर्लक्ष करतात. स्थानिक समुदायांचा विकास, कामगारांचे हक्क, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सामाजिक कल्याण याकडे अपेक्षित तेवढे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे सामाजिक विषमता वाढते आणि उद्योगांविषयी नकारात्मक भावना निर्माण होतात.

या पार्श्वभूमीवर मुख्य समस्या अशी आहे की, औद्योगिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण तसेच सामाजिक जबाबदारी यामध्ये समतोल कसा साधावा? उद्योगांनी आर्थिक नफा टिकवून ठेवत पर्यावरणीय आणि सामाजिक दायित्वे प्रभावीपणे कशी पार पाडावीत, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

म्हणूनच, शाश्वत औद्योगिक विकास साध्य करताना सामाजिक जबाबदारीची प्रभावी अंमलबजावणी करणे ही आजच्या काळातील प्रमुख गरज आणि आव्हान आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व:

आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या औद्योगिक युगात आर्थिक विकासासोबत पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक कल्याण यांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. उद्योगांच्या विस्तारामुळे उत्पादन आणि रोजगार वाढले असले तरी पर्यावरणीय ऱ्हास, संसाधनांचा अतिरेक आणि सामाजिक असमानता यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी या विषयाचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

या अभ्यासामुळे उद्योगांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम समजून घेता येतो. हवा, पाणी आणि माती प्रदूषण कमी करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत, तसेच नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर कसा करावा, याची स्पष्ट कल्पना मिळते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव निर्माण होऊन शाश्वत विकासाचा मार्ग सुकर होतो.

याशिवाय, हा अभ्यास सामाजिक जबाबदारीचे महत्त्व अधोरेखित करतो. उद्योगांनी केवळ नफा कमावण्यावर भर न देता समाजाच्या कल्याणासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे, हे स्पष्ट होते. शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि स्थानिक समुदायांचा विकास यामध्ये उद्योगांचा सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. यामुळे समाजात समतोल आणि स्थैर्य निर्माण होते.

तसेच, या अभ्यासामुळे धोरणनिर्मितीस मदत होते. सरकार आणि उद्योगांना शाश्वत आणि जबाबदार पद्धती अवलंबण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन मिळते. हरित तंत्रज्ञानाचा वापर, ऊर्जा बचत आणि कचरा व्यवस्थापन यांसारख्या उपाययोजनांना प्रोत्साहन मिळते. परिणामी, उद्योग अधिक कार्यक्षम आणि पर्यावरणपूरक बनतात.

शेवटी, हा अभ्यास भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधनांचे संरक्षण करण्यास मदत करतो. शाश्वत विकासाच्या तत्वांनुसार कार्य केल्यास दीर्घकालीन आर्थिक प्रगती, सामाजिक कल्याण आणि पर्यावरणीय समतोल साध्य होऊ शकतो. म्हणूनच, शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी या विषयाचा अभ्यास आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक आणि उपयुक्त ठरतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना आणि त्याचे महत्त्व समजून घेणे.
  2. उद्योगांच्या क्रियाकलापांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
  3. नैसर्गिक संसाधनांचा जबाबदारी या संकल्पनेचे स्वरूप आणि गरज स्पष्ट करणे.
  5. उद्योगांचा स्थानिक समाज, कामगार आणि पर्यावरणावर होणारा प्रभाव ओळखणे.
  6. पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान आणि हरित उपक्रमांचा अभ्यास करणे.
  7. उद्योगांमधील कामगार कल्याण आणि सुरक्षिततेच्या उपाययोजनांचा आढावा घेणे.
  8. शाश्वत विकासासाठी आवश्यक धोरणे आणि कायदे समजून घेणे.
  9. औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी यामध्ये समतोल साधण्यासाठी उपाय सुचवणे.
  10. दीर्घकालीन आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय विकासासाठी मार्गदर्शन करणे.
- कार्यक्षम व संतुलित वापर कसा करावा हे विश्लेषित करणे.

अभ्यासाची गृहितके:

1. शाश्वत औद्योगिक विकासाचा अवलंब केल्यास पर्यावरणीय हानी कमी होते.
2. उद्योगांनी सामाजिक जबाबदारी पार पाडल्यास स्थानिक समाजाचा विकास होतो.
3. पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास उत्पादन कार्यक्षमता वाढते आणि प्रदूषण कमी होते.
4. नैसर्गिक संसाधनांचा संतुलित वापर केल्यास दीर्घकालीन औद्योगिक विकास शक्य होतो.
5. कामगार कल्याण आणि सुरक्षितता वाढवल्यास उत्पादनक्षमता आणि कामगार समाधान वाढते.
6. सामाजिक जबाबदारीचे पालन करणारे उद्योग अधिक विश्वासाहर् आणि स्पर्धात्मक ठरतात.
7. शाश्वत धोरणे आणि कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास औद्योगिक विकास अधिक जबाबदार बनतो.
8. उद्योग आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील सहकार्य वाढल्यास सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती होते.
9. हरित उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक केल्यास दीर्घकालीन आर्थिक लाभ मिळतो.
10. शाश्वत विकासाच्या तत्वांचा अवलंब केल्यास भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधनांचे संरक्षण होते.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी संशोधन पद्धतीचे नियोजन करताना विषयाचे स्वरूप लक्षात घेऊन गुणात्मक आणि परिमाणात्मक दोन्ही दृष्टिकोनांचा समन्वय साधला आहे. या पद्धतीमुळे विषयाचा सखोल आणि सर्वांगीण अभ्यास करणे शक्य झाले.

माहिती संकलन या टप्प्यात प्राथमिक आणि द्वितीयक स्रोतांचा वापर केला. प्राथमिक माहिती मिळवण्यासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण यांचा वापर केला. उद्योगांतील व्यवस्थापक, कामगार आणि स्थानिक नागरिक यांच्याकडून माहिती गोळा करून त्यांच्या अनुभवांचा अभ्यास केला आहे. द्वितीयक माहितीमध्ये पुस्तके, संशोधन अहवाल, सरकारी दस्तऐवज, जर्नल्स आणि संकेतस्थळांचा वापर केला आहे.

यानंतर, नमुना निवड केली जाते. विविध उद्योग आणि त्यांच्याशी संबंधित घटकांचा प्रतिनिधित्व करणारा नमुना निवडला. नमुना निवडताना भौगोलिक क्षेत्र, उद्योगाचा प्रकार आणि आकार यांचा विचार केला, ज्यामुळे निष्कर्ष अधिक अचूक आणि विश्वासाहर् आली आहेत. नंतर माहिती विश्लेषण केले. संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले.

याशिवाय, पकाही निवडक उद्योगांचे सखोल विश्लेषण करून त्यांच्या शाश्वत पद्धती आणि सामाजिक जबाबदारीच्या उपक्रमांचा अभ्यास केला. शेवटी, या सर्व प्रक्रियेद्वारे मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी यामधील संबंध स्पष्ट केला आणि योग्य शिफारसी सुचवल्या.

2. शाश्वत औद्योगिक विकासाची संकल्पना:

उद्योगांचा विकास करताना पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि समाज यांचा समतोल राखून, नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित व पुनर्नवीनीकरणक्षम वापर करणे आणि भविष्यातील पिढ्यांना हानी न पोहोचवता दीर्घकालीन टिकाऊ विकास साध्य करणे, यालाच शाश्वत औद्योगिक विकास म्हणतात.

3. पर्यावरण संरक्षण:

पर्यावरण संरक्षण हा शाश्वत औद्योगिक विकासाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. उद्योगांमुळे हवा, पाणी आणि माती यांचे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होते. त्यामुळे या प्रदूषणाचे प्रमाण कमी करणे आवश्यक आहे. औद्योगिक कारखान्यांमध्ये स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे. यामुळे प्रदूषण कमी होते आणि पर्यावरणावर होणारा नकारात्मक परिणाम कमी होतो. हरित ऊर्जा जसे की सौर ऊर्जा आणि पवन ऊर्जा यांचा वापर वाढवणे आवश्यक आहे. यामुळे जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी होते. कचरा व्यवस्थापन ही देखील महत्वाची बाब आहे. उद्योगांनी कचरा कमी करणे, पुनर्वापर करणे आणि पुनर्नवीनीकरण करणे या तत्वांचा अवलंब करावा. यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर होतो. जैवविविधतेचे संरक्षण करणे हे देखील अत्यंत आवश्यक आहे. जंगलतोड आणि प्रदूषणामुळे अनेक प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे वनस्पती आणि प्राणी यांचे संरक्षण करणे गरजेचे आहे. पर्यावरणीय समतोल राखणे हे दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक आहे. उद्योगांनी पर्यावरणपूरक धोरणे स्वीकारल्यास निसर्गाचे रक्षण होऊ शकते. अशा प्रकारे पर्यावरण संरक्षणामुळे शाश्वत विकास साध्य होतो.

4. आर्थिक विकास आणि कार्यक्षमता:

आर्थिक विकास आणि कार्यक्षमता हे शाश्वत औद्योगिक विकासाचे महत्वाचे घटक आहेत. उद्योगांमध्ये उत्पादनक्षमता वाढवणे आवश्यक आहे. उत्पादन वाढल्यास आर्थिक विकासालाही चालना मिळते. संसाधनांचा कार्यक्षम वापर केल्यास अपव्यय कमी होतो. यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते. हरित उद्योगांचा विकास केल्याने नवीन रोजगार संधी निर्माण होतात. त्यामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते. ऊर्जा आणि पाण्याचा योग्य वापर केल्यास उत्पादन खर्च कमी होतो. खर्च कमी झाल्यामुळे उद्योग अधिक नफा कमावू शकतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने कार्यक्षमता वाढते. कार्यक्षम उत्पादन प्रक्रिया उद्योगांना अधिक सक्षम बनवते. जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा वाढलेली आहे. त्यामुळे उद्योगांनी अधिक गुणवत्तापूर्ण उत्पादन करणे आवश्यक आहे. स्पर्धात्मकता वाढल्यास निर्यातही वाढते. अशा प्रकारे आर्थिक विकास आणि कार्यक्षमता यांचा समतोल साधल्यास शाश्वत विकास साध्य होतो.

5. सामाजिक जबाबदारी:

सामाजिक जबाबदारी ही आधुनिक औद्योगिक विकासातील अत्यंत महत्वाची आणि आवश्यक संकल्पना आहे. आजच्या स्पर्धात्मक आर्थिक युगात उद्योग केवळ नफा कमावण्याचे साधन न राहता समाजाच्या विकासाचा एक महत्वाचा घटक बनले आहेत. त्यामुळे उद्योगांनी समाजाप्रती आपली जबाबदारी ओळखून सक्रिय भूमिका घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक जबाबदारी म्हणजे उद्योगांनी त्यांच्या व्यवसायिक कार्यासोबतच समाजाच्या कल्याणासाठी योगदान देणे होय. उद्योगांनी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये योगदान देणे अपेक्षित आहे. शिक्षण क्षेत्रात शाळा, शिष्यवृत्ती आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांना मदत करून समाजात शिक्षित आणि कुशल मनुष्यबळ तयार करता येते. आरोग्य क्षेत्रात रुग्णालये, आरोग्य शिबिरे आणि औषध सुविधा उपलब्ध करून देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. यामुळे समाजातील आरोग्य पातळी सुधारण्यास मदत होते. पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये रस्ते, पाणीपुरवठा, वीज आणि स्वच्छता यांचा समावेश होतो, ज्यामुळे जीवनमान सुधारते. स्थानिक समुदायांच्या गरजा ओळखून त्यांना मदत करणे हे सामाजिक जबाबदारीचे चे महत्वाचे अंग आहे. अनेक उद्योग त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील गावांमध्ये विकासकामे करून स्थानिक लोकांचे जीवनमान उंचावतात. यामुळे उद्योग आणि समाज यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण होते. तसेच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होते. सामाजिक न्याय आणि समानतेला प्रोत्साहन देणे हे देखील सामाजिक जबाबदारीचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. समाजातील दुर्बल घटकांना संधी देऊन त्यांचा विकास साधता येतो. लिंग समानता, आर्थिक समानता आणि सामाजिक समावेश यासाठी उद्योगांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. यामुळे समाजात समतोल आणि स्थैर्य निर्माण होते. अशा प्रकारे, सामाजिक जबाबदारी ही केवळ नैतिक कर्तव्य नसून शाश्वत विकासाचा एक महत्वाचा आधार आहे. उद्योगांनी जर सामाजिक जबाबदारी प्रभावीपणे राबवली, तर समाज, अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण यांचा समतोल साधता येतो आणि एक सशक्त व प्रगत समाज निर्माण होतो.

6. कामगार कल्याण:

कामगार कल्याण हा शाश्वत औद्योगिक विकासाचा एक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. कोणत्याही उद्योगाच्या यशामध्ये कामगारांचा मोठा वाटा असतो. त्यामुळे कामगारांसाठी सुरक्षित आणि आरोग्यदायी कामाचे वातावरण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. उद्योगांमध्ये सुरक्षा नियमांचे काटेकोर पालन केले पाहिजे. कामाच्या ठिकाणी अपघात टाळण्यासाठी योग्य साधने आणि प्रशिक्षण दिले पाहिजे. कामगारांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला म्हणजेच योग्य वेतन मिळणे आवश्यक आहे. तसेच कामाचे तास निश्चित आणि मानवी क्षमतेनुसार असणे गरजेचे आहे. ओव्हरटाईमसाठी योग्य मोबदला दिला पाहिजे. सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ कामगारांना मिळायला हवा. यामध्ये विमा, आरोग्य सुविधा आणि निवृत्तीवेतन यांचा समावेश होतो. कामगारांच्या कौशल्यविकासासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढते आणि उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते. नवीन तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना सक्षम बनवता येते. कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही उद्योगांची जबाबदारी आहे. त्यांना सन्मानपूर्वक वागणूक मिळाली पाहिजे. अशा प्रकारे कामगार कल्याण साधल्यास उद्योगांचा शाश्वत विकास शक्य होतो.

7. नैतिक व्यवसाय पद्धती:

नैतिक व्यवसाय पद्धती हे शाश्वत औद्योगिक विकासाचे एक महत्वाचे अंग आहे. कोणत्याही उद्योगाच्या दीर्घकालीन यशासाठी नैतिकता आवश्यक आहे. व्यवसायामध्ये पारदर्शकता राखणे अत्यंत गरजेचे आहे. सर्व आर्थिक व्यवहार स्पष्ट आणि विश्वासाहर् असणे आवश्यक आहे. प्रामाणिकपणा हा व्यवसायाचा पाया मानला जातो. भ्रष्टाचार टाळण्यासाठी कठोर धोरणे लागू करणे आवश्यक आहे. लाचलुचपत आणि गैरव्यवहार यांना कोणतीही संधी देऊ नये. ग्राहकांशी प्रामाणिक आणि न्याय्य व्यवहार करणे आवश्यक आहे. उत्पादनाची गुणवत्ता आणि किंमत याबाबत योग्य माहिती देणे गरजेचे आहे. ग्राहकांचा विश्वास मिळवणे हे व्यवसायाचे मुख्य उद्दिष्ट असावे. कायदे आणि नियमांचे काटेकोर पालन करणे बंधनकारक आहे. सरकारी धोरणांचे उल्लंघन टाळले पाहिजे. नैतिक मूल्यांवर आधारित निर्णय घेणे महत्वाचे आहे. नैतिक व्यवसायामुळे कंपनीची प्रतिमा सुधारते. समाजात विश्वास निर्माण होतो आणि उद्योगाची प्रतिष्ठा वाढते. अशा प्रकारे नैतिक व्यवसाय पद्धतीचा अवलंब केल्यास शाश्वत विकास साध्य होतो.

8. तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना:

तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना हे शाश्वत औद्योगिक विकासाचे महत्वाचे आधारस्तंभ आहेत. आधुनिक उद्योगांमध्ये पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आवश्यक आहे. यामुळे प्रदूषण कमी होण्यास मदत होते आणि पर्यावरणाचे संरक्षण होते. संशोधन व विकास (R&D) मध्ये गुंतवणूक करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या शोधांमुळे उत्पादन प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते. ऊर्जा कार्यक्षम यंत्रणा वापरल्यास वीज आणि इंधनाची बचत होते. स्मार्ट उत्पादन प्रक्रिया उद्योगांना अधिक वेगवान आणि अचूक बनवते. यामुळे उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारते आणि खर्च कमी होतो. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे संसाधनांचा योग्य आणि नियंत्रित वापर शक्य होतो. ऑटोमेशनमुळे मानवी चुका कमी होतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डेटा विश्लेषण यांचा वापर वाढत आहे. त्यामुळे निर्णय प्रक्रिया अधिक प्रभावी होते. नवकल्पनांमुळे नवीन उद्योग आणि रोजगार संधी निर्माण होतात. हरित तंत्रज्ञानामुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण होते. अशा प्रकारे तंत्रज्ञान आणि नवकल्पना शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.

9. स्थानिक समुदायाचा विकास:

स्थानिक समुदायाचा विकास हा शाश्वत औद्योगिक विकासाचा महत्वाचा भाग आहे. उद्योगांनी त्यांच्या परिसरातील स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. यामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते. स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होते. गावांच्या विकासासाठी उद्योगांनी पाणीपुरवठा, रस्ते आणि वीज यांसारख्या सुविधा उभाराव्यात. शिक्षणाच्या सुविधा सुधारण्यासाठी शाळा आणि प्रशिक्षण केंद्रांना मदत करावी. आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणेही अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक प्रकल्पांमध्ये स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे. यामुळे लोकांमध्ये जागरूकता आणि जबाबदारीची भावना निर्माण होते. उद्योग आणि समाज यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण होते. स्थानिक लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतल्यास विकास अधिक प्रभावी होतो. कौशल्यविकास कार्यक्रमांमुळे लोकांची कार्यक्षमता वाढते. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास साधता येतो. उद्योग आणि समुदाय यांच्यात सहकार्य वाढते. अशा प्रकारे स्थानिक समुदायाचा विकास केल्यास शाश्वत आणि समतोल विकास साध्य होतो.

10. आव्हाने:

शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी अंमलात आणताना विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण होतात. आजच्या औद्योगिक स्पर्धात्मक युगात पर्यावरणीय नियमांचे पालन करणे अनेक उद्योगांसाठी खर्चिक ठरते. स्वच्छ तंत्रज्ञान, प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा आणि हरित ऊर्जा यासाठी मोठी गुंतवणूक आवश्यक असते. त्यामुळे काही उद्योग या उपाययोजना टाळण्याचा प्रयत्न करतात. याशिवाय, अनेक उद्योगांमध्ये अल्पकालीन नफ्यावर जास्त भर दिला जातो. त्यामुळे दीर्घकालीन शाश्वत विकासाकडे दुर्लक्ष केले जाते. पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक जबाबदारी या गोष्टी अनेकदा दुय्यम मानल्या जातात.

समाजामध्ये शाश्वत विकासाबाबत पुरेशी जागरूकता नसणे हे देखील एक महत्वाचे आव्हान आहे. अनेक नागरिक आणि काही उद्योजक यांना या संकल्पनेचे पूर्ण ज्ञान नसते. त्यामुळे पर्यावरणपूरक उपाययोजनांचा स्वीकार कमी प्रमाणात होतो. आधुनिक आणि प्रगत तंत्रज्ञानाची कमतरता हे आणखी एक मोठे आव्हान आहे. विशेषतः लघु आणि मध्यम उद्योगांना नवीन तंत्रज्ञान परवडत नाही. त्यामुळे ते पारंपरिक आणि प्रदूषणकारी पद्धती वापरत राहतात.

सरकार आणि उद्योगांमध्ये योग्य समन्वयाचा अभाव देखील जाणवतो. अनेक वेळा धोरणे तयार केली जातात, पण त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी न झाल्यामुळे काही उद्योग नियमांचे पालन टाळतात. यामुळे शाश्वत विकासाची प्रक्रिया मंदावते. आर्थिक मर्यादा आणि तांत्रिक अडचणी यामुळेही अनेक योजना अपूर्ण राहतात. अशा प्रकारे पर्यावरणीय, आर्थिक आणि प्रशासकीय आव्हाने एकत्र येऊन शाश्वत विकासाच्या मार्गात अडथळा निर्माण करतात. त्यामुळे ही आव्हाने दूर करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

1. शाश्वत औद्योगिक विकास हा पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा समतोल राखणारा विकास आहे.
2. सामाजिक जबाबदारीमुळे उद्योग समाजाच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देतात.
3. पर्यावरण संरक्षण हे भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधने सुरक्षित ठेवण्यासाठी आवश्यक आहे.
4. आर्थिक विकासाबरोबरच संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करणे गरजेचे आहे.
5. कामगार कल्याणामुळे उत्पादनक्षमता आणि उद्योगांची कार्यक्षमता वाढते.
6. नैतिक व्यवसाय पद्धतींमुळे उद्योगांची विश्वासाहता आणि प्रतिष्ठा वाढते.
7. तंत्रज्ञान आणि नवकल्पनांमुळे शाश्वत विकासाला गती मिळते.
8. स्थानिक समुदायाचा विकास केल्यास सामाजिक समतोल साध्य होतो.
9. शाश्वत विकासासाठी अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.
10. ही आव्हाने दूर केल्यास दीर्घकालीन टिकाऊ विकास शक्य होतो.
11. उद्योग आणि समाज यांच्यात समन्वय आवश्यक आहे.
12. सरकारच्या प्रभावी धोरणांमुळे शाश्वत विकासाला चालना मिळते.
13. जागरूकता वाढल्यास पर्यावरण संरक्षण अधिक प्रभावी होते.
14. एकत्रित प्रयत्नांमुळे शाश्वत विकास साध्य करता येतो.
15. म्हणून शाश्वत औद्योगिक विकास आणि सामाजिक जबाबदारी अत्यंत महत्वाची आहे.

1. 12. शिफारशी / उपाययोजना:

1. उद्योगांनी पर्यावरणपूरक आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा.
2. प्रदूषण नियंत्रणासाठी कठोर उपाययोजना राबवाव्यात.
3. नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित आणि जबाबदारीने वापर करावा.
4. कचरा व्यवस्थापनासाठी पुनर्रचनेत्मक निर्माण या तत्वांचा काटेकोर वापर करावा.
5. हरित ऊर्जा स्रोतांचा (सौर, पवन ऊर्जा) अधिकाधिक वापर करावा.
6. सामाजिक जबाबदारी उपक्रम प्रभावीपणे राबवावेत.
7. स्थानिक समुदायांच्या विकासासाठी उद्योगांनी सक्रिय योगदान द्यावे.

8. कामगारांसाठी सुरक्षित आणि आरोग्यदायी कामाचे वातावरण निर्माण करावे.
9. कामगार कौशल्यविकासासाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.
10. उद्योगांमध्ये पारदर्शकता आणि नैतिक व्यवसाय पद्धतींचे पालन करावे.
11. भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कठोर धोरणे आणि नियंत्रण यंत्रणा लागू कराव्यात.
12. संशोधन आणि विकास (R&D) मध्ये अधिक गुंतवणूक करावी.
13. सरकार आणि उद्योगांमध्ये समन्वय वाढवावा.
14. शाश्वत विकासाबाबत जनजागृती वाढवावी.
15. दीर्घकालीन शाश्वत विकास साधण्यासाठी सर्व घटकांनी एकत्रित प्रयत्न करावेत.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. Elkington, J. (1997). Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business. Capstone Publishing. <https://doi.org/10.4234/9781849770030>.
2. Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. Business Horizons, 34(4), 39–48. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-5](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-5).
3. Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2006). Strategy and society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility. Harvard Business Review, 84(12), 78–92. <https://doi.org/10.1108/sd.2007.05623ead.006>
4. WCED (World Commission on Environment and Development). (1987). our common future. Oxford University Press. <https://doi.org/10.4324/9780192820808>.
5. Sachs, J.D. (2015). The age of sustainable development. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/sach17370>
6. Hart, S.L. (1995). A natural-resource-based view of the firm. Academy of Management Review, 20(4), 986–1014. <https://doi.org/10.5465/amr.195.95122800034>.
7. Freeman, R.E. (1984). Strategic management: A stakeholder approach. Pitman. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139192675>.

Original Article

वितरण साखळीतील महत्वपूर्ण घटक

संजय भास्कर मेश्राम

शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर. जि. गोंदिया

ईमेल आयडी: - sanjaymeshram88@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180506

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.24-27

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

गोष्टवारा (Abstract):

नवीन बाजारात एखाद्या उत्पादनाची किंवा सेवेची नवीन मागणी विकसित केली जाते. नवीन ग्राहक किंवा नवीन वितरण मार्गांद्वारे विपणन क्रियाकलाप सुरु होतात. एखाद्या वस्तूचे उत्पादन हे नव्याने झाले असल्यास त्या वस्तूला नवीन बाजारपेठेची मागणी आवश्यक असते. उत्पादित झालेली नवीन वस्तू बाजारात कशी विकता येईल, केव्हा विकता येईल याचा अभ्यास उत्पादक वर्गाला करावा लागतो. नवीन वस्तूचे उत्पादन झाले म्हणजे त्या वस्तूला मागणी लगेच येणार नाही. तर त्यासाठी त्या वस्तूची जाहिरात, प्रसार व्हायला हवे. नवीन वस्तूचे उत्पादन जलद पद्धतीने करण्यासाठी वितरण साखळीचा अवलंब केला जातो. आवश्यक त्या सर्व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून नवीन बाजारपेठेत ती वस्तू जलद विकण्यासाठी वितरण साखळीचा उपयोग केला जातो. नव्याने तयार झालेली एखादी वस्तू विकण्यासाठी उत्पादक किंवा विक्रेता नवीन बाजारपेठेत आपल्या वस्तूचे प्रदर्शन करित असतो.

मुख्य शब्द (Keywords): वितरण साखळी (Distribution Channel), नवीन बाजारपेठ (New Market) उत्पादक (Producer), घाऊक व्यापारी (Wholesaler), दलाल (Broker), किरकोळ व्यापारी (Retailer) ग्राहक (Consumer)

प्रस्तावना (Introduction):

ज्या ठिकाणी खरेदीदार व विक्रेते संपर्कात येऊन किंमत ठरते ते स्थान म्हणजे बाजार होय. बाजारात ग्राहक आपल्याला लागणाऱ्या वस्तूंची खरेदी करतात तर विक्रेते आपल्याकडील वस्तू विकतात. जसे की, भाजीपाला विक्रेते बाजारात आपल्या वस्तू विक्रीला मांडतात आणि खरेदीदार त्या वस्तूंची खरेदी करतात. नवीन वस्तूचे उत्पादन होऊन प्रथमच बाजारात विकण्यासाठी जलद वितरण साखळीचा उपयोग केला जातो. उत्पादक, घाऊक व्यापारी, दलाल, किरकोळ व्यापारी, ग्राहक या विपणनातील वितरण साखळीद्वारे जलद विक्री करण्यासाठी नव - नवीन मार्गांचा अवलंब केला जातो.

- विपणन व्यवस्था (Marketing System)
- डिजिटल मार्केटिंग (Digital Marketing)
- पुरवठा साखळी व्यवस्थापन (Supply Chain Management)
- विक्री प्रक्रिया (Sales Process)
- बाजारपेठ विस्तार (Market Expansion)

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21355389

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

संजय भास्कर मेश्राम, शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर. जि. गोंदिया

How to cite this article:

मेश्राम, . संजय . भास्कर . (2026). वितरण साखळीतील महत्वपूर्ण घटक. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 24–27. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21355389>

- ग्राहक समाधान (Customer Satisfaction)
- वस्तुंचे वितरण (Product Distribution)
- विपणन मध्यस्थ (Marketing Intermediaries)

डिजिटल मार्केटिंग, संगणक प्रणाली, मोबाईलचा उपयोग करून जलद वितरण साखळी विकसित केली जाते. नवीन बाजारपेठेत नवीन ग्राहकवर्ग, स्पर्धा कमी, विपणन खर्च जास्त, जोखीम जास्त असते. नवीन वस्तुंची ओळख नवीन बाजारपेठेत ग्राहकांना झालेली नसते. त्यासाठी अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते, अनेक जोखीमींना सामोरे जावे लागतात.

नवीन बाजारपेठ:

- 1) " ज्या बाजारात एखाद्या उत्पादनाची किंवा सेवेची पूर्वी विक्री होत नव्हती आणि जिथे प्रथमच प्रवेश केला जातो, त्या बाजाराला नवीन बाजारपेठ असे म्हणतात."
- 2) " उत्पादक किंवा सेवा प्रथमच ज्या बाजारात सादर केली जाते व जिथे नवीन ग्राहक वर्ग निर्माण होतो, ती बाजारपेठ म्हणजे नवीन बाजारपेठ होय."
- 3) पीटर ड्रकर यांच्या मते, " ज्या बाजारात नावीन्यपूर्ण उत्पादनांद्वारे नवीन संधी निर्माण होतात आणि नवीन मागणी विकसित केली जाते, ती बाजारपेठ म्हणजे नवीन बाजारपेठ होय."
- 4) सी. जी. क्लार्क यांच्या मते, "उत्पादनाचा प्रथमच प्रवेश ज्या बाजारात केला जातो व जिथे विक्रीची प्रक्रिया नव्याने सुरु होते, ती बाजारपेठ म्हणजे नवीन बाजारपेठ होय."

वितरण साखळी

(Distribution Channel)

बाजारात नवीन वस्तू विकण्यासाठी जलद वितरण साखळी उपयोगात आणली जाते. कोणत्याही नवीन उत्पादनाची विक्री जलद गतीने करण्यासाठी वितरण साखळी तयार केली जाते. त्या वितरण साखळीच्या मदतीने नवीन उत्पादन वस्तू जलदरितीने विक्री करण्यासाठी आवश्यक ते सर्व नियोजन केले जाते. जलद वितरण साखळीमध्ये उत्पादक, घाऊक व्यापारी, दलाल, किरकोळ व्यापारी, ग्राहक यांचा समावेश असतो. उत्पादकापासून ते ग्राहकांपर्यंत नवीन उत्पादित वस्तू पोहचविण्यासाठी जलद वितरण साखळी अत्यंत महत्वाची ठरते. वितरण साखळीतील शेवटचा घटक म्हणून ग्राहक असतो. ग्राहकांना नव - नवीन वस्तुंची ओळख नवीन बाजारात करून दिली जाते. ग्राहक आपल्या अपेक्षेनुसार व आर्थिक परिस्थितीनुसार आवश्यक त्या वस्तुंची खरेदी करत असतो.

वितरण साखळीतील महत्वपूर्ण घटक:

1) उत्पादक (Producer):- जी व्यक्ती, संस्था किंवा उद्योग कच्च्या मालापासून वस्तू तयार करतो त्याला उत्पादक म्हणतात. कोणत्याही वस्तुंचे उत्पादन करण्यासाठी उत्पादकांची महत्वाची भूमिका असते. उत्पादक हा आपल्या वस्तुंचे उत्पादन करित असतो. उत्पादकाशिवाय वस्तुंचे उत्पादन करणे शक्य नसते. उत्पादक हे जणू त्यांच्या व्यवसायाचे मालकच असतात. सर्व गोष्टींवर योग्य तो नियंत्रण ठेऊन कोणत्या वस्तुंचे किती उत्पादन करावे याचे पूर्ण स्वातंत्र्य उत्पादकाला असते. उदाहरणार्थ - कारखान्यातील उत्पादक, शेतकरी उत्पादक इत्यादी. उत्पादक हा वस्तुंसोबत सेवांची निर्मिती सुद्धा करित असतो.

2) घाऊक व्यापारी (Wholesaler):-

घाऊक व्यापारी म्हणजे असा व्यापारी होय की, जो व्यापारी उत्पादकांकडून मोठ्या प्रमाणात माल खरेदी करतो आणि तो माल किरकोळ व्यापाऱ्यांना विकतो. घाऊक व्यापारी हा जणू उत्पादक व किरकोळ व्यापारी यांमधील दुवा असतो. घाऊक व्यापारी मोठ्या प्रमाणात मालाची खरेदी करतो, खरेदी केलेला माल गोदामात साठवून ठेवतो. घाऊक व्यापारी मोठ्या प्रमाणात माल खरेदी करतो म्हणजेच मोठी जोखीम सुद्धा तो स्विकारतो. आपला माल गोदामपर्यंत कसा येईल याची वाहतूक व्यवस्था सुद्धा घाऊक व्यापारी करतो. किरकोळ व्यापारी हे घाऊक व्यापाऱ्यांकडून मालाची खरेदी करून मगच तो माल ग्राहकांना विकला जातो. घाऊक व्यापारी वितरण साखळीला सुलभ करण्याचे काम करतात. घाऊक व्यापाऱ्यांमुळे किरकोळ व्यापाऱ्यांना वेळेवर व योग्य दर्जात्मक माल मिळतो.

3) दलाल (Broker):-

खरेदीदार व विक्रेत्यांशी संपर्क करून व्यवहार पूर्ण करणाऱ्या व्यक्तीला दलाल म्हणतात. एखाद्या वस्तूची खरेदी करावयाची असल्यास खरेदीदार हा दलालांशी संपर्क साधून त्या वस्तूची खरेदी करण्यासाठी सुलभ व सोयीचा मार्ग निवडतो. त्यानंतर दलाल हा विक्रेत्यांशी संपर्क साधून त्या मालाची विक्री करण्यासाठी खरेदीदारांना प्रेरित करतो. खरेदीदार व विक्रेत्यांच्या मधील व्यवहार दलाल पूर्ण करून देतो. त्या पूर्ण व्यवहारांच्या बदल्यामध्ये दलाल काही कमिशन म्हणून रक्कम आकारत असतो. कमिशन हेच दलाल लोकांचे मानधन असते. मालाचा ताबा दलालाकडे नसतो मात्र दलाल कमिशनवर काम करून खरेदी - विक्रीचे व्यवहार पूर्ण करून देत असतो. उदाहरणार्थ - शेअर दलाल, विमा दलाल, जमीन दलाल, माल दलाल इत्यादी.

4) किरकोळ व्यापारी (Retailer):-

किरकोळ व्यापारी हा घाऊक व्यापाऱ्यांकडून मालाची खरेदी करतो आणि तो थेट ग्राहकांना लहान प्रमाणात मालाची विक्री करतो. किरकोळ व्यापारी हा थेट ग्राहकांशी संपर्क साधात असतो, ग्राहकांना आपला माल लहान प्रमाणात विकतो. ग्राहक अनेक प्रकारचे असतात. तसेच किरकोळ व्यापारी सुद्धा अनेक प्रकारचे असतात. विविध वस्तू विविध ग्राहकांना विकण्याचे काम ग्राहक करित असतो. किरकोळ व्यापारी हा आपल्या वस्तूची विक्री उधारीवर किंवा रोख रकमेवर करू शकतो. किरकोळ व्यापारी ग्राहकांना आपल्या मालाचा दर्जा कसा चांगला आहे याचे योग्य ते मार्गदर्शन करित असतो.

उदाहरणार्थ - फेरीवाले, दुकानदार, भाजीपाला व्यापारी, कपड्यांचे व्यापारी इत्यादी.

5) ग्राहक (Consumer):-

ग्राहक म्हणजे अशी व्यक्ती जी वस्तू किंवा सेवांची स्वतःच्या वापरासाठी खरेदी करून त्यांचा उपयोग घेतो. ग्राहक अनेक प्रकारचे असतात. विविध ग्राहक विविध वस्तू खरेदी करित असतात. ग्राहक आपल्या गरजेनुसार वस्तूची खरेदी करतो. चांगली गुणवत्ता असलेली वस्तू ग्राहक खरेदी करित असतो. ग्राहक हा बाजारपेठेचा केन्द्रबिंदू असतो. भारतात ग्राहकांना 'ग्राहको देवो भव' असे म्हटले जाते. ग्राहकांना आदर सन्मान दिला जातो. व्यवसायाची प्रगती व ख्याती ही ग्राहकांमुळे वाढत असते. ग्राहक आपल्या देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देतात. ग्राहक हा राजा आहे. ग्राहकाला आपल्या पसंदीनुसार वस्तू खरेदी करण्याचा पूर्ण अधिकार असतो. तक्रार निवारण करण्याचा हक्क, सुरक्षिततेचा हक्क, ऐकून घेण्याचा हक्क इत्यादी हक्क ग्राहकांना असतात.

उदाहरणार्थ - वैयक्तिक ग्राहक, औद्योगिक ग्राहक इत्यादी.

निष्कर्ष (Conclusion):-

- 1) नवीन बाजारपेठेत नवीन ग्राहक निर्माण केले जातात.
- 2) नवीन बाजारपेठेत विक्रीची प्रक्रिया प्रथमच व नव्याने सुरु होते.
- 3) जलद वितरण साखळीमुळे खरेदी - विक्रीचे व्यवहार गतीशिल बनतात.
- 4) ग्राहक हा वितरण साखळीतील शेवटचा घटक असतो.

1) सुचना व शिफारसी:-

- 2) नवीन बाजारपेठेत नवीन वस्तूची ओळख ग्राहकांना होण्यासाठी नवीन वस्तूची जाहिरात
- 3) जास्तीत जास्त प्रमाणात प्रसारित करावीत.
- 4) नवीन बाजारपेठेमध्ये नवीन वस्तूची विक्री होण्यासाठी जलद वितरण साखळीचा अवलंब
- 5) केला जावा.
- 6) जलद वितरण साखळीमध्ये प्रक्रिया होण्यासाठी उत्पादक, घाऊक व्यापारी दलाल, किरकोळ
- 7) व्यापारी, ग्राहक यांची पुरेपूर मदत घेतली जावी.
- 8) जलद वितरण साखळीव्दारे वस्तूची विक्री मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी त्या वस्तूचा दर्जा
- 9) गुणात्मक असावा.

संदर्भ सूची:-

1. (2007) - पंडित शांता - उद्योगाचे अर्थशास्त्र, साहित्य प्रसारण केंद्र, नागपूर.
2. (2009) - श्रीजीव कुमार - आर्थिक समृद्धि, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

3. (2005) - गुप्ता एस. सी. - भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री पब्लिशर्स, जयपूर.
4. (2016) - जिभकाटे प्रा. बी. एल. - व्यवसायाचे अर्थशास्त्र, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, महाल, नागपूर.
5. डिस्ट्रिब्यूटर्स, महाल, नागपूर.

Original Article

डिजिटल युगातील महिलांवर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव: सक्षमीकरण आणि आव्हानांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

शिल्पा सर्जेराव सुर्वे.

फर्ग्युसन कॉलेज (स्वायत्त), पुणे.

ईमेल आयडी : - shilpasurve70@gmail.com

सारांश:-

Manuscript ID:

JRD -2026-180507

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.28-31

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे सोशल मीडिया हे आधुनिक समाजातील संवाद, आंतरक्रिया आणि माहिती देवाणघेवाणीचे प्रमुख माध्यम बनले आहे. भारतात स्मार्टफोन आणि इंटरनेटच्या वाढत्या प्रसारामुळे महिलांचा डिजिटल क्षेत्रातील सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. या पार्श्वभूमीवर, महिलांवर सोशल मीडियाचा होणारा समाजशास्त्रीय प्रभाव अभ्यासणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक (descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (analytical) संशोधन आराखड्यावर आधारित आहे. या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. संबंधित माहिती शैक्षणिक पुस्तके, पीअर-रिव्ह्यूड संशोधन लेख, जर्नल्स, शासकीय अहवाल आणि डिजिटल मीडिया अभ्यासांमधून संकलित करण्यात आली आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की सोशल मीडिया महिलांना शिक्षण, माहितीप्राप्ती, नेटवर्किंग, उद्योजकता आणि सार्वजनिक अभिव्यक्ती यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये सक्षमीकरणाच्या संधी उपलब्ध करून देतो. महिलांनी सामाजिक जागरूकता, सक्रियता आणि लिंग समानतेसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा प्रभावी वापर सुरू केला आहे. तथापि, सायबर छळ, गोपनीयतेचे उल्लंघन, ऑनलाइन गैरवर्तन आणि मानसिक ताण यांसारखी आव्हानेही प्रकर्षाने दिसून येतात, जी महिलांच्या डिजिटल अनुभवावर नकारात्मक परिणाम करतात.

सोशल मीडिया हे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रभावी साधन असले तरी त्याचा सुरक्षित आणि जबाबदार वापर सुनिश्चित करणे अत्यावश्यक आहे. डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार, सायबर सुरक्षा उपाययोजना बळकट करणे आणि अधिक सुरक्षित व समावेशक ऑनलाइन वातावरण निर्माण करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): सोशल मीडिया, महिला, सक्षमीकरण, डिजिटल समाज, लिंगभाव, सायबर छळ, समाजशास्त्र प्रस्तावना:-

सिंह (२०२१) स्वर्ण सुमनच्या मते, (सोशल मीडिया) “सामाजिक माध्यम हे तंत्रज्ञान आणि सामाजिक वर्तन यांचे मिश्रण आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, समाजात लोकांना एकत्र जोडण्यासाठी किंवा त्यांना समाजशील बनवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या माध्यमांना (सोशल मीडिया) समाज माध्यमे म्हणता येईल”. (पान नं १ -४)

तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे जगातील अब्जाविधी लोकांच्या जीवनामध्ये खूप वेगाने बदल घडताना आपण पाहतो आणि अनुभवतो आहोत. ह्या सर्व प्रकारच्या तंत्रज्ञानामध्ये माहितीचे आणि संवादाचे तंत्रज्ञान आय. सी. टी सर्वात आघाडीवर आहे. यामुळे पूर्वी असलेले अंतराचे बंधन आता नाहीसे झाले आहे आणि आज सर्वांना सर्व प्रकारची माहिती मिळू शकते. परस्परांशी गतिशील संवादही होऊ शकतो. मैकलुहान (१९६२). यांच्या मते “इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमुळे संपूर्ण जग एक छोट्या गावासारखे झाले आहे जिथे माहिती, संस्कृती आणि लोक एकमेकांशी त्वरित जोडले जातात. जाऊन ग्लोबल व्हीलेज ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरली आहे.” (पान नं ४-५) अशा प्रकारे, सर्व जग जोडले गेले आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21355538

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

शिल्पा सर्जेराव सुर्वे, फर्ग्युसन कॉलेज पुणे.

How to cite this article:

सुर्वे, . शिल्पा . सर्जेराव . (2026). डिजिटल युगातील महिलांवर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव: सक्षमीकरण आणि आव्हानांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 28-31.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21355538>

तंत्रज्ञानातील प्रगतीने आधुनिक समाजाच्या रचनेत आणि कार्यपद्धतीत लक्षणीय बदल घडवून आणले आहेत. गेल्या काही दशकांतील सर्वात प्रभावी घडामोडींपैकी एक म्हणजे सोशल मीडियाचा उदय. सोशल मीडिया म्हणजे अशी डिजिटल व्यासपीठे, जी व्यक्तींना आभासी समुदाय आणि नेटवर्कमध्ये माहिती, कल्पना आणि सामग्री तयार करण्यास, सामायिक करण्यास आणि देवाणघेवाण करण्यास परवानगी देतात. कॅस्टेल्स (१९९६) यांच्या मते नेटवर्क सोसायटी म्हणजे ही एक अशी सामाजिक रचना आहे जिची पायाभूत संरचना मायक्रोइलेक्ट्रॉनिक्स- आधारित माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाद्वारे सशक्त केलेल्या नेटवर्कवर आधारित असलेला दिसतो. नेटवर्क सोसायटीचा प्रभाव हा औद्योगिक क्रांतीइतकाच महत्त्वपूर्ण असा एक मूलभूत संरचनात्मक बदल आहे. जो समाजातील भौतिक मालकी आणि औद्योगिक श्रेणीरचनेवरील लक्ष हटवून संबंध, ज्ञान आणि माहितीच्या प्रवाहावर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रेरित करत आहे. सोशल मीडियामुळे भौगोलिक अडथळे कमी झाले आहेत आणि लोक जगभरात त्वरित संवाद साधू शकतात. आधुनिक समाजामध्ये संवादाचे आणि माहितीचे जाळे खूप विस्तृत झालेले दिसते. कहाते (२०१४), यांच्या मते “सतत आपण माहिती मिळवण्यासाठी कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक माध्यमांवर अवलंबून आहे. सामाजिक माध्यमांचा जसा सकारात्मक बदल दिसतो तसा नकारात्मक बदलही आपण अनुभवत आहोत. आजकाल घरी, रस्त्यावर, कार्यालयांमध्ये, महाविद्यालयांमध्ये, हॉटेल्समध्ये आणि इतर कोणत्याही ठिकाणी असताना हमखास दिसणारं दृश्य म्हणजे अनेक लोक मोबाईल फोन मध्ये गुंतून गेलेले दिसतात. महाविद्यालयात विद्यार्थी चोरोन चॅटिंगमध्ये किंवा मॅसेज मध्ये गडून गेलेला असल्यामुळे आपल्या शिक्षणाकडे लक्ष देत नाहीत. प्रत्येक वयोगटातील व्यक्ती या व्यसनाला कमी जास्त प्रमाणात बळी पडलेला दिसत आहे.” पान नं (७-१०) भारतात, परवडणाऱ्या स्मार्टफोन आणि मोबाईल इंटरनेटच्या वाढीमुळे डिजिटल सहभागाच्या विस्ताराला गती मिळाली आहे. या डिजिटल वातावरणात महिला अधिकाधिक सक्रिय सहभागी झाल्या आहेत. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म महिलांना माहिती मिळवण्याची, त्यांची मते व्यक्त करण्याची, सामाजिक जाळे निर्माण करण्याची आणि व्यावसायिक कामांमध्ये सहभागी होण्याची संधी देतात. अनेक महिला उद्योजिका, शिक्षणतज्ज्ञ आणि कार्यकर्त्या आपल्या कामाचा प्रचार करण्यासाठी आणि सामाजिक समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करतात. तथापि, महिलांच्या वाढलेल्या डिजिटल उपस्थितीमुळे त्या अनेक धोक्यांनाही सामोरे जातात. ऑनलाइन छळ, सायबरबुलिंग, वैयक्तिक माहितीचा गैरवापर आणि लिंग-आधारित ट्रोलिंग या गंभीर समस्या बनल्या आहेत. त्यामुळे, महिलांमधील सोशल मीडियाच्या वापराचे समाजशास्त्रीय परिणाम तपासणे आवश्यक आहे. अधिक सुरक्षित आणि अधिक सक्षम ऑनलाइन वातावरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी डिजिटल सहभागाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही पैलू समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

उद्दिष्टे-

१. महिलांच्या दैनंदिन जीवनातील सोशल मीडियाच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे.
२. महिला सक्षमीकरण आणि सहभागावर सोशल मीडियाच्या होणाऱ्या सकारात्मक परिणामांचे विश्लेषण करणे.
३. सायबर छळ आणि गोपनीयतेच्या समस्या यांसारखे नकारात्मक परिणाम ओळखणे.
४. डिजिटल माध्यमांवरील महिलांच्या सहभागाचे समाजशास्त्रीय परिणाम समजून घेणे.
५. महिलांमध्ये सोशल मीडियाच्या सुरक्षित आणि जबाबदार वापरास प्रोत्साहन देण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत अभ्यास वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्यावर आधारित आहे. हा शोधनिबंध प्रामुख्याने दुय्यम माहिती स्रोतांवर अवलंबून आहे. लिंग आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित शैक्षणिक पुस्तके, पीअर-रिव्ह्यूड जर्नल लेख, शासकीय प्रकाशने, डिजिटल मीडिया अहवाल आणि समाजशास्त्रीय साहित्यातून संबंधित माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

साहित्याचा आढावा:-

१) अँथनी गिडन्स *Modernity and Self-Identity* (1991)

Anthony Giddens हे आधुनिक समाजशास्त्रातील महत्त्वाचे विचारवंत असून त्यांच्या Reflexive Modernity आणि Self-Identity या संकल्पना सोशल मीडियाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरतात. आधुनिक समाजात व्यक्तीची ओळख ही स्थिर नसून सतत बदलणारी आणि स्वतःच घडवलेली (constructed) असते. सोशल मीडियाच्या संदर्भात, Giddens यांची Reflexivity ही संकल्पना महिलांच्या जीवनात स्पष्टपणे दिसून येते. महिला सोशल मीडियावर स्वतःचे फोटो, विचार, अनुभव शेअर करताना सतत स्वतःचे मूल्यमापन (self-evaluation) करतात. त्यामुळे त्यांची ओळख ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया (ongoing project) बनते.

Oxford University Press च्या शब्दकोशानुसार *identity* म्हणजे व्यक्तीची सामाजिक व वैयक्तिक ओळख, जी सोशल मीडियामध्ये अधिक सक्रियपणे निर्माण केली जाते. याव्यतिरिक्त, Giddens यांची Time-Space Distanciation ही संकल्पना देखील महत्त्वाची आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे वेळ आणि स्थानाचे बंधन कमी झाले असून महिलांना जागतिक स्तरावर संवाद साधणे व नेटवर्क तयार करणे शक्य झाले आहे. यामुळे महिलांचा सहभाग पारंपरिक मर्यादांपलीकडे जाऊन वाढला आहे. Giddens यांनी मांडलेली Risk Society संकल्पना सोशल मीडियाच्या नकारात्मक परिणामांकडे लक्ष वेधते. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर महिलांना ट्रोलिंग, सायबर छळ, गोपनीयतेचा अभाव यांसारख्या धोक्यांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे सोशल मीडिया हा महिलांसाठी संधी आणि धोका यांचा

समतोल असलेला क्षेत्र आहे. एकूणच, Anthony Giddens यांच्या सिद्धांतांनुसार सोशल मीडिया महिलांच्या ओळख निर्मिती, सामाजिक सहभाग आणि सक्षमीकरणासाठी महत्वाचे माध्यम आहे, परंतु त्याचबरोबर ते नवीन प्रकारचे सामाजिक धोके आणि ताण देखील निर्माण करते.

२ .Michel Foucault यांनी त्यांच्या *Discipline and Punish* (1975)

या पुस्तकामध्ये आधुनिक समाजातील सत्ता (power) आणि देखरेख (surveillance) यांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांनी "Panopticon" ही संकल्पना मांडली, ज्यामध्ये व्यक्तींवर सतत नजर ठेवली जाते आणि त्यामुळे ते स्वतःच आपले वर्तन नियंत्रित करतात. सोशल मीडियाच्या संदर्भात, ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरते. महिलांवर सोशल मीडियावर सतत public gaze (सार्वजनिक नजर) असते. फोटो, व्हिडिओ, पोस्ट यांच्या माध्यमातून त्यांचे जीवन सतत निरीक्षणाखाली येते. परिणामी, महिला अनेकदा स्वतःचे वर्तन आणि व्यक्तिमत्त्व समाजाच्या अपेक्षेनुसार बदलतात, जे Foucault यांच्या self-regulation संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

तसेच, Michel Foucault यांच्या *The History of Sexuality* (1976) या ग्रंथामध्ये त्यांनी सत्ता आणि शरीर (body) यांचे संबंध स्पष्ट केले आहेत. त्यांच्या मते, समाजातील सत्ताकेंद्रे व्यक्तीच्या शरीरावर आणि लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवतात. सोशल मीडियामध्ये हे स्पष्ट दिसते, जिथे महिलांच्या शरीरावर beauty standards, body image pressure आणि लैंगिक दृष्टिकोन लादले जातात.

Foucault यांच्या मते, सत्ता ही केवळ दडपणारी नसून ती उत्पादक (productive) देखील असते. सोशल मीडियामध्ये महिला केवळ नियंत्रणाखाली नसून त्या स्वतःही content create करून, स्वतःची ओळख निर्माण करून सत्ता वापरतात. त्यामुळे सोशल मीडिया हे power relations चे dynamic field बनते. एकूणच, Michel Foucault यांच्या सिद्धांतांनुसार सोशल मीडिया हे एक digital panopticon म्हणून कार्य करते, जिथे महिलांवर सतत देखरेख असते. परंतु त्याचवेळी, हे माध्यम महिलांना स्वतःची ओळख निर्माण करण्यासाठी आणि सत्तेचा वापर करण्यासाठी संधी देखील देते.

अतुल कहाते(२०१४), "तंत्रज्ञाचा ओव्हरलॉड, :- इंटरनेट, मोबाईल आणि आधुनिक गॅजेट्स यांच्या अतिवापरामुळे होणाऱ्या भीषण परिणामांचा हादरून सोडणारा लेखाजोखा". या पुस्तकात इंटरनेट, मोबाईल आणि आधुनिक गॅजेट्स अतिवापरामुळे प्रत्येक वयोगटातील व्यक्तीवरती कसा व काय परिणाम होत आहे. याबद्दल लेखक लिहतात. गेल्या काही दशकांमध्ये कम्प्युटर इंटरनेट आणि मोबाईल फोन यांच्यासारख्या साधनांचा जन्म झाला आपल्या कामांमध्ये वेग यावा, एकमेकांशी संपर्क साधण्याच्या अडचणी दूर व्हाव्यात अशासारख्या कामांसाठी साधन तसेच उपकरणे खूप सोयीची आहेत. अशा कल्पनांचा वापर खूप वाढला आणि सध्या अलीकडच्या काळात शहरांमध्ये राहणारे इंटरनेट, मोबाईल, फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम अशा गोष्टी वापरणारे लोक सतत वेगवेगळ्या अपडेट्स, अलर्ट्स, मेसेजेस यांच्यामध्ये गुंतल्यासारखे वावरत असतात. फिनलँड हा इंटरनेटशी जगामधला सगळ्यात जास्त जोडलं गेलेला देश मानला जातो. साहजिकच फिनलँड मधल्या लोकांना इंटरनेट आणि मोबाईल या गोष्टींशिवाय चैनच पडत नाही हे ओघाने आलंय या फिनलँड मध्ये मोबाईल फेकायची स्पर्धा आयोजित केली जाते. त्यात सहभागी होणारे लोक स्वतःला सतत कनेक्टेड असलेल्या अवस्थेमधून मुक्त करण्यासाठी आपले मोबाईल फोन्स फेकून देतात अलीकडच्या काळात जिथे टीव्ही, इंटरनेट, मोबाईल अशी कुठलीही उपकरणे नसलेल्या किंवा ती चालणार नाहीत अशा ठिकाणी सहली काढायचा प्रकार का वाढत चालला असावा यामागे आपण या सगळ्या गोष्टींना वैतागून जाणच कारणीभूत नसावं का? सामाजिक माध्यमांच्या तीवापर केल्यामुळे स्त्री -पुरुष नातेसंबंधही बदलताना दिसत आहेत.

मुक्ता चैतन्य (२०२०), "स्क्रीन टाईम (Screen Time): सायबर स्पेसचे किचकट प्रश्न सोडवण्याचे सोपे मार्ग" हे पुस्तक मुक्ता चैतन्य यांनी लिहले आहे. या पुस्तकात लेखिका बालक व पालक यांच्या स्क्रीन टाईम बद्दल बोलताना दिसत आहेत. इथे बालकांना स्वातंत्र्य दिले आहे. मुलांनी स्क्रीन समोर बसून नये अशी बंधने न घालता या पुस्तकात मुलांनी काय पहावे हे आवर्जून सांगण्यात आले आहे. जेणेकरून अशी माहिती सांगून किंवा पाहून मुल कळत-नकळत स्क्रीन टाईम चा योग्य उपयोग करायला शिकतील. आजचे युग तंत्रज्ञानाचे आहे. यात आपला सर्वात जास्त वेळ हा स्क्रीन समोर जातो आता ती मोबाईलची असो वा कोणत्याही इतर यंत्राची परंतु इतके नक्की आपण या स्क्रीनचे गुलाम होत चाललो आहे. पालकांच्या मनात भीतीचे वातावरण आहे कारण आजच्या काळात मुले फक्त स्क्रीन समोर दिसतात पुस्तकासमोर नाही, ज्यामुळे त्यांना बालकाच्या भविष्याची चिंता लागली आहे. पण याला बालक व पालक दोघही पूर्णतः जबाबदार आहेत. हे पुस्तक मुख्य दोन भागात आहे पालकांसाठी व बालकांसाठी.

महिलांवर सामाजिक माध्यमांचे झालेले सकारात्मक परिणाम:-

आधुनिक समाजात सोशल मीडियाने महिलांसाठी असंख्य संधी निर्माण केल्या आहेत. माहिती आणि ज्ञानाची उपलब्धता हा त्यातील एक सर्वात महत्वाचा फायदा आहे. महिला डिजिटल माध्यमांद्वारे शिक्षण, आरोग्य, रोजगाराच्या संधी आणि सरकारी योजनांशी संबंधित माहिती सहज मिळवू शकतात. सोशल मीडिया महिलांच्या उद्योजकतेलाही प्रोत्साहन देतो. अनेक महिला ऑनलाइन माध्यमांद्वारे हस्तनिर्मित वस्तू, कपडे आणि खाद्यपदार्थ यांसारख्या वस्तू विकून छोटे व्यवसाय चालवतात. डिजिटल मार्केटिंगमुळे त्यांना अधिक लोकांपर्यंत पोहोचता येते आणि उत्पन्न मिळवता येते. आणखी एक महत्वाचा परिणाम म्हणजे आधार-जाळ्यांची (support

networks) निर्मिती. महिला समान आवड, अनुभव किंवा व्यावसायिक ध्येये असलेल्या इतर महिलांशी संपर्क साधू शकतात. ही जाळी अनेकदा भावनिक आधार, करिअर मार्गदर्शन आणि सहयोगाच्या संधी उपलब्ध करून देतात.

महिलांवर सामाजिक माध्यमांचे झालेले नकारात्मक परिणाम:-

त्याचे फायदे असूनही, सोशल मीडिया महिलांसाठी अनेक आव्हाने देखील निर्माण करतो. यातील एक सर्वात गंभीर चिंता म्हणजे सायबर छळ. महिलांना वारंवार अपमानास्पद संदेश, ट्रोलिंग, पाठलाग आणि ऑनलाइन धमक्यांचा अनुभव येतो. अशा अनुभवांमुळे भीती निर्माण होऊ शकते आणि महिला ऑनलाइन आपली मते व्यक्त करण्यापासून परावृत्त होऊ शकतात. गोपनीयतेचे मुद्दे हे आणखी एक मोठे आव्हान आहे. सोशल मीडियावर शेअर केलेले वैयक्तिक फोटो आणि माहितीचा इतरांकडून गैरवापर केला जाऊ शकतो. डिजिटल युगात प्रतिमेवर आधारित गैरवर्तन आणि ओळख चोरी या वाढत्या समस्या आहेत. सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे मानसिक ताण आणि चिंता देखील निर्माण होऊ शकते. इतरांशी सतत तुलना, अवास्तव सौंदर्य मानकांचा सामना आणि नकारात्मक ऑनलाइन टिप्पण्या महिलांच्या आत्मसन्मानावर आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम करू शकतात. ही आव्हाने दर्शवतात की, सोशल मीडिया सक्षमीकरणाच्या संधी देत असला तरी, त्याचे हानिकारक परिणाम टाळण्यासाठी त्याचा काळजीपूर्वक आणि जबाबदारीने वापर करणे देखील आवश्यक आहे.

समाजशास्त्रीय चर्चा

निष्कर्ष-

या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, डिजिटल युगात सोशल मीडिया महिलांच्या जीवनाचा एक महत्वाचा भाग बनला आहे. तो संवाद, शिक्षण, उद्योजकता आणि सामाजिक सहभागासाठी संधी उपलब्ध करून देतो. महिला कल्पनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी, नेटवर्क तयार करण्यासाठी आणि सामाजिक बदलांमध्ये योगदान देण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा अधिकाधिक वापर करत आहेत. त्याच वेळी, सायबर छळ, गोपनीयतेचे उल्लंघन आणि मानसिक तणावाशी संबंधित आव्हानांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. महिलांसाठी सुरक्षित आणि सहाय्यक डिजिटल वातावरण सुनिश्चित करण्यासाठी सरकार, तंत्रज्ञान कंपन्या, शैक्षणिक संस्था आणि नागरी समाजाच्या एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे, सायबर कायदे अधिक मजबूत करणे आणि जबाबदार ऑनलाइन वर्तनास प्रोत्साहित करणे ही एक अधिक समावेशक डिजिटल समाज निर्माण करण्याच्या दिशेने आवश्यक पावले आहेत, जिथे महिला मुक्तपणे आणि सुरक्षितपणे सहभागी होऊ शकतील.

सूचना

१. शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही भागांतील महिलांसाठी डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांना प्रोत्साहन द्या.
२. सायबर सुरक्षा कायदे अधिक मजबूत करा आणि ऑनलाइन छळाविरुद्ध कठोर कारवाई सुनिश्चित करा.
३. गोपनीयतेचे संरक्षण आणि सुरक्षित सोशल मीडिया वापराविषयी जनजागृती मोहीम राबवा.
४. शैक्षणिक संस्थांना त्यांच्या अभ्यासक्रमात डिजिटल नीतिमतेचा समावेश करण्यास प्रोत्साहित करा.
५. सायबर छळाच्या पीडितांसाठी समुपदेशन आणि सहाय्य सेवा प्रदान करा.

संदर्भसूची :-

१. Government of India. (2022). Digital India Report.
२. Kumar, R. (2021). Social Media and Women Empowerment in India. Journal of Media Studies, 12(2), 45-60.
३. Sharma, P. (2020). Cyber Harassment and Gender Issues in Digital Society. International Journal of Sociology, 8(1), 23-34.
४. कहाते, अ. (२०१४). *तंत्रज्ञानाचा ओव्हरलॉड*. मनोविकास प्रकाशन.
५. कहाते, अ. (२०१५). *बखर मोबाईल फोनची*. मनोविकास प्रकाशन.
६. कहाते, अ. (२०२०). *गुगल : कथा माहितीच्या अजस्र कारखान्याची*. मनोविकास प्रकाशन.
७. गोडबोले, अ. (२०१८). *संवाद - तुताऱ्या, शिंग, धूर यापासून आणि मोबाइल पर्यंतचा मानवी संवादाचा चित्तरारक आणि रहस्यमय प्रवास....* . मनोविकास प्रकाशन .
८. गोडबोले, अ. क. (२०१८). *बखर संगणकाची अर्बकस पासून अर्मेझॉन पर्यंतचा अद्भुत तंत्रविष्कार*. मनोविकास प्रकाशन .

Original Article

वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्वाचा व्यक्तिमत्व विकासातील संबंध: एक आंतरविद्याशाखीय विवेचन

सुहास विष्णू रोमणे.¹ डॉ. संजय ज्ञा. सावंत.²

¹समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

²समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवराज कॉलेज कला, वाणिज्य आणि डी.एस. कदम विज्ञान, गडहिंगलज, जिल्हा-कोल्हापूर.

ई-मेल :- svromane@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180508

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.32-37

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

सारांश:

वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्व हे केवळ धार्मिक साधनेपुरते मर्यादित नसून ते व्यक्तीच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्व विकासाशी निगडित असलेले एक व्यापक जीवनदर्शन आहे. प्रस्तुत संशोधनात वारकरी संप्रदायातील नामस्मरण, सेवा, समता, वारी, त्याग, भजन-कीर्तन आणि सात्विक जीवनपद्धती यांसारख्या तत्त्वांचा व्यक्तिमत्व विकासाशी असलेला संबंध आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यात आला आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र आणि आधुनिक मानसशास्त्र यांच्या आधारे भक्ती तत्त्वाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यात आले आहे. नामस्मरण, सामूहिक भक्ती आणि सेवाभावी वृत्ती यांमुळे मानसिक शांती, आत्मनियंत्रण, सामाजिक समायोजन, करुणा, बंधुभाव आणि नैतिक मूल्यांची जोपासना होते, असे आढळून येते. तसेच वारकरी भक्तीतील अनेक संकल्पना संज्ञानात्मक वर्तणूक उपचार (CBT), माइंडफुलनेस, सकारात्मक मानसशास्त्र आणि बायोफीडबॅक यांसारख्या आधुनिक मानसशास्त्रीय सिद्धांतांशी सुसंगत असल्याचे दिसून येते. वारीच्या सामूहिक अनुभवातून आत्मविश्वास, संकटसहनशीलता, समूहभावना आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा विकास होतो. त्यामुळे वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्व हे व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक विकासासाठी प्रभावी माध्यम ठरते, असा निष्कर्ष प्रस्तुत अभ्यासातून अधोरेखित होतो.

मुख्य शब्द: वारकरी तत्त्वज्ञान, भक्ती तत्त्व, व्यक्तिमत्व विकास, नामस्मरण, वारी, सेवा, समता, मानसिक शांती, सामाजिक एकात्मता, सकारात्मक मानसशास्त्र, आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन, वारकरी संप्रदाय.

प्रस्तावना :-

वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे. तेराव्या शतकापासून सुरू झालेली ही भक्ती चळवळ आजही लाखो लोकांच्या जीवनाशी निगडित आहे. 'वारकरी' म्हणजे 'वारी करणारा' किंवा नियमित यात्रेकरू. पंढरपूरच्या विठ्ठलाची उपासना ही या संप्रदायाची केंद्रबिंदू आहे. संत ज्ञानेश्वर ते संत निळोबाराय पर्यंतच्या संत महात्म्यांनी या परंपरेला समृद्ध केले. वारकरी संप्रदायाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यात जातीपातीचा, थोरामोठ्यांचा, स्त्री-पुरुषांचा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. ही समतावादी भूमिका वारकरी परंपरेला इतर धार्मिक परंपरांपेक्षा वेगळी ठरवते. अशा या समृद्ध परंपरेचा व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाशी असलेला संबंध अभ्यासणे आवश्यक ठरते

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21355735

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सुहास विष्णू रोमणे. 1, समाजशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

How to cite this article:

रोमणे., सुहास . विष्णू .& सावंत, . डॉ. संजय . ज्ञा . (2026). वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्वाचा व्यक्तिमत्व विकासातील संबंध: एक आंतरविद्याशाखीय विवेचन. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 32–37. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21355735>

व्यक्तिमत्व विकास ही संकल्पना आधुनिक काळात अत्यंत चर्चेत आहे. यशस्वी, समाधानी आणि समाजोपयोगी जीवन जगण्यासाठी व्यक्तिमत्व विकास आवश्यक मानला जातो. सध्याच्या युगात अनेक पाश्चात्य व्यक्तिमत्व विकास पद्धती, कार्यशाळा, स्व-सहाय्य पुस्तके उपलब्ध आहेत; मात्र भारतीय परंपरांमध्ये, विशेषतः वारकरी संप्रदायातील भक्ती तत्त्वात, व्यक्तिमत्व विकासाची सूत्रे किती आणि कशी आहेत, हा प्रश्न गांभीर्याने अभ्यासण्यासारखा आहे. वारकरी भक्ती ही केवळ देवळात बसून प्रार्थना करणे नव्हे, तर ती एक समग्र जीवनपद्धती आहे. या जीवनपद्धतीमध्ये आहार-विहारापासून ते सामाजिक आचरणापर्यंत, वैयक्तिक संयमापासून ते सामूहिक सेवेपर्यंत अनेक स्तरांवर व्यक्तीला घडविणारी तत्त्वे आहेत. ही तत्त्वे व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक अशा सर्वांगीण विकासासाठी कशी सहाय्यक ठरतात, याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

विशेषतः वर्तमान काळात वाढता ताण, मानसिक अशांतता, सामाजिक विदारण, अहंकार, असुरक्षितता आणि भौतिकतेचा अतिरेक यामुळे व्यक्तिमत्व विकासाची प्रक्रिया आटोक्यात ठेवणे अवघड झाले असताना, वारकरी परंपरेतील भक्ती तत्त्वातून आधुनिक व्यक्तीला मार्गदर्शन मिळू शकते का, याचा शोध घेणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

वारकरी संप्रदायाचा संक्षिप्त परिचय :-

'वारकरी' या शब्दाची व्युत्पत्ती 'वारी' (यात्रा) आणि 'करी' (करणारा) अशी होते, म्हणजे वारकरी म्हणजे नियमित यात्रा करणारा भाविक. हा संप्रदाय तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात उदयास आला आणि पुढील काळात तो राज्याच्या सांस्कृतिक व आध्यात्मिक ओळखीचा अविभाज्य भाग बनला. वारकरी संप्रदायाचे मुख्य दैवत पंढरपूर येथील विठ्ठल (पांडुरंग) आहे, ज्याला विष्णू किंवा कृष्णाचे रूप मानले जाते. या संप्रदायाची स्तुती अनेक महान संतांनी केली. वारकरी संप्रदायाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे यात जाती-पाती, थोर-मोठे, स्त्री-पुरुष असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. वारकरी संप्रदायाची केंद्रबिंदू म्हणजे 'वारी' ही वार्षिक यात्रा, जी वर्षातून दोनदा आषाढी एकादशी (जून-जुलै) आणि कार्तिकी एकादशी (नोव्हेंबर-डिसेंबर) या वेळी घेतली जाते. या वेळी लाखो वारकरी पायी चालत, अभंग गात, कीर्तन करीत पंढरपूरच्या दिशेने प्रवास करतात. वारकरी जीवनपद्धतीत सात्विक आहार, मद्य-तंबाखूचे सेवन निषिद्ध, ब्रह्मचर्य (विद्यार्थी अवस्थेत), महिन्यातून दोनदा एकादशीचा उपवास, दररोज हरिपाठ व नामस्मरण, कीर्तन अशा आचारसंहितांचा समावेश आहे. वारकरी तत्त्वज्ञान अद्वैत (द्वैताचा अभाव) पासून प्रेरित असून, त्यात 'सेवाच देव आहे' (मानवसेवा हीच देवसेवा), 'सर्व प्राणीमात्रावर प्रेम', अहंकाराचा त्याग, आणि करुणा या मूल्यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. वारकरी परंपरेत समूहभक्ती (सामूहिक उपासना) ला विशेष महत्त्व असून, एकत्र येऊन केलेले अभंग-कीर्तन यामुळे बंधुभाव निर्माण होतो. वारकरी ओळखीसाठी गळ्यात तुळशीची माळ, कपाळावर गोपीचंदनाचा उभा टिळा (उदी), हातात चिपळी (टाळी), साधी पांढरी वस्त्रे आणि प्रवासासाठी कांबळे ही चिन्हे आहेत. आजही हा संप्रदाय महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर पाळला जातो, आधुनिक काळात त्यात तंत्रज्ञानाचा वापर, ऑनलाइन हरिपाठ, कीर्तनाचे प्रक्षेपण, अधिक महिला सहभाग, तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही या परंपरेचा प्रसार झाला आहे. वारकरी संप्रदायाने जातीभेद निर्मूलन, स्त्री सक्षमीकरण, शिक्षण प्रसार, व्यसनमुक्ती आणि समाजसेवा या क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. वारकरी भक्तीचे व्यक्तिमत्व विकासातील योगदान विविध स्तरांवर (नैतिक, सामाजिक, मानसिक, शारीरिक) अभ्यासणे.

भक्ती तत्त्वाची संकल्पना: भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून :-

भक्ती या तत्त्वाचा उगम वैदिक काळात सापडतो, परंतु भारतीय तत्त्वज्ञानात भक्तीला एक स्वतंत्र आणि सशक्त मार्ग म्हणून स्थान मिळाले ते मुख्यतः भगवद्गीता आणि नंतरच्या भक्ती चळवळींद्वारे. भगवद्गीतेत भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात, "मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते | श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः" म्हणजे जे माझ्यात मन रमवून, सदैव संयमित राहून, परम श्रद्धेने माझी उपासना करतात, ते मला सर्वात योगी (भक्त) वाटतात. गीतेत भक्तीचे तीन प्रकार सांगितले आहेत - सात्विक भक्ती (ज्यात शुद्ध, निःस्वार्थ भावना असते), राजसिक भक्ती (ज्यात फलापेक्षा असते), आणि तामसिक भक्ती (ज्यात द्वेष, ईर्ष्या असते). भक्तीचा विकास पुढे नारद भक्तिसूत्रे, शांडिल्य भक्तिसूत्रे या ग्रंथांमध्ये सविस्तरपणे करण्यात आला. नारद म्हणतात, "भक्तिः परमप्रेमरूपा" - भक्ती म्हणजे परमप्रेमाचे स्वरूप. या परमप्रेमामध्ये उपास्य (देव) आणि उपासक (भक्त) यांच्यातील द्वैत नष्ट होऊन एकात्मता साधली जाते. शांडिल्य भक्तिसूत्रांनुसार, भक्ती ही क्रियारूप (उपासना, पूजा, कीर्तन) आणि भावरूप (प्रेम, शरणागती) अशा दोन्ही स्वरूपात व्यक्त होते. भारतीय तत्त्वज्ञानातील षड्दर्शनांपैकी वेदान्त दर्शनात भक्तीला विशेष स्थान आहे.

वारकरी संप्रदायातील भक्तीचे विशिष्ट स्वरूप :-

वारकरी संप्रदायातील भक्ती ही वरील भारतीय भक्ती परंपरेचा एक महत्वाचा उपप्रकार आहे, परंतु तिचे काही विशिष्ट स्वरूप आहेत जी तिला इतर भक्ती परंपरांपेक्षा वेगळी ठरवतात. प्रथमतः, वारकरी भक्ती ही सगुणोपासना आहे, म्हणजे साकार देवतेची (विठ्ठलाची) उपासना. वारकरी संतांनी निर्गुण ब्रह्माच्या उपासनेपेक्षा सगुण साकार देवतेच्या प्रेमळ भक्तीला प्राधान्य दिले. वारकरी भक्ती ही सोपी, सहज आणि सर्वांसाठी सुलभ आहे. यात कठीण तपस्येची, योगासनांची किंवा संस्कृत मंत्रांची गरज नाही. संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेत ज्ञानेश्वरी लिहून हा मार्ग सामान्य माणसासाठी सुलभ केला. वारकरी भक्ती ही प्रेमप्रधान भक्ती आहे. वारकरी संतांच्या अभंगात देव आणि भक्त यांच्यातील प्रेमाचे विविध प्रकार वर्णिले आहेत - दास्यभाव (नोकराचा भाव), सख्यभाव (मित्राचा भाव), वात्सल्यभाव (पालकाचा भाव), मधुरभाव (प्रियकर-प्रियकराचा भाव). वारकरी भक्ती ही सामूहिक भक्ती आहे. एकट्याने केलेली उपासना आणि समूहाने केलेली उपासना यात वारकरी परंपरा समूहभक्तीला प्राधान्य देते. वारी हे याचे उत्तम उदाहरण आहे, जिथे हजारो वारकरी एकत्र येऊन अभंग गातात, कीर्तन करतात. पाचवे, वारकरी भक्ती ही सक्रिय आणि क्रियाशील भक्ती आहे. यात केवळ स्तोत्रे म्हणजे किंवा ध्यान करणे पुरेसे नाही, तर 'सेवाच, कार्यच देव आहे' या तत्त्वानुसार समाजसेवा करणे, गरिबांची सेवा करणे, व्यसनांपासून दूर राहणे, सात्विक आचरण पाळणे या सर्व गोष्टी भक्तीचाच एक भाग आहेत. वारकरी संत तुकाराम म्हणतात, भक्ती म्हणजे दूरवर जाऊन देव शोधणे नव्हे तर जिथे आपण आहोत तिथे, आपल्या कर्तव्यात, आपल्या सेवेत देवाला अनुभवणे. अशाप्रकारे, वारकरी भक्ती ही एक सर्वांगीण, समावेशक, सुलभ, प्रेमप्रधान, सामूहिक आणि क्रियाशील अशी भक्ती आहे.

व्यक्तिमत्व विकासाची संकल्पना: आधुनिक मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून :-

व्यक्तिमत्व (Personality) या शब्दाची व्युत्पत्ती लॅटिन भाषेतील 'पर्सोना' या शब्दापासून झाली आहे, ज्याचा अर्थ 'मुखवटा' किंवा 'भूमिका' असा होतो. प्राचीन रोमन रंगभूमीवर नट आपली भूमिका व्यक्त करण्यासाठी मुखवटा वापरत असे. पुढे याच शब्दापासून 'व्यक्तिमत्व' ही संकल्पना विकसित झाली. गॉर्डन ऑलपोर्ट (Gordon Allport) या मानसशास्त्रज्ञाने व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या दिली कि, "व्यक्तिमत्व म्हणजे व्यक्तीमधील मानसिक व शारीरिक संस्थांचे गतिमान संघटन, जे त्याचे पर्यावरणाशी असलेले अद्वितीय अनुकूलन निश्चित करते." सिगमंड फ्रायड (Sigmund Freud) यांच्या मते, व्यक्तिमत्व हे इड (Id), इगो (Ego) आणि सुपरइगो (Superego) या तीन घटकांचे संतुलन आहे. कार्ल रॉजर्स (Carl Rogers) यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनानुसार, व्यक्तिमत्व विकास ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये व्यक्ती 'स्व-प्रत्यक्षीकरण'कडे (self-actualization) वाटचाल करते. अब्राहम मास्लो (Abraham Maslow) यांनी गरजांचा पिरॅमिड मांडला, ज्याच्या शिखरावर स्व-प्रत्यक्षीकरण (self-actualization) ही सर्वोच्च गरज आहे. मास्लोच्या मते, स्व-प्रत्यक्षीकरण म्हणजे व्यक्तीच्या पूर्ण क्षमतेचा विकास, ज्यात सर्जनशीलता, उत्स्फूर्तता, समस्या सोडवण्याची क्षमता, नैतिकता, पूर्वग्रहहरितता यांचा समावेश होतो.

व्यक्तिमत्व विकासाचे आणखी एक महत्वाचे सिद्धांत म्हणजे एरिक एरिकसन (Erik Erikson) यांचा मानस-सामाजिक विकासाचा सिद्धांत. एरिकसन यांच्या मते, व्यक्तीच्या संपूर्ण आयुष्यात आठ अवस्था असतात आणि प्रत्येक अवस्थेत एक विशिष्ट संघर्ष (उदा. विश्वास बनाम अविश्वास, स्वायत्तता बनाम लाज इ.) असतो. या संघर्षांचे योग्य निराकरण झाल्यास व्यक्तिमत्व सकारात्मकरित्या विकसित होते. व्यक्तिमत्व विकासाचा आणखी एक महत्वाचा पैलू म्हणजे नैतिक विकास (Moral Development). लॉरेंस कोहलबर्ग (Lawrence Kohlberg) यांनी नैतिक विकासाचे तीन स्तर आणि सहा अवस्था सांगितल्या - पूर्व-पारंपरिक स्तर (शिक्षेची भीती आणि स्वार्थी फायदा), पारंपरिक स्तर (सामाजिक नियमांचे पालन), आणि उत्तर-पारंपरिक स्तर (सार्वत्रिक नैतिक तत्त्वांचे पालन). या सर्व सिद्धांतांचे सार असे की, व्यक्तिमत्व विकास ही एक बहुआयामी, सतत चालणारी प्रक्रिया आहे ज्यात शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक अशा सर्व स्तरांचा समावेश होतो. ही प्रक्रिया केवळ बालपण आणि तरुण्यातच नव्हे, तर संपूर्ण आयुष्यभर चालते.

वारकरी भक्तीतील प्रमुख संकल्पना आणि त्यांचा व्यक्तिमत्व विकासाशी संबंध :-

वारकरी भक्तीतील काही प्रमुख संकल्पना थेट व्यक्तिमत्व विकासाशी जोडल्या जाऊ शकतात.

१. नामस्मरण - वारकरी परंपरेत नामस्मरण (विठ्ठल विठ्ठल असे नाम जपणे) ही एक महत्वाची साधना आहे. आधुनिक संज्ञानात्मक मानसशास्त्राच्या (Cognitive Psychology) दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, नामस्मरण हे एक प्रकारचे 'मंत्रोपचार' (Mantra Therapy) आहे. नामस्मरणामुळे मनातील निगेटिव्ह विचार (negative thoughts) कमी होतात, एकाग्रता वाढते, ताण कमी होतो, आणि मानसिक स्थैर्य प्राप्त होते.

२. समता - वारकरी परंपरेतील जाती-पाती, स्त्री-पुरुष या सर्व भेदभावाचा नकार ही संकल्पना व्यक्तीमध्ये सहिष्णुता, सहानुभूती, आणि बंधुभाव विकसित करते.
३. सेवा - वारकरी भक्तीतील 'सेवाच देव आहे' हे तत्त्व व्यक्तीला आत्मकेंद्रिततेतून बाहेर काढून समाजाभिमुख बनवते. आधुनिक मानसशास्त्रातही, परोपकारी वर्तन (altruistic behavior) चा व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावर आणि जीवन समाधानावर सकारात्मक परिणाम होतो, हे सिद्ध झाले आहे.
४. वारी (सामूहिक प्रवास) - ही सामूहिक यात्रा व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास, संयम, एकाग्रता, आणि सामाजिक बांधिलकी विकसित करते. वारीमध्ये पायी चालणे, अडचणी सहन करणे, एकमेकांची सेवा करणे, यातून व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व खुलते आणि घडते.
५. त्याग (संयम) - वारकरी जीवनपद्धतीत अनेक त्याग आहेत - सात्विक आहारासाठी स्वादिष्ट पदार्थांचा त्याग, व्यसनमुक्तीसाठी सवयींचा त्याग, ब्रह्मचर्यासाठी इंद्रियसुखाचा त्याग, वारीमध्ये सुखसोयींचा त्याग. आधुनिक मानसशास्त्रात, याला 'आत्मनियंत्रण' (self-control) किंवा 'संयम' (delay of gratification) असे म्हणतात

वारकरी भक्तीचे व्यक्तिमत्व विकासातील योगदान :-

१. नैतिक व सात्विक जीवनपद्धती :-

वारकरी भक्तीमध्ये व्यक्तिमत्व विकासाचा पहिला आणि सर्वात आधारभूत स्तर म्हणजे नैतिक व सात्विक जीवनपद्धती होय. या परंपरेत सात्विक आहार, उपवास, ब्रह्मचर्य, व्यसनमुक्ती या घटकांना अत्यंत महत्त्व दिले गेले आहे. सात्विक आहार म्हणजे तामसिक (मांसाहारी, अति तिखट, सडलेले) व राजसिक (अति गोड, तुपाळू) पदार्थ टाळून शाकाहारी, साधा, पचायला हलका आहार घेणे. एकादशीच्या दिवशीचा उपवास हा केवळ धार्मिक विधी नसून तो शरीराला विश्रांती व शुद्धीकरणाची संधी देतो. ब्रह्मचर्य म्हणजे केवळ वैवाहिक आयुष्यातील संयम नव्हे, तर इंद्रियांच्या सर्व सुखांचा निग्रह. व्यसनमुक्तीमध्ये मद्य, तंबाखू, तसेच मनाची व्यसने जसे दुसऱ्याविषयी वाईट बोलणे, असत्य बोलणे यांचा समावेश होतो. या सर्व सवयी रुजल्याने शारीरिक व मानसिक परिणाम स्पष्टपणे दिसतात. शारीरिकदृष्ट्या शरीरातील जडत्व, आळस, आजारांचा धोका कमी होतो. संशोधनानुसार, नियमित उपवास केल्याने इन्सुलिन संवेदनशीलता सुधारते, जळजळ कमी होते, आणि न्यूरोप्लास्टिसिटी (मेंदूतील नव्या घडण्याची क्षमता) वाढते. तसेच ब्रह्मचर्य पाळल्याने उर्जेचा अपव्यय थांबून एकाग्रता व स्मरणशक्ती वाढते. व्यसनमुक्त व्यक्तीचा निर्णय घेण्याचा केंद्रबिंदू (प्रीफ्रंटल कॉर्टेक्स) अधिक स्थिर असतो. या सर्वांमुळे व्यक्ती आत्मशिस्तबद्ध, निरोगी व मानसिकदृष्ट्या सुदृढ बनते, जो व्यक्तिमत्व विकासाचा पाया आहे.

२. सामाजिक समता व एकात्मता :-

वारकरी भक्तीचे दुसरे मोठे योगदान म्हणजे तिने जाती-पातीविरोधी भूमिका घेऊन सामाजिक समता व एकात्मता निर्माण केली. चौदाव्या-सत्राव्या शतकात जातिभेद तीव्र असताना संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव यांनी 'हरी सर्वासाठी' असा उपदेश केला. विशेष म्हणजे संत चोखामेळा व संत सोयराबाई यांनी त्यांच्या अभंगातून उच्चवर्णीयांच्या दांभिकतेवर प्रहार केला. वारकरी ही सर्वजण 'एक विठ्ठलाची लेकरे' मानतात. यातून बंधुभाव - म्हणजे केवळ सहिष्णुता नव्हे, तर थेट स्नेही बंधूची भावना निर्माण होते. वारीत श्रीमंत-गरीब, शिकलेले-अशिक्षित, स्त्री-पुरुष या कोणत्याही भेदाशिवाय एकत्र चालतात. दुसऱ्याच्या जखमेवर मलमपट्टी करणारा, पाणी पाजणारा आपलाच बंधू असतो. स्त्रिया व दलित संतांचे योगदान या बंधुभावाला तात्विक आधार देते. संत जनाबाई यांनी 'माझे नाव जनाबाई पांडुरंगाची दासी' असे म्हणत स्त्री असूनही स्वतःला थेट भक्तीच्या मार्गात उच्च स्थान प्राप्त केले. संत नरहरी सोनार यासारख्या मध्यमवर्णीयांनीही अस्पृश्यांना आपले अंगण दिले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून वारकरी समाजातील व्यक्ती जातिविचारहीन, समतेची सवय असलेली, इतरांपासून अलिप्त न राहता एकात्मतेने वागणारी बनते. ही वृत्ती म्हणजे व्यक्तिमत्वातील 'समायोजन' व 'सामाजिक बुद्धिमत्ता' या गुणांची पोषक आहे.

३. सेवाभावी वृत्ती व करुणा :-

वारकरी भक्तीचे तिसरे व्यक्तिमत्वपोषक तत्त्व म्हणजे 'सेवाच देव आहे' हा सिद्धांत. वारकरी मानतात की रडणाऱ्याचा अश्रू पुसणे, भुकेल्याला अन्न देणे, तहानलेल्याला पाणी देणे याच सेवेत विठ्ठल प्रत्यक्ष येतो. ही फक्त उपदेशाची गोष्ट नाही, तर वारकरी संतांनी ती रोजच्या जीवनाचा भाग केली. उदाहरणार्थ, संत तुकारामांनी मोठ्या दुष्काळात लोकांची सेवा करताना स्वतःचे कुटुंब उपाशी ठेवले. ही सेवा म्हणजे 'दान' नसून ती कर्तव्य आहे. आधुनिक काळात उत्तम उदाहरण म्हणजे मुंबईचे डबेवाले. ते वारकरी नसले तरी त्यांची कार्यपद्धती अचूकता, शिस्त, विलंब न करता सेवा, प्रत्येकाने आपले काम करणे ही वारकरी भक्तीच्या 'सेवे'शी जुळते. डबेवाल्यांच्या सेवाभावी वृत्तीमुळे लाखो लोकांचे दैनंदिन जीवन सुकर होते. वारकर्यात सेवेचा विकास

होतो तो यास्तव की त्यांच्या मनात परोपकार बीजरूपाने असते. परोपकार म्हणजे केवळ देणे नव्हे, तर दुसऱ्याच्या दुःखाने स्वतःच्या मनाला होणारे वेदना सहन करून त्याचे निवारण करण्याची प्रवृत्ती. अशी व्यक्ती स्वकेंद्री नसते, तर समाजाभिमुख असते.

मानसशास्त्रानुसार सेवाभावी व्यक्तींमध्ये 'डोपामाइन' रसायनाची पातळी वर जाते, ज्यामुळे दुसऱ्याचे कल्याण करणे सुखावह वाटते. व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने, सेवाभावी वृत्तीमुळे व्यक्ती करुणामय, नम्र, सहकारी व आदरयुक्त बनते. हे गुण आधुनिक व्यवस्थापन शास्त्रातील 'प्रभावी नेतृत्वा' साठीही अत्यंत आवश्यक मानले जातात.

४. नामस्मरण, भजन-कीर्तन व मानसिक शांती :-

वारकरी भक्तीतील चौथा महत्वाचा परिणाम म्हणजे नामस्मरण, भजन-कीर्तन यांचा मानसिक शांतीवर होणारा गहन परिणाम. नामस्मरण म्हणजे 'राम कृष्ण हरी', 'विठ्ठल, विठ्ठल' अशा पवित्र नावांचा सतत जप करणे. याचे मानसिक परिणाम संशोधनाने सिद्ध केले आहेत: नामस्मरण करताना मेंदूचा डीफॉल्ट मोड नेटवर्क (आधीचे दुःख, भविष्यातील चिंता यासाठी जबाबदार भाग) स्वस्थ बसतो. त्याऐवजी मेंदूच्या संवेदनाशील भागात सक्रियता येते. कोर्टिसॉल (ताणाचे संप्रेरक) २५% पर्यंत कमी झाल्याचे निरीक्षण आहे. तसेच भजन-कीर्तन व ताण व्यवस्थापन हे घट्ट जुळलेले आहे. एकसुरी, लयबद्ध, पुनरावृत्तीमुळे होणारी मेंदूतील स्थिती म्हणजे एक प्रकारची 'ट्रान्स' (आत्मविस्मृती) होय. या अवस्थेत श्वासोच्छ्वास संथ (प्रति मिनिट ८-१० वेळा) होतो, हृदयाचे ठोके नियमित होतात, आणि मेंदूच्या अल्फा तरंगा वाढतात. अल्फा तरंगा नेमक्या शांत जागेपणाच्या अवस्थेशी जुळतात. शास्त्रीय दृष्ट्या, हेच बायोफीडबॅकचे स्वरूप आहे, पण वारकरी शब्दात त्याला 'भक्तीयोग' म्हणतात.

शिवाय, नामस्मरणामुळे मेंदूवर नियंत्रण येते. वारंवार एकाच गोष्टीवर लक्ष केंद्रित केल्याने मेंदूच्या प्रीफ्रंटल कॉर्टेक्सचे नियंत्रण क्षेत्र सुदृढ होते. याचा परिणाम म्हणजे आवेग नियंत्रण, भावनिक बुद्धिमत्ता व निर्णयक्षमता वाढते. वारकरी संत म्हणतात, 'जो नामी मन रमवील त्याचे कल्पांताचे दुःख नाहीसे होईल'. हे अतिशयोक्ती वाटत असली तरी आधुनिक न्युरोसायन्स सहमत आहे की सतत सकारात्मक ध्वनी चिन्हांचा जप केल्यास मेंदूच्या न्यूरल पाथवे बदलतात.

५. वारी - सामूहिक भक्ती प्रवास :-

वारकरी भक्तीचा सर्वात दृश्यमान व अनुभवात्मक भाग म्हणजे वारी - सामूहिक भक्ती प्रवास. हा प्रवास आषाढी एकादशी (जून-जुलै) व कार्तिकी एकादशी (नोव्हेंबर-डिसेंबर) या वेळी केला जातो. सर्वात प्रसिद्ध म्हणजे आळंदी-पंढरपूर ही वारी, जी अंदाजे २० दिवसांत सुमारे २५० किलोमीटर पायी चालून केली जाते. हा प्रवास व्यक्तिमत्त्वावर कसा परिणाम करतो? वैयक्तिक स्तरावर, आत्मविश्वासात अफाट वाढ होते: एकदा का एखाद्या व्यक्तीने इतके कष्टाचे अंतर पार केले की 'मला अशक्य असे काही नाही' ही जाणीव सहजगत्या होते. संयम येथे अर्थ प्राप्त करतो - वाटेत अतिवृष्टी, उन्हाळा, पायाला फोड, शरीराला ताप, पुरेशी झोप नसणे अशा असंख्य संकटांना तोंड द्यावे लागते. ही सहनशक्ती योगा किंवा ध्यानापेक्षा खूप वेगळ्या पद्धतीने विकसित होते. एका ग्रुप डायनॅमिक्सच्या माध्यमातून एकाग्रता सुधारते कारण या प्रवासात गमावण्याचा, रस्ता भटकण्याचा, भावनिक आधार गमावण्याचा नेहमी धोका असतो. एकाग्र राहिल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. तसेच वारी ही एक सामूहिक उपासना आहे. प्रवासातील 'घोष' ज्यात फक्त एक नाव घेतले जाते - तो इतक्या जोरात असतो की एखादी व्यक्ती स्वतःचे दुःख विसरते. याला मानसशास्त्रात 'social facilitation' म्हणतात. गटात असल्याने वैयक्तिक क्षमता वाढते. वारीतील शेवटच्या दिवशी जेव्हा वारकरी पंढरपुरात विठ्ठलाच्या दर्शनास येतात, तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावर धन्यता, संतोष, गहन समाधान दिसते. हे काही केवळ धार्मिक नसून, एका कठीण परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्याचा मानसिक सेलिब्रेशन आहे.

आधुनिक मानसशास्त्राशी साधर्म्य :-

आधुनिक मानसशास्त्रातील प्रमुख उपचारपद्धतींशी वारकरी भक्तीची तुलना केल्यास अप्रतिम साधर्म्य दिसते. CBT (संज्ञानात्मक वर्तणूक उपचार) ही पद्धत सांगते की आपले विचार आपल्या भावना व वर्तन ठरवतात. चुकीचे विचार (cognitive distortions) ओळखून त्यांना बदलल्यास दुःख कमी होते. वारकरी भक्तीत हेच 'संकल्प-विकल्प' सोडून 'नामस्मरण'द्वारे योग्य विचार स्थापित केले जातात. एखादे 'मी अपयशी आहे' हे सद्दोष विचार वारकरी साधक 'तुला रामाचे आहात, तू यशस्वी होशील' या विचाराने बदलतो. हीच CBT ची 'cognitive restructuring'. तसेच भावनिक नियमन (Emotional Regulation) - मानसशास्त्रात राग, द्वेष, चिंता, भीती नियंत्रित करण्यासाठी श्वास, ध्यान, पुनर्रचना योग्य पडते (Gross, 1998). वारकरी हेच करतात पण एका सांस्कृतिक चौकटीत 'देहबुद्धी नष्ट करा' म्हणजेच सूक्ष्मदृष्ट्या स्वतःला त्या भावनेपासून अलग ठरवण्याचा प्रयत्न. म्हणूनच एखाद्या व्यसनाधीन व्यक्तीला वारकरी बनवल्यावर त्याची रागाची प्रतिक्रिया कमी झाल्याचे दिसते.

एक महत्वाचे साधर्म्य म्हणजे एकपात्र प्रेम (Unconditional Positive Regard) . कार्ल रॉजर्स या मानसशास्त्रज्ञाने सांगितले की व्यक्तीच्या विकासासाठी दुसऱ्याकडून अटीशिवाय सकारात्मक आदर (UPR) मिळणे गरजेचे आहे. तो आदर म्हणजे 'तू जसा आहेस तसा तू चांगला आहेस, मी तुझाही स्वीकार करतो'. वारकरी परंपरेत भक्ताचा भगवंताशी असलेला संबंध हेच आहे. तुकाराम म्हणतात "माझा माऊली राम, तो माझिये ठायी" अर्थात राम माझ्यात आहे, मी जसाच तसा त्याला प्रिय आहे. यात कोणतीही अट नाही जात, रूप, पुण्य – काहीही लागत नाही. ही भगवंताकडून एकपात्र प्रेमाची अनुभूती भक्ताला आत्मस्वीकार शिकवते. जो स्वतःला स्वीकारेल तोच समाजाला स्वीकारू शकतो, हाच व्यक्तिमत्व विकासाचा मध्यबिंदू आहे.

अब्राहम मास्लो या मानसशास्त्रज्ञाने 'पीक एक्सपिरियन्स' (शिखरानुभव) संकल्पना मांडली. हा एक असा तीव्र, स्फोटक, अत्यंत आनंदाचा क्षण असतो, ज्यात व्यक्ती वेळ, स्थान, आपुलकीपणाचा भाव विसरते. हे सहसा गहन प्रेम, सर्जनशीलता, ध्यान, निसर्गात अचानक एखाद्या सौंदर्याने मुग्ध झाल्यावर उद्भवते. मास्लोच्या मते पीक एक्सपिरियन्समध्ये व्यक्ती संपूर्ण एकात्म, भीतिरहित, बलवान, स्वीकाराकारी बनते. या क्षणानंतर व्यक्तीमध्ये अनन्य दृष्टी, उच्च आशावाद, आणि आत्मवास्तविकता येते.

आता वारकरी भक्तीतील ब्रह्मानंद हीच संकल्पना आहे. नामस्मरण, कीर्तन, एकनिष्ठ भक्तीच्या अत्युच्च क्षणी वारकरी व्यक्तीला असीम, न वर्णन करता येणारा, देहविस्मृतीचा आनंद प्राप्त होतो. या ब्रह्मानंदाचा व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम म्हणजे ती व्यक्ती पुढील आठवडे, किंवा महिने अधिक प्रेरणादायी, करुणामय, शांत, आणि निर्भीड बनते. फरक एवढाच की मास्लोना हा अनुभव कुठेही (संगीत, प्रेम, निसर्ग) येऊ शकतो, तर वारकरी याच क्षणाचे श्रेय विठ्ठलाच्या दर्शनाला देतात. दोन्ही वेळी व्यक्तिमत्त्वाचे फलित अधिक ज्ञानी, प्रगल्भ सारखेच असते.

निष्कर्ष :-

वारकरी तत्त्वज्ञानातील भक्ती तत्त्वाचा व्यक्तिमत्व विकासाशी असलेला संबंध अत्यंत सखोल, बहुआयामी आणि आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा आहे. वारकरी भक्ती ही केवळ धार्मिक उपासना नसून ती एक समग्र जीवनपद्धती आहे, ज्यात व्यक्तीच्या शारीरिक (सात्विक आहार, उपवास, व्यसनमुक्ती), मानसिक (नामस्मरण, ध्यान, एकाग्रता), भावनिक (करुणा, समता, प्रेम), सामाजिक (सेवा, बंधुभाव, जातिभेद निर्मूलन), नैतिक (सत्य, अहिंसा, संयम) आणि आध्यात्मिक (ब्रह्मानंद, शरणागती, एकात्मता) अशा सर्व स्तरांचा समावेश होतो. वारकरी भक्तीतील नामस्मरण, कीर्तन, वारी, सेवा या साधना आधुनिक मानसशास्त्रीय उपचारपद्धतींशी (CBT, माइंडफुलनेस, सकारात्मक मानसशास्त्र, बायोफीडबॅक) आश्चर्यकारकपणे सुसंगत आहेत. वारकरी भक्तीमध्ये व्यक्तिमत्व विकासाचे सिद्धांत केवळ ग्रंथांपुरते मर्यादित नसून ते वारी, दैनंदिन हरिपाठ, सामूहिक कीर्तन, एकादशी व्रते आदींद्वारे प्रत्यक्ष अनुभवातून साध्य होतात. विशेषतः वारी ही एक अद्वितीय प्रयोगशाळा आहे जिथे संयम, आत्मविश्वास, समूहभावना, संकटसहनशीलता या गुणांचा विकास प्रत्यक्ष कृतीतून होतो. वारकरी परंपरेतील जातीपाती, स्त्री-पुरुष, धनिक-दरिद्री या सर्व भेदांचा नकार व्यक्तीमध्ये सहिष्णुता, सहानुभूती आणि बंधुभाव विकसित करतो, जी वृत्ती आधुनिक काळातील सामाजिक विदारण, अस्पृश्यता, लिंगभेद यासारख्या समस्यांवर मात करण्यासाठी अत्यंत प्रासंगिक आहे. वारकरी जीवनपद्धतीतील सात्विक आहार, मद्य-तंबाखू निषेध, ब्रह्मचर्य, एकादशी उपवास हे घटक व्यसनमुक्ती, आत्मशिस्त आणि आत्मनियंत्रणासाठी अत्यंत प्रभावी असल्याचे सिद्ध झाले असून, हे गुण व्यक्तिमत्व विकासाचा पाया आहेत.

संदर्भ सूची:-

1. Deshmukh, V. (2011). Psychological well-being among Warkaris. Journal of Indian Psychology, 29(2), 45-53.
2. Mokashi, D. B. (1987). Palkhi: A pilgrimage to Pandharpur. Albany: SUNY Press.
3. Oman, D., et al. (2008). Mantra repetition as a meditation practice. Journal of Alternative and Complementary Medicine, 14(6), 729-737.
4. Sharma, P., et al. (2016). Effect of Nam Simran on stress and anxiety. Indian Journal of Positive Psychology, 7(3), 345-349.
5. आबुधन, वि. गो. (२००७). वारकरी संप्रदाय: एक चिकित्सक अभ्यास . मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
6. डेरे, के. (२००४). वारकरी तत्त्वज्ञान समाजसेवा . पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
7. देशपांडे, आर. (२०२०). भारतीय मानसशास्त्र आणि वारकरी भक्ती . नागपूर: विदर्भ प्रकाशन.

Original Article

शाश्वत विकास आणि सर्व समावेशक वृद्धी

बर्वे सिद्धार्थ भागाजी

एम ए बी एड एम फिल सेट अर्थशास्त्र विभाग

एम.जे.एस. कॉलेज, श्रीगोंदा जि. अहिल्यानगर

Manuscript ID:

JRD -2026-180509

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.38-42

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

गोष्टवारा :-

शाश्वत विकास आणि सर्व समावेशक वृद्धी या विषयावर शोधनिबंध सादर करीत आहे. सदर शोध निबंध सादर करताना दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला आहे. यामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत विकासाचे महत्त्व विविध मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. तसेच शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे ध्येय विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत विकासासंदर्भात असणारी आव्हाने, इतर उपाययोजना मुद्देसूदरीतीने स्पष्ट करून सांगितले आहेत. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील सद्यस्थिती, बेरोजगारी, सिंचन सुविधा, शासनाच्या विविध योजना इ. मुद्द्यांचे विश्लेषण केले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): शाश्वत विकास, सर्वसमावेशक वृद्धी, भारतीय अर्थव्यवस्था, दारिद्र्य निर्मूलन, पर्यावरण संरक्षण, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन, हवामान बदल, शाश्वत विकास ध्येय (SDGs), सर्वांसाठी शिक्षण, आरोग्य व पोषण, स्वच्छ पाणी व स्वच्छता

प्रस्तावना :-

भारतात फार प्राचीन काळापासून शेती केली जाते. आजही भारतात 68% जनता शेतीत गुंतलेली आहे. शेती हेच ग्रामीण लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन ठरले आहे. म्हणूनच भारतीय शेतीला अर्थव्यवस्थेचा कणा समजले जाते. भारतीय शेती हा जगाचा पोशिंदा ठरला आहे. आज स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा वाटा हा जवळपास 18% इतका आहे.

शेतीचा विकास म्हणजे, शेतीतील उत्पादकता आणि चिरंतन विकास साधण्यासाठी पायाभूत सुविधा व संसाधन व्यवस्थापनात सुधारणा करणे होय. त्यामध्ये प्रगत तंत्रज्ञान पिकांच्या रचनेत झालेला बदल यांचा समावेश होतो.

तथ्य संकलन :-

शाश्वत विकास व सर्व समावेशक वृद्धी या शोधनिबंधाचा अभ्यास करताना दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला आहे.

संशोधन पद्धती :-

शाश्वत विकास आणि त्याचा भावी पिढ्यांना फायदा याचा अभ्यास करताना विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :-

आज देशाचा 77 वा प्रजासत्ताक दिन साजरा करत असताना केवळ शेतीचा विकास डोळ्यासमोर ठेवणे एवढेच मर्यादित नाही. तर त्यासोबतच लोकसंख्या वाढ, बेकरी, ग्रामीण - शहरी विषमता, शिक्षणाची गुणवत्ता, आरोग्य सेवा - सुविधा, पर्यावरणीय संकटे व सायबर गुन्हेगारी इ. प्रमुख समस्यांचा विचार करावा लागतो. त्यावर उपाययोजना सुचवाव्या लागतात.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21355966

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

बर्वे सिद्धार्थ भागाजी, एम ए बी एड एम फिल सेट अर्थशास्त्र विभाग, एम.जे.एस. कॉलेज, श्रीगोंदा जि. अहिल्यानगर

How to cite this article:

भागाजी, . बर्वे. सिद्धार्थ. (2026). शाश्वत विकास आणि सर्व समावेशक वृद्धी. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 38-42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21355966>

शाश्वत विकासाचा अर्थ :-

शाश्वत विकास म्हणजे चिरंतन टिकणारा विकास होय. याचा अर्थ सध्या जो विकास होत आहे तो भविष्याकाळातही टिकून ठेवणे होय. उद्याच्या काळात कितीही समस्या निर्माण झाल्या तरीही कोणतीही तडजोड न करता सहज गरज पूर्ती करणे होय.

शाश्वत विकास म्हणजे, मानवी जीवनमानाचा दर्जा सुधारतो आणि मानवी गरजांचे समाधान कायम टिकवून ठेवणारा विकास होय.

शाश्वत विकासाचे महत्त्व :-

1. दारिद्र्याचे उच्चाटन:-

शाश्वत विकास साधताना दारिद्र्य निर्मूलनावर भर दिला आहे. बहुतेक देश दारिद्र्यात असून त्यांना मूलभूत गरजाही पूर्ण करता येत नाहीत. तसेच, बरेच विकसनशील देश दारिद्र्याच्या समस्यांनी ग्रसले गेले आहेत. यासाठी शाश्वत विकास साधने गरजेचे आहे. म्हणून, दारिद्र्य निर्मूलन ही शाश्वत विकासाची गुरुकिल्ली आहे.

2. नैसर्गिक साधनांचा वापर व संवर्धन:-

नैसर्गिक साधनांचा वापर करणे, संवर्धन करणे हे शाश्वत विकासाचे तत्व आहे. ही साधने वापरताना मानवाने सद्यः व भावी पिढ्यांसाठी मोठी देण निर्माण करावी. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा लक्षात घेता साधनांचे संवर्धन करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

3. पर्यावरण रक्षण:-

पर्यावरणाचे रक्षण करणे हे शाश्वत विकासाचे तत्व आहे. पर्यावरणाचे रक्षण न केल्यास विकासाची प्रक्रिया दुर्बल, गतिहीन व कमजोर बनते. पर्यावरण धोरणे विकासाची गती वाढून पूरक ठरतात. तसेच, विकासाला बळकटी आणतात. पर्यावरणाचा ऱ्हास व प्रदूषण यामुळे गरिबांना खूप मोठी झळ पोहचते. म्हणून पर्यावरण रक्षण ही काळाची गरज बनली आहे.

4. नुकसान भरपाई तत्व :-

शाश्वत विकासाला हे तत्व महत्त्वाचे आहे. हे तत्व असे दाखवते की, जो पर्यावरण हानी पोहोचवेल त्याने पर्यावरण हानीस बळी पडलेल्यांना योग्य नुकसान भरपाई द्यावी. याशिवाय पर्यावरणहानी भरून काढण्यासाठी किंमतही मोजावी लागेल.

थोडक्यात, या तत्वात पर्यावरण हानी करणाऱ्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला ती हानी भरून काढण्याची जबाबदारी दिली आहे.

5. मदत/सहकार्य/कर्तव्य:-

पर्यावरण प्रदूषण ही एका व्यक्तीची किंवा देशाची समस्या नाही तर ती जागतिक समस्या बनली आहे. म्हणून ही समस्या सोडवण्यासाठी देशातील लोकांनी परस्पर सहकार्याने एकत्र येऊन प्रश्न निकालात काढणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आवश्यक ज्ञान व साधनांची देवाण-घेवाण केली पाहिजे.

6. विकसनशील देशांना सहाय्य करणे:-

दारिद्र्य हे प्रामुख्याने विकसनशील देशांची समस्या ठरली आहे. दारिद्र्यामुळे देशातील लोक गरजेसाठी नैसर्गिक साधनांचा हवा तसा वापर करतात. तसेच, अशा देशांकडे कायमस्वरूपी विकासासाठी पैसा, नवे तंत्रज्ञान नसते. त्यातून पुढे पर्यावरण हानी होते. म्हणून विकसित देशांनी विकसनशील देशांना पर्यावरणाचे रक्षण व्हावे म्हणून अर्थसहाय्य व नवे तंत्रज्ञान पुरवावे.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे :-

शाश्वत विकासाची ध्येय किंवा उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. उपासमारीचे समूळ उच्चाटन:-

उपासमारी घालवणे, अन्नसुरक्षा, पोषण आहार, शाश्वत शेतीला गती देणे, गरिबी, दुर्बल गटातील लोकांना सुरक्षितता, पोषण व पुरेसे अन्न याबाबत ध्येय ठेवणे. 2030 सालापर्यंत कुपोषण नष्ट करून उत्पादन व उत्पादकता वाढवण्यावर भर देण्यात यावा.

तसेच, विकसनशील देशात शेतीची उत्पादकता वाढवण्यासाठी पायाभूत विकास, कृषी संशोधन, आणि विस्तार सेवा, तंत्रज्ञान विकास यासाठी मोठी गुंतवणूक करणे व विकास साधने होय.

2. शिक्षण:-

सर्वासाठी समान न्याय, सर्व सामावेशक गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, संधीला वाव देणे, यासाठी 2030 सालापर्यंत शिक्षणात सर्व मुले आणि मुली यांना पूर्णतः मोफत गुणवत्तापूर्ण प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणे, तसेच 2030 सालापर्यंत सर्वांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण मिळण्याची गरज आहे.

2030 सालापर्यंत महिला व पुरुषांना तांत्रिक, दर्जेदार, व्यवसाय इ. त्रिसूत्री शिक्षण समानतेने मिळण्याची खात्री असणे.

4. निरोगीपणा व श्रम कुशलता:-

सर्वच वयोगटांसाठी उत्तम आरोग्य, जीवनमान उंचावणे, 2030 पर्यंत एड्स, क्षयरोग, हिक्ताप, कावीळ तसेच पाण्यापासून होणारे आजार यांचा मुकाबला करणे.

तसेच 2030 सालापर्यंत रस्ता दुर्घटनेतील अपघातांमुळे होणारे मृत्यू, अपघात, दुखापती यांचे प्रमाण कमी करणे. तसेच, घातक रसायने हवा, जल, माती प्रदूषण इ. पासून होणारे आजार व मृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे.

4. स्वच्छ पाणी व स्वच्छता:-

सर्वासाठी स्वच्छ पाणी व स्वच्छता यांची उपलब्धता निर्माण करून देणे. सन 2030 सालापर्यंत जागतिक स्तरावर सर्वांना परवडेल असे पेयजल उपलब्ध होईल असे ध्येय समोर ठेवण्यात आले आहे. आरोग्यसेवा, उघड्यावर शौचाला बसण्याची प्रथा संपूर्णतः नष्ट करणे. महिला, मुली तसेच दुर्बल घटकांकडे विशेष लक्ष देण्याचे ध्येय समोर ठेवण्यात आले आहे.

जल व स्वच्छता व्यवस्थापन करण्याकडे समाजाच्या सहभागासाठी सहाय्य करणे व मजबुती करणे.

5. उत्कृष्ट दर्जाचे काम:-

सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासासाठी पूर्णवेळ रोजगार व प्रतिष्ठेचे काम या बाबींना गती देणे. सन 2030 सालापर्यंत रोजगार, शिक्षण, प्रशिक्षण न घेतलेल्या युवकांच्या संख्येत घट घडून आणणे. बालकामगारांचे प्रश्न, वेठबिगार लोकांचे प्रश्न सोडवणे, उपाययोजना सुचवणे, बालकामगारांची भरती व त्यांचा वापर, अनिष्ट प्रथा दूर करणे, तसेच, 2030 पर्यंत युवकांना रोजगार देणे हे एक जागतिक धोरण ठरावे. त्याचप्रमाणे, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या ठरावाची मंजूरी करून घ्यावी.

6. गरिबीचे निर्मूलन:-

देशातील गरिबी पूर्णतः घालवणे, सरकारने साधारणतः 2030 सालापर्यंत दुर्बल घटक आणि गरिबांसाठी व्यापक स्वरूपात विकास साधण्यासाठी ध्येय समोर ठेवले आहे. यामध्ये आर्थिक साधने, सेवा, पायाभूत सुविधा यावर भर दिला आहे.

शाश्वत विकासासाठी उपाययोजना :-

शाश्वत विकासासाठी भारताने काही उपाय सुचवले आहेत.

1. हवामान बदलासाठी राष्ट्रीय अनुकूलन निधी:-

हवामानाच्या प्रतिकूल परिणामांना सामोरे जाण्यासाठी खर्च स्वरूपात मदत दिली जाते. यासाठी घटक राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या पातळीवर विविध कार्यक्रम योजना राबवल्या जातात. निती आयोगाने 17 पैकी 13 शाश्वत विकास ध्येय सर्व घटक राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी एकच मापन करता येण्या इतका निर्देशांक तयार केला आहे. हा SDG निर्देशांक भारताच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करतो. कोविड 2019 नंतर साथीच्या रोगाने विकास धोरणांच्या मुळाशी शाश्वत विकासाचे ध्येय समोर ठेवले आहे. साथीच्या रोगांनी आरोग्य, पायाभूत सेवा सुविधांना आव्हान दिले आहे.

देशातील अन्न व पौष्टिक उपलब्धता यामुळे टीकेला जोर धरला आहे. साथीच्या काळात केंद्र व राज्यात समन्वयाचे धोरण दिसून येते. अत्यंत कठीण काळात देशाला शाश्वत विकासाचे ध्येय, प्रगती साधण्यासाठी सक्षम आहे. तसेच, शेती कामगार, लघु, सूक्ष्म, व मध्यम उद्योगांसाठी अनेक सुधारणा उपाययोजना आणल्या गेल्या आहेत.

2. हवामान बदलावर राज्यकृती योजना :-

हवामान बदल संबंधी राज्याचे उद्दिष्ट जास्त प्रमाणावर क्षमतांची निर्मिती करणे आणि हवामान बदलावर तोडगा काढण्यासाठी कार्यक्रमांच्या मलबजावणी करणे हे होय. या योजना पाणी, शेती, पर्यटन, वनिकरण, वाहतूक, ऊर्जा इ. बाबतीत सहभागासाठी अत्यंत अनुकूल आहेत.

3. पॅरिस कराराला मान्यता:-

हवामान बदलासंबंधी एकविसाव्या परिषदेची यशस्वी सांगता झाली.क्योटो प्रोटोकॉलचे उत्तराधिकारी आणि इतर मुद्द्यांवर भर देण्यात आला. हवामान,न्याय व शाश्वत विकासाच्या मुद्द्यांवर भर देताना पॅरिस करार संपूर्ण राष्ट्रांना एकत्र संघटित करतो.या कराराचा प्रमुख हेतू म्हणजे, जागतिक सरासरी तापमान वाढ यावर लक्ष केंद्रित करणे होय.

शाश्वत विकासाची सद्यस्थिती:-

भारताने अनेक राष्ट्रीय व उपराष्ट्रीय कार्यक्रम हाती घेतलेले आहेत.

1. भारत व शाश्वत विकासाची वाटचाल:-

नीती आयोगाच्या निर्देशांकानुसार आरोग्य,ऊर्जा आणि पायाभूत क्षेत्रात संयुक्त राष्ट्रांची शाश्वत विकासाची ध्येय साधण्यासाठी देशाने सातत्याने प्रगती केली आहे.भारताचा शाश्वत विकासाचा निर्देशांक साठवून आतापर्यंत 66 इतका गेला आहे. त्याचे कारण म्हणजे, स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छ ऊर्जा यात खूप मोठी देशव्यापी सुधारणा झाली आहे.

2.हवामान बदल:-

भारताने अनेक हवामान विषयक उपक्रम राबवले आहेत.यामध्ये हवामान बदल,राष्ट्रीय कृती योजना, जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय सौर अभियान, हवामान बदल कृती योजना, हवामान बदलावरील तसेच भारतात इलेक्ट्रॉनिक वाहनांचा वापर आणि उत्पादनासाठी अंमलबजावणी इ.सरकारच्या महत्वाच्या उपक्रमांचा उल्लेख करण्यात आला आहे.

3.जागतिक पातळीवर भारताचे नेतृत्व:-

विकासाचे शाश्वत प्रतिमान विकसित करण्यासाठी तसेच आपत्ती निवारण, पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी जागतिक पातळीवर भारताने पुढाकार घेतला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वर्ल्ड सोलर बँक आणि वन सन वन वर्ल्ड वन ग्रिड इनिशिएटिव्ह या दोन नवीन उपक्रम क्रमांची सुरुवात केली आहे.

4. स्वातंत्र्याची 77 वर्ष:-

77 वर्षात देशाने आणि चढउतार पाहिले आहेत. प्रारंभी अन्नटंचाई, दारिद्र्य, निरक्षरता व औद्योगिक मागासलेपणा या समस्या होत्या. हरितक्रांतीमुळे अन्नधान्य उत्पादनात आत्मनिर्भरता आली आहे.शिक्षण,विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात संस्थात्मक उभारणी झाली आहे.अंतराळ संशोधन,अणुऊर्जा,औषधनिर्मिती,माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारताने जागतिक पातळी स्वतःचा ठसा उमटवला आहे.

5.डिजिटल भारत अभियान:-

या अभियानामुळे सामान्य नागरिकांचे जीवन सुलभ झाले आहे.आधार,जनधन, मोबाईल या त्रिसूत्रीमुळे सरकारी योजना थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचू लागल्या आहेत. बँकिंग,विमा,अनुदान, शिष्यवृत्ती,पेंशन इ.सेवा पारदर्शक व जलद झाल्या आहेत. भ्रष्टाचारावर मर्यादा आल्या आहेत.त्यामुळे शासन व नागरिक यात विश्वासाची भावना दृढ झाली आहे.

6.आरोग्य क्षेत्र:-

आरोग्य क्षेत्रातील डिजिटल तंत्रज्ञान महत्वाची भूमिका बजावत आहे. दुरस्थ वैद्यकीय सल्ला, डिजिटल आरोग्य नोंदी,आरोग्य ओळख क्रमांक, कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित निदान प्रणाली यामुळे आरोग्यसेवा जास्त सर्वसमावेशक व प्रभावी होत आहेत. ग्रामीण भागात तज्ञ डॉक्टरांची कमतरता असताना डिजिटल माध्यमातून मिळणारी सेवा एक प्रकारे जीवनरेषा ठरत आहे.

7.उद्योग क्षेत्र:-

उद्योग क्षेत्राच्या दृष्टीने पाहता डिजिटल तंत्रज्ञानाने आणि भारताला जागतिक पातळीवर स्पर्धात्मक बनवले आहे.स्टार्टअप संस्कृती, नवोद्योजकता,वित्तीय तंत्रज्ञान ई - वाणिज्य, डिजिटल देयके यामुळे रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण होत आहेत.

भारत आज जगातील आघाडीच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनत आहे.मेक इन इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनांना डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे नवे बळ मिळाले आहे.

8.शेती क्षेत्र:-

शेती क्षेत्रातही डिजिटल बदल दिसून येत आहेत.हवामान अंदाज,माती परीक्षण, पीक व्यवस्थापन, बाजारभावाची माहिती यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे.यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होत असून शेती अधिक शाश्वत बनत आहे. पारंपरिक शेतीला आधुनिकतेची जोड देणे,हा विकसित भारताचा महत्वाचा घटक आहे.

9.भारताचा युवक वर्ग :-

भारताचा युवक वर्ग आज अभूतपूर्व संधीच्या उंबरठ्यावर उभा आहे.डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे माहिती ज्ञान आणि जागतिक मंच सहज उपलब्ध झाले आहेत.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता,माहिती विश्लेषण,हरित तंत्रज्ञान,आरोग्य तंत्रज्ञान,अवकाश विज्ञान आणि सायबर सुरक्षा इ.क्षेत्रांमध्ये भारतीय तरुण जागतिक पातळीवर आपली छाप पाडत आहेत.समस्यांकडे संधी म्हणून पाहण्याची दृष्टी हीच आजच्या युवकांची खरी ताकद आहे.

10.जागतिक तापमान वाढ आणि पर्यावरण संकट:-

या समस्येवर उपाय शोधताना भारतीय तरुण स्वच्छ ऊर्जा,शाश्वत विकास आणि पर्यावरण पूरक नवकल्पनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहेत.

शिक्षण,आरोग्य, शेती,पाणी व्यवस्थापन,आपत्ती व्यवस्थापन इ. क्षेत्रात हे भारतीय युवक तंत्रज्ञानाच्या आधारे प्रभावी उपाय सुचवत आहेत.हे युवक जागतिक सहकार्याची नवी संस्कृती घडवत आहेत.

11. विकसित राष्ट्र होण्यासाठी केवळ भांडवल किंवा संसाधने पुरेशी नसतात त्यासाठी दूरदृष्टी नाविन्य आणि सामूहिक इच्छाशक्ती गरजेची असते भारतीय तरुणांमध्ये ती दिसून येत आहे. भारत केवळ आर्थिकदृष्ट्या नाही तर सामाजिक व मानवी विकासाच्या बाबतीतही जागतिक नेतृत्व करू शकतो.

आजचा तरुण जागतिक आव्हानांना सामोरे जाताना समस्यावर उपाय शोधतो आहे. सीमारेषांपलीकडे विचार करतो आहे. आणि देशाच्या प्रगतीसाठी स्वतःला झोकून देत आहे.हीच शक्ती,हीच ऊर्जा, आणि हीच बांधिलकी भारताला विकसित राष्ट्र बनवण्याचा खरा आधार ठरणार आहे.

संदर्भसूची:-

1. डॉ. रसाळ राजेंद्र, भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस पब्लिकेशन,पुणे
2. डॉ. पाटील जे. एफ. वृद्धी व विकासाचे अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
3. डॉ. जावळे आणि डॉ. फडके भारतीय आर्थिक विकास, सक्सेस प्रकाशन, पुणे
4. डॉ. कवीमंडन विजय, कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र,
5. श्रीगणेश प्रकाशन, नागपूर
6. प्रा. काटे आणि भोसले, विकास आणि पर्यावरण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
7. 6.डॉ. उशीर, डॉ. जावळे, डॉ. पगार, भारताचा आर्थिक विकास, निराली प्रकाशन, पुणे
8. डॉ. देसाई भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस प्रकाशन, पुणे

Original Article

तंजावर मराठा साम्राज्याचा लोककल्याणकारी विस्तार आणि सरफोजी राजे दुसरे

अमितकुमार गणेश शिंगणे

NET, SET (इतिहास), NET, SET (शिक्षणशास्त्र), संशोधक विद्यार्थी, एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज मेहकर, जि. बुलढाणा.

ईमेल - amitshingane156@gmail.com

सारांश -

Manuscript ID: JRD -2026-180510
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(VI)
Pp.43-47
May - 2026

मराठा साम्राज्याचा मुख्य गाभा राज्यविस्तार यापेक्षा 'रयतेचे कल्याण' हा होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात निर्माण केलेला हा 'लोककल्याणकारी वारसा' १८व्या व १९व्या शतकात दक्षिणेतील तंजावरच्या गादीवर सरफोजी राजे (दुसरे) यांनी जपला आणि त्यांना आधुनिकतेची जोड देऊन विस्तारित केला. प्रस्तुत शोधनिबंधात सरफोजी राजांच्या 'प्रजादक्ष' प्रशासनाचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यात आला आहे. त्यांनी स्थापन केलेला सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था (धन्वंतरी महाल), मोफत शिक्षण पद्धती, अन्नछत्र आणि पाणीपुरवठा योजना यांतून त्यांचा मानवतावादी दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. सरफोजी राजांनी पाश्चात्य विज्ञान आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेचा मेळ घालून प्रजेच्या दैनंदिन गरजा कशा पूर्ण केल्या, हे या शोधनिबंधाचे मुख्य सूत्र आहे. हा अभ्यास सिद्ध करतो की, सरफोजी राजे हे मराठा साम्राज्याच्या लोककल्याणकारी परंपरेचे एक प्रगत रूप होते.

मुख्य शब्द (Keywords): मराठा साम्राज्य, तंजावर मराठा राज्य, सरफोजी राजे दुसरे, लोककल्याणकारी राज्य, सुराज्य, प्रजाहितदक्ष प्रशासन, धन्वंतरी महाल, सरस्वती महाल ग्रंथालय, नवविद्या पाठशाळा, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था, लोकशिक्षण, देवनागरी मुद्रणकला, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, ज्ञानसंवर्धन, अन्नछत्र व्यवस्था, पाणी व्यवस्थापन, सामाजिक कल्याण, सांस्कृतिक वारसा, मानवतावाद, मराठा प्रशासन.

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

किंवा संशोधन नियतकालिकांसाठी अधिक संक्षिप्त स्वरूपात

प्रस्तावना -

मराठा साम्राज्याचा इतिहास हा फक्त राजकीय संघर्षाचा किंवा राज्यविस्ताराचा इतिहास नसून तो लोककल्याणाचा आणि सुशासनाचा एक देदीप्यमान वारसा आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात 'स्वराज्य' स्थापन करताना रयतेच्या कल्याणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले होते. रयतेच्या काडीलाही धक्का लागू नये, हे स्वराज्याचे मूळ सूत्र होते. हाच उदात्त विचार घेऊन मराठा साम्राज्याचा विस्तार दक्षिणेत तंजावरपर्यंत झाला. तंजावरच्या गादीवर भोसले कुळातील अनेक कर्तृत्ववान राजे होऊन गेले, परंतु १९व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर सरफोजी राजे दुसरे यांच्या कारकिर्दीत मराठा प्रशासनाचे एक वेगळे आणि आधुनिक जनकल्याणकारी रूप जगासमोर आले. तंजावरच्या मराठा सत्तेचा इतिहास अभ्यासताना सरफोजी राजे दुसरे यांचे स्थान अद्वितीय आहे. तत्कालीन भारतात ब्रिटीश सत्तेचा प्रभाव वाढत असताना, सरफोजी राजेंनी राजकीय मर्यादा ओळखून आपली संपूर्ण शक्ती प्रजेच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक उन्नतीसाठी खर्ची घातली. त्यांनी पाश्चात्य विज्ञान आणि भारतीय पारंपारिक ज्ञान यांचा अद्वितीय संगम साधला. एकीकडे 'सरस्वती महाल' ग्रंथालयाच्या माध्यमातून ज्ञानाचा प्रचंड साठा जतन केला, तर दुसरीकडे 'धन्वंतरी महाल' सारख्या संस्थेची स्थापना करून सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचा पाया रचला.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21356097

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अमितकुमार गणेश शिंगणे, NET, SET (इतिहास), NET, SET (शिक्षणशास्त्र), संशोधक विद्यार्थी, एम.इ.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज मेहकर, जि. बुलढाणा

How to cite this article:

शिंगणे, . अमितकुमार . गणेश . (2026). तंजावर मराठा साम्राज्याचा लोककल्याणकारी विस्तार आणि सरफोजी राजे दुसरे. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 43-47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21356097>.

मराठा राज्यकर्ते युद्धनिपुण तर होतेच शिवाय प्रजादक्ष आणि विज्ञाननिष्ठ होते, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे सरफोजी राजे. त्यांनी शिक्षण, वैद्यकशास्त्र, मुद्रणकला आणि पाणीपुरवठा या क्षेत्रांत केलेले कार्य हे तत्कालीन भारतीय राजांमध्ये अपवादात्मक होते. त्यांचा हा दृष्टीकोन 'स्वराज्या'चे रूपांतर खऱ्या अर्थाने 'सुराज्या'त करणारा ठरला. प्रस्तुत शोधनिबंधात सरफोजी राजे दुसरे यांच्या या लोककल्याणकारी कार्याचा ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील या 'ज्ञानाधिष्ठित आणि मानवतावादी' पर्वाचा अभ्यास करणे, हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, मराठा सत्तेचा वारसा तलवारीच्या धारेवर नव्हे, तर लोककल्याणाच्या भक्कम पायावर उभा होता.

महत्वाचे शब्द -

मराठा साम्राज्य, तंजावर साम्राज्य, सरफोजी राजे दुसरे, लोककल्याणकारी वारसा, सुराज्य, धन्वंतरी महाल, सरस्वती महाल ग्रंथालय, प्रजाहितदक्ष प्रशासन, देवनागरी मुद्रण, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन.

उद्दिष्टे -

१. मराठा राज्यकर्त्यांचा लोककल्याणकारी वारसा सरफोजी राजेंनी तंजावरमध्ये कशा प्रकारे अंमलात आणला, याचे विश्लेषण करणे.
२. 'धन्वंतरी महाल' या संस्थेचा अभ्यास करून तत्कालीन आरोग्यविषयक लोककल्याणकारी धोरणांचे मूल्यमापन करणे.
३. बहुजन समाजासाठी शिक्षण आणि ज्ञानखुले करण्यामागील सरफोजी राजांच्या भूमिकेचा शोध घेणे.
४. तंजावरमधील पायाभूत सुविधा उभारणीत सरफोजी राजांचा समाजहितैषी दृष्टिकोन अभ्यासणे.
५. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या 'स्वराज्या'चे रूपांतर तंजावरमध्ये 'सुशासनात' कसे झाले, हे सिद्ध करणे.

गृहीतके -

१. सरफोजी राजे (दुसरे) यांचे प्रशासन हे पारंपारिक राजेशाहीपेक्षा लोककल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेच्या अधिक जवळ होते.
२. तंजावरमधील शैक्षणिक आणि आरोग्य सुविधा या दरबारी प्रतिष्ठेसाठी नसून त्या सामान्य रयतेच्या उत्थानासाठी होत्या.
३. सरफोजी राजांच्या काळात विज्ञानाचा वापर हा जनतेचे जीवनमान उंचावण्यासाठी केला गेला.
४. मराठा साम्राज्याचा वारसा दक्षिणेत टिकून राहण्याचे मुख्य कारण प्रजाभिमुख प्रशासन हे होते.
५. सरफोजी राजे हे विद्याव्यासंगी आणि उपयोजित ज्ञानाचे पुरस्कर्ते होते.

विषयाचे महत्त्व -

मराठा साम्राज्याचा इतिहास अभ्यासताना तो अनेकदा केवळ लढाया, तह आणि राजकीय स्थित्यंतरे यांच्या चौकटीतून पाहिला जातो. परंतु, मराठा सत्तेने भारताला दिलेल्या लोककल्याणकारी प्रशासनाच्या वारशाकडे म्हणावे तितके लक्ष दिले गेले नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रयतेच्या हितासाठी स्वराज्याची स्थापना केली. तोच विचार १८व्या आणि १९व्या शतकात, बदलत्या काळात कसा टिकवून ठेवला गेला आणि त्याचे 'सुशासनात' रूपांतर कसे झाले, हे समजून घेण्यासाठी सरफोजी राजांच्या प्रशासनाचा अभ्यास आवश्यक आहे. मराठा सत्ता केवळ तलवार गाजवणारी नव्हती, तर ती रयतेचे पालनपोषण करणारी आणि विद्वानांना आश्रयदाती होती. पुणे आणि सातारा यांच्याप्रमाणेच तंजावरच्या मराठा सत्तेनेही दक्षिणेत लोककल्याणाचे मोठे कार्य उभे केले, हा दुर्लक्षित इतिहास या संशोधनामुळे प्रकाशझोतात येतो. आजच्या लोकशाहीत 'कल्याणकारी राज्य' ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. सरफोजी राजांनी २०० वर्षांपूर्वीच शिक्षण, आरोग्य आणि विज्ञानाची सांगड घालून लोककल्याणाचे जे मॉडेल उभे केले, ते आजही मार्गदर्शक आहे. केवळ भूतकाळाचे रंजन करण्यासाठी नव्हे, तर वर्तमानकाळातील सुशासनासाठी ऐतिहासिक आधार शोधणे, हेच या विषयाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

विषय विवेचन -

तंजावर मध्ये मराठा सत्ता व्यंकोजी राजांनी १६७६ मध्ये झाली स्थापन केली. तिथे अनेक कर्तृत्ववान मराठा राजे होऊन गेले. त्यातील सर्वात प्रतिभावान, कर्तृत्ववान आणि प्रजाहितदक्ष राजे म्हणजे सरफोजी दुसरे. तंजावरच्या गादीवर आल्यानंतर त्यांनी राजकीय तडजोडीतून शांतता प्रस्थापित केली आणि आपले संपूर्ण लक्ष प्रजेच्या कल्याणावर केंद्रित केले. त्यांचे हे कार्य एकांगी नसून ते सर्वसमावेशक होते. एका आदर्श राज्याची संकल्पना पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी आरोग्य, शिक्षण, विज्ञान, कृषी आणि संस्कृती या पाचही स्तंभांवर काम केले. यामध्ये आरोग्यासाठी 'धन्वंतरी महाल', ज्ञानासाठी 'सरस्वती महाल', शिक्षणासाठी 'नवविद्या पाठशाळा' आणि

लोकजागृतीसाठी 'मुद्रणकला' अशा विविध क्षेत्रांचा समावेश होतो. त्यांनी स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात (चांगल्या प्रशासनात) कसे केले, हे समजून घेण्यासाठी त्यांच्या कार्याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आले आहे.

१. राजकीय स्थित्यंतर आणि लोककल्याणकारी राज्याची पायाभरणी -

मराठा साम्राज्याच्या इतिहासात तंजावरच्या गादीला एक वेगळे महत्त्व आहे. १७व्या शतकात व्यंकोजी राजांच्या रूपाने मराठा सत्ता तमिळनाडूमध्ये रुजली. परंतु, १९व्या शतकाच्या सुरुवातीला सरफोजी राजे (दुसरे) गादीवर आले, तेव्हा राजकीय परिस्थिती बदलली होती. ब्रिटीश सत्तेचा प्रभाव वाढत होता. अशा वेळी सरफोजी राजांनी २९ ऑक्टोबर १७९९ रोजी ब्रिटीशांशी एक तह केला. या तहानुसार तंजावरच्या संरक्षणाची आणि परराष्ट्र धोरणाची जबाबदारी ब्रिटीशांकडे गेली, परंतु अंतर्गत प्रशासन आणि मुलकी कारभार त्यांच्याकडे राहिला.

हा क्षण मराठा प्रशासनासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरला. कारण, आता युद्धाचा ताण नसल्यामुळे सरफोजी राजांनी आपली सर्व बुद्धिमत्ता आणि राज्याची साधनसंपत्ती 'प्रजेच्या कल्याणासाठी' वापरण्याचा निर्णय घेतला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात रयतेच्या हिताला प्राधान्य दिले होते, तोच धागा पकडून सरफोजी राजांनी तंजावरमध्ये 'प्रजाहितदक्ष प्रशासन' राबवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी राजवाडा हे केवळ सत्तेचे केंद्र न ठेवता ते 'जनसेवेचे केंद्र' बनवले.^१

२. धन्वंतरी महाल आणि वैद्यकीय संशोधन -

सरफोजी राजांच्या लोककल्याणकारी कार्याचा सर्वात ठळक पुरावा म्हणजे त्यांनी आरोग्य क्षेत्रात केलेले कार्य होय. तत्कालीन भारतात जेव्हा वैद्यकीय सुविधांचा अभाव होता, तेव्हा सरफोजी राजांनी तंजावरमध्ये 'धन्वंतरी महाल' नावाची एक स्वतंत्र संस्था स्थापन केली. हे केवळ एक रुग्णालय नव्हते, तर ते एक प्रगत वैद्यकीय संशोधन केंद्र होते.

'धन्वंतरी महालामध्ये अनेक तज्ज्ञ वैद्य आणि हकीम यांची नेमणूक सरफोजी राजाने केली होती. तेथे राजघराण्यातील व्यक्तींसोबतच सामान्य रयतेवरही मोफत उपचार केले जात असत. सरफोजी राजांनी स्वतः आयुर्वेद, युनानी आणि पाश्चात्य वैद्यकशास्त्राचा तुलनात्मक अभ्यास केला होता. त्यांनी या येथे औषध निर्मितीसाठी एक स्वतंत्र प्रयोगशाळा उभारली होती, जिथे वनस्पतींचे अर्क काढून त्यावर प्रयोग केले जात असत. रुग्णांच्या आजारांच्या नोंदी ठेवण्याची पद्धत त्यांनी सुरू केली, जी आधुनिक वैद्यकशास्त्राची नांदी होती.^२

३. नेत्रचिकित्सा आणि शस्त्रक्रिया -

सरफोजी राजांचे सर्वात मोठे आणि आश्चर्यकारक कार्य म्हणजे त्यांनी 'नेत्रचिकित्सा' अर्थात डोळ्यांच्या उपचारांत केलेली प्रगती होय. त्यांनी स्वतः डोळ्यांच्या शस्त्रक्रियेचे तंत्र आत्मसात केले होते. सरफोजी राजांनी स्वतः मोतीबिंदूच्या अनेक यशस्वी शस्त्रक्रिया केल्या होत्या.

या शस्त्रक्रियांचे महत्त्व यासाठी जास्त आहे की, त्या काळात भूल देण्याची आधुनिक साधने उपलब्ध नसतानाही, अत्यंत कौशल्याने या शस्त्रक्रिया केल्या जात असत. या शस्त्रक्रियांसाठी लागणारी हत्यारे आणि उपकरणे त्यांनी स्वतः तयार करून घेतली होती. गरीब रुग्णांना दृष्टी परत मिळवून देणे, हे त्यांनी आपले परम कर्तव्य मानले होते. त्यांनी उपचार केलेल्या रुग्णांची माहिती, त्यांना दिलेली औषधे आणि शस्त्रक्रियेचे परिणाम यांच्या नोंदी असलेले अहवाल (केस पेपर्स) आजही सरस्वती महाल ग्रंथालयात उपलब्ध आहेत. हे कार्य सिद्ध करते की, मराठा राजा तलवार चालवण्यातच नव्हे, तर शस्त्रक्रिया करण्याची हत्यारे चालवण्यातही निपुण होता.^३

४. प्राणी आणि वनस्पती संवर्धन -

लोककल्याण केवळ मानवापुरते मर्यादित न ठेवता, सरफोजी राजांनी ते निसर्गापर्यंत विस्तारित केले. त्यांनी औषधी वनस्पतींची लागवड करण्यासाठी तंजावरमध्ये भव्य उद्याने निर्माण केली. दुर्मिळ औषधी वनस्पती शोधण्यासाठी त्यांनी आपले शिष्टमंडळ हिमालयापर्यंत पाठवले होते. त्यांनी प्राण्यांसाठीही वैद्यकीय उपचार पद्धती विकसित केली होती. हत्ती, घोडे आणि गायी यांच्या आजारांवर उपचार करणारी हस्तलिखिते त्यांनी तयार करवून घेतली. 'गजशास्त्र' (हत्तींचे शास्त्र) आणि 'अश्वशास्त्र' (घोड्यांचे शास्त्र) या विषयांवरील ग्रंथ त्यांनी चित्रांसह तयार केले. हे ग्रंथ आजही उपलब्ध आहेत आणि त्यातून त्यांची भूतदया दिसून येते.

५. लोकशिक्षणाचे प्रवर्तक -

मराठा साम्राज्यात शिक्षणाचे महत्त्व नेहमीच अधोरेखित केले गेले असले, तरी त्याचे आधुनिक आणि संस्थात्मक रूप सरफोजी राजांच्या काळात तंजावरमध्ये पाहायला मिळते. सरफोजी राजांचे शिक्षण विषयक धोरण हे 'सार्वत्रिक शिक्षण'च्या संकल्पनेला पूरक होते. त्यांनी १८२० च्या सुमारास तंजावरमध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणासाठी मोफत शाळा सुरू केल्या. या शाळांना 'नवविद्या पाठशाळा' असे संबोधले जात असे. या शाळांची वैशिष्ट्ये अशी होती की, तिथे केवळ पारंपरिक संस्कृत शिक्षण न देता, गणित, भूगोल, खगोलशास्त्र आणि विज्ञान या विषयांचेही शिक्षण दिले जाई. विशेष म्हणजे, त्यांनी तमिळ, तेलुगू, मराठी आणि इंग्रजी अशा विविध भाषा शिकवण्याची सोय केली होती. शिक्षणाचा प्रसार समाजाच्या तळागाळापर्यंत व्हावा यासाठी त्यांनी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या शाळांनाही उदारहस्ते देणग्या दिल्या, परंतु त्याच वेळी भारतीय संस्कृतीचे जतन करणाऱ्या वेद पाठशाळांचेही पुनरुज्जीवन केले. गरीब विद्यार्थ्यांना पुस्तके आणि भोजन मोफत देण्याची त्यांची योजना ही आजच्या 'मध्यान्ह भोजन योजने'ची (मिड-डे मिल) पूर्वसूरी म्हणता येईल.⁴

६. ज्ञानसंवर्धनाचे मंदिर -

लोककल्याण म्हणजे केवळ पोटाची खळगी भरणे नव्हे, तर प्रजेची बौद्धिक भूक शमवणे होय, हे सरफोजी राजांनी ओळखले होते. तंजावरचे 'सरस्वती महाल ग्रंथालय' हे त्यांच्या या दूरदृष्टीचे जिवंत उदाहरण आहे. हे ग्रंथालय त्यांनी राजघराण्यापुरते मर्यादित ठेवले नाही, तर ते ज्ञानाचे एक जागतिक केंद्र बनवले.

देशाच्या कानाकोपऱ्यातून विशेषतः काशी, कोलकाता आणि महाराष्ट्रातून दुर्मिळ हस्तलिखिते गोळा करण्यासाठी त्यांनी खास माणसे नेमली होती. या ग्रंथालयात त्यांनी ६० हजारांहून अधिक ग्रंथ आणि हस्तलिखिते जमा केली. यात धर्मग्रंथच नव्हते, तर संगीत, नृत्य, वैद्यक, वास्तुकला आणि युद्धशास्त्र यांवरील ग्रंथांचाही समावेश होता. सर्वात महत्वाचे म्हणजे, त्यांनी या ग्रंथांचे वर्गीकरण (कॅटलॉगिंग) करण्याची एक पद्धतशीर प्रणाली विकसित केली, जी आजही संशोधकांसाठी मार्गदर्शक ठरत आहे. ज्ञानाचे जतन आणि संवर्धन हा देखील समाजासाठी एक मोठा 'वारसा' असतो, हे त्यांनी कृतीतून सिद्ध केले.⁵

७. मुद्रणकलेचा जनकल्याणकारी वापर -

ज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचवायचे असेल, तर हाताने लिहिलेली हस्तलिखिते पुरेशी नाहीत, हे ओळखून सरफोजी राजांनी आधुनिक मुद्रणकलेचा (प्रिंटिंग टेक्नॉलॉजी) स्वीकार केला. मुद्रणयंत्र आणून त्यांनी दक्षिण भारतात पहिल्यांदाच 'देवनागरी लिपी' मध्ये छपाई करण्याचे तंत्र विकसित केले.

त्यांनी दगडावर कोरीव काम करून छपाई करण्याची 'शिलामुद्रण' (लिथोग्राफी) पद्धत तंजावरमध्ये रुजवली. या छापखान्याचा मुख्य उद्देश राजदरबारातील आदेश छापणे हा नसून, उपयुक्त पुस्तके छापून ती लोकांना उपलब्ध करून देणे हा होता. त्यांनी 'बालबोध मुक्तावली' सारखी मुलांसाठीची बोधपर पुस्तके आणि 'ईसापनीती' (ईसपच्या गोष्टी) याचे मराठी भाषांतर छापून घेतले. सामान्य रयतेसाठी चित्रांच्या माध्यमातून गोष्टी सांगणारी पुस्तके प्रकाशित करणारे ते पहिले भारतीय राजे ठरले. विज्ञानाचा (यंत्राचा) वापर समाजप्रबोधनासाठी कसा करावा, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.⁶

८. नागरी सुविधा -

सरफोजी राजे हे जसे विद्वान होते, तसेच ते उत्तम प्रशासकही होते. तंजावर हा कावेरी नदीच्या खोऱ्यातील प्रदेश असल्याने शेती आणि पाणी हेच प्रजेच्या जीवनाचे मुख्य साधन होते. सरफोजी राजांनी पाटबंधारे आणि कालव्यांची दुरुस्ती करून पाण्याचे योग्य नियोजन केले, ज्यामुळे दुष्काळाच्या काळातही रयतेला दिलासा मिळाला.

प्रवाशी, यात्रेकरू आणि गरीब लोकांसाठी त्यांनी राज्याच्या विविध भागांत 'छत्रम' (धर्मशाळा किंवा विश्रामगृहे) उभारली. या छत्रमामध्ये केवळ राहण्याची सोय नव्हती, तर तिथे मोफत भोजन (अन्नदान) आणि वैद्यकीय उपचारांचीही सोय होती. विशेषतः रामेश्वरमच्या यात्रेला जाणाऱ्या यात्रेकरूंसाठी त्यांनी 'मुक्तांबळ छत्रम' सारखी मोठी संकुले उभारली. या ठिकाणी जातीभेद न पाळता सर्वांना अन्न दिले जाई. यावरून त्यांचा मानवतावादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

९. कला आणि संस्कृतीचे लोकशाहीकरण -

लोककल्याणाची व्याप्ती वाढवताना सरफोजी राजांनी कला आणि संगीत हे केवळ राजदरबाराची मक्तेदारी न ठेवता ते सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवले. त्यांनी पाश्चात्य 'बँड' वाद्यवृंद आणि भारतीय शास्त्रीय संगीत यांचा मेळ घालून 'तंजोर बँड'ची स्थापना केली. त्यांनी भरतनाट्यम् या नृत्यशैलीला प्रोत्साहन दिले आणि कुरुवंजी नाटकांच्या माध्यमातून लोकशिक्षणाचे कार्य केले. कलाकारांना राजाश्रय देऊन त्यांनी स्थानिक संस्कृती आणि रोजगार दोन्ही टिकवून ठेवले. रयतेच्या मनोरंजनासाठी आणि सांस्कृतिक विकासासाठी त्यांनी केलेले हे प्रयत्न, त्यांच्या 'सर्वांगीण लोककल्याणकारी' दृष्टीचा पुरावा आहेत.⁷

निष्कर्ष -

सरफोजी राजे (दुसरे) हे केवळ सत्ताधारी राजे नव्हते, तर ते एक द्रष्टे समाजसुधारक होते. महाराष्ट्रातील मराठा सत्तेने स्वराज्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची प्रेरणा दिली, तर तंजावरच्या मराठा सत्तेने सरफोजी राजांच्या नेतृत्वाखाली त्या स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात केले. शिक्षण, आरोग्य, मुद्रणकला आणि विज्ञान या क्षेत्रांत त्यांनी केलेले कार्य हे राजसत्तेचा वापर लोककल्याणासाठी कसा करता येतो, याचा आदर्श घालून देणारे आहे. त्यांनी जपलेला हा वारसा तंजावरपुरता मर्यादित राहिला नाही, तर त्याने आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतही मोलाची भर घातली.

१. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रात रयतेच्या कल्याणासाठी ज्या स्वराज्याची स्थापना केली, त्या कल्पनेचा परिपक्व विस्तार सरफोजी राजांनी तंजावरमध्ये केला. त्यांनी आपल्या राजकीय अधिकारांचा वापर सत्तेच्या उपभोगासाठी न करता, तो 'सुशासनाच्या' निर्मितीसाठी केला. त्यांचा हा प्रवास मराठा सत्तेला एका नैतिक उंचीवर नेऊन ठेवतो.

२. तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्थेत आरोग्य आणि उच्च शिक्षण हे ठराविक वर्गापुरते मर्यादित होते. मात्र, सरफोजी राजांनी धनवंतरी महाल आणि नवविद्या पाठशाळांच्या माध्यमातून या सुविधा तळागाळातील रयतेसाठी खुल्या केल्या. मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रियांचे मोफत शिबीर आयोजित करणे आणि आधुनिक वैद्यकशास्त्राचा स्वीकार करणे, यांतून त्यांची 'प्रजाहितदक्ष' दृष्टी सिद्ध होते.

३. सरफोजी राजे हे आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टिकोन वाळगणारे सुधारक होते. त्यांनी पाश्चात्य मुद्रणकला आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा यांचा अजोड संगम साधला. देवनागरी लिपीतील छपाईद्वारे त्यांनी मौल्यवान ज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले.

४. अन्नछत्रे, पाण्याचे नियोजन आणि औषधी वनस्पतींचे संवर्धन यांसारख्या कामांतून त्यांनी मानवाप्रमाणेच निसर्ग आणि मुक्या प्राण्यांचाही विचार केला. 'गजशास्त्र' आणि 'अश्वशास्त्र' यांसारखे ग्रंथ त्यांच्या भूतदयेची साक्ष देतात.

५. १८ व्या-१९ व्या शतकातील संक्रमण काळात, जेव्हा अनेक भारतीय सत्ता लयास जात होत्या, तेव्हा सरफोजी राजांनी तंजावरमध्ये ज्ञानाचे आणि सेवेचे साम्राज्य उभे केले. त्यांचा हा वारसा मराठा साम्राज्याची ओळख केवळ 'लढाऊ' अशी न ठेवता 'लोककल्याणकारी' अशी प्रस्थापित करतो. आजच्या काळातही एका राज्यकर्त्याने प्रजेच्या सर्वांगीण विकासासाठी कसे असावे, याचा ते आदर्श वस्तुपाठ आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. प्रियोळकर, अ. का., (१९७३) - हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेचा इतिहास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ८५-९०.
2. भोसले, सरफोजी राजे (१९५२) - अश्वशास्त्र (संपादक: एस. गोपालन), तंजावर महाराजा सरफोजी सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर.
3. भोसले, तुळजेंद्रराज (२०१५) - तंजावरच्या मराठा राजांचा इतिहास, तंजावर महाराजा सरफोजी सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर.
4. वैद्य, स. रा., (संपादक) (१९९८) - सरभेंद्र वैद्य रत्नावली, तंजावर महाराजा सरफोजी सरस्वती महाल ग्रंथालय, तंजावर.
5. शेलवणकर, टी. एस., (१९८५) - तंजोर सरस्वती महाल लायब्ररीचा इतिहास, सरस्वती महाल ग्रंथालय प्रकाशन, तंजावर.
6. सरदेसाई, गो. स., (१९३५) - मराठी रियासत: मध्य विभाग (भाग ४), मुंबई: केशव भिकाजी ढवळे प्रकाशन, मुंबई.
7. Subramanian, K. R., (1928) - The Maratha Rajas of Tanjore, Asian Educational Services, Madras.
8. Hemingway, F. R., (1906) - Madras District Gazetteers: Tanjore (Vol.1), Government Press, Madras.
9. Seetha, S., (1981) - Tanjore as a Seat of Music, University of Madras. Madras.

Original Article

जलसंसाधनाचे संवर्धन व व्यवस्थापन

डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे

सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख, शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय अर्जुनी/मोर., जिल्हा गोंदिया

Email- motilaldarve@gmail.com

सारांश:

Manuscript ID:

JRD -2026-180511

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.48-52

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

जलसंवर्धन ही केवळ गरज नसून प्रत्येकाची जबाबदारी आहे. पावसाचे पाणी साठवणे (Rainwater Harvesting), पाण्याचा अपव्यय टाळणे, पुनर्वापर करणे अशा उपाययोजनांद्वारे आपण जलसंवर्धन करू शकतो. "पाणी वाचवा, जीवन वाचवा" हा संदेश प्रत्यक्षात आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. जल संसाधनांचे व्यवस्थापन करून पाण्याचा योग्य वापर आणि संवर्धन केल्यास भविष्यातील जलसंकट टाळता येईल. शासन आणि नागरिकांनी एकत्रित प्रयत्न केल्यास जलसंपत्ती शाश्वतपणे टिकवून ठेवता येईल. पाण्याचा मितव्ययी वापर हा जलसंसाधन व्यवस्थापनाचा मुख्य आधार आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या दैनंदिन जीवनात पाणी वाचवण्याचे उपाय अंगीकारल्यास जलसंकट मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते. "थेंब थेंब जपला, तरच भविष्यात पाणी टिकेल."

मुख्य शब्द (Keywords): जलसंसाधन, जलसंवर्धन, जलव्यवस्थापन, पावसाचे पाणी साठवण, भूजल पुनर्भरण, जलसंधारण, पाण्याचा पुनर्वापर, जलप्रदूषण, आधुनिक सिंचन पद्धती, ठिबक सिंचन, तुपार सिंचन, शाश्वत विकास, जलयुक्त शिवार योजना, जलसंकट, पर्यावरण संरक्षण, पाण्याचा मितव्ययी वापर, जलसंपत्ती, हवामान बदल, जलसंधारण प्रकल्प, जलसुरक्षा.

प्रस्तावना :

पाणी हे पृथ्वीवरील सर्व जीवसृष्टीसाठी अत्यावश्यक नैसर्गिक संसाधन आहे. मानव, प्राणी, वनस्पती यांचे जीवन पाण्यावर अवलंबून आहे. मात्र वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि हवामान बदल यामुळे पाण्याची टंचाई गंभीर समस्या बनत आहे. मानवी जीवनासाठी, शेतीसाठी, उद्योगासाठी आणि पर्यावरण संतुलनासाठी पाण्याची भूमिका महत्वाची आहे. त्यामुळे जल संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन व संवर्धन करणे आजच्या काळाची गरज आहे.

उद्दिष्टे :

1. जलसंसाधनाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. जलसंसाधनाचे महत्व समजावून घेणे.
3. जलसंपदेच्या न्हासाची कारणे व परिणाम समजणे.
4. जलसंसाधन संवर्धनाची आवश्यकता स्पष्ट करणे
5. जलसंसाधन व्यवस्थापनासाठी उपाययोजना सुचविणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21356304

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

मोतीलाल रामचंद्र दर्वे, सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख, शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय अर्जुनी/मोर., जिल्हा गोंदिया

How to cite this article:

दर्वे, . डॉ. मोतीलाल . रामचंद्र . (2026). जलसंसाधनाचे संवर्धन व व्यवस्थापन. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 48–52.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21356304>

संशोधन पद्धती (Methodology)

या संशोधनासाठी दुय्यम माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. पर्यावरण भूगोल व पर्यावरणशास्त्र यासारखी पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल आणि इंटरनेट स्रोतांचा वापर करून प्रस्तुत संशोधन पेपर तयार करण्यात आला आहे.

जलसंसाधनांची संकल्पना :

अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी मानवाने सभोवतालच्या पर्यावरणाचा भरपूर उपयोग करून घेतला आहे. जंगले, नद्या, जमीन, पर्वत, पाणी, समुद्र इ. नैसर्गिक घटकांचा पर्यावरणात समावेश होतो. मानवाला उपयुक्त ठरणाऱ्या या सर्व नैसर्गिक घटकांना संसाधने म्हणतात. नैसर्गिक संसाधने साधारणतः दोन प्रकारात विभागली जातात.

1) पुनर्नविकरणीय संसाधने – या प्रकारातील संसाधनांचे पुनर्नविकरण नैसर्गिक चक्राद्वारे किंवा मानवाद्वारे कमीत कमी काळात होते. नैसर्गिक चक्राच्या अखंडतेमुळे त्यातून निर्माण होणारी संसाधने अक्षय असतात. उदा.. पाणी, ऑक्सीजन, ऊर्जा इ.

2) अपुनर्नविकरणीय संसाधने – ही संसाधने एकदा वापरल्यानंतर कायमची नष्ट होतात. किंवा त्यांचे पुनर्नविकरण स्थं गतीने होते. या संसाधनांची निर्मिती पृथ्वीच्या अंतरंगात हजारो वर्षांपूर्वी झाली व त्यांचा मांवकडून अविवेकी वापर केल्याने ती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. उदा. दगडी कोळसा, खनिजे, पेट्रोलियम इ.

जलसंसाधन हे निसर्गात कार्यान्वित असणाऱ्या जलचक्रामुळे पुनःनिर्मित होते. मात्र पृथ्वीच्या 2/3 भाग जलव्याप्त असूनही पिण्यायोग्य पाण्याचे प्रमाण केवळ 3 टक्के आहे . उर्वरित पाणी समुद्रात खाऱ्या स्वरूपात आढळते. म्हणूनच पाण्याला संसाधन व जीवन असे म्हणतात. जल संसाधन म्हणजे निसर्गात उपलब्ध असलेले सर्व प्रकारचे पाणी जसे की- पृष्ठभागावरील पाणी (नद्या, तलाव, सरोवरे), भूजल (विहिरी, नळ), पावसाचे पाणी. ही संसाधने मानवाच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरली जातात.

जलसंसाधनांचे महत्त्व :

मानवी जिवनामध्ये हवेच्या नंतर पाणी हा घटक महत्वाचा मानला जातो. म्हणूनच पाण्याला आपण जीवन म्हणतो . सजीवांच्या अस्तित्वासाठी पाण्याची फारच आवश्यकता असते. पाण्याचा उपयोग मानवाला पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी तर होतोच त्याशिवाय पशूपालन, जलसिंचन, उद्योगधंदे, जलवाहतूक व मासेमारी इत्यादी कामासाठीदेखील पाण्याचा उपयोग मानवाला होतो. म्हणून पाणी ही मानवाची अत्यावश्यक गरज आहे. त्यामुळेच पाण्याला जीवसृष्टीचा आत्मा म्हटले जाते. निसर्गाने मानवाला पाणी ही विनामूल्य बहाल केलेली एक अमूल्य देणगी आहे. पृथ्वीचा 70 टक्केपेक्षा जास्त भाग पाण्याने व्यापला आहे. तरीही पृथ्वीवरील सजीवांना सर्व पाणी पिण्यायोग्य नसल्याने उपयुक्त ठरत नाही. कारण जल संपदेपैकी 97 टक्के पाणी खाऱ्या स्वरूपात सागर व महासागरात आहे. 2 टक्के हिमाच्या स्वरूपात आणि फक्त 1 टक्के पाणी मृदावरणातील वेगवेगळ्या घटकात आहे. मानव आणि इतर प्राण्यांच्या उपयोगासाठी हा 1 टक्के भागच महत्वाचा मानला जातो. शेती, उद्योग, जंगले व मानवाला पिण्यासाठी या 1 टक्के पाण्याचाच उपयोग होतो. वाढती लोकसंख्या, तांत्रिक विकासासाठी ताज्या पाण्याची गरज भासते. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील पाण्याच्या साठ्याला 'ग्रांड वॉटर स्टॉक' (पृष्ठभागावरील जलसाठा) म्हणतात. हा साठा तलाव, विहिरी, नद्या, सरोवरे, नाले, ओढे, जलप्रवाह इत्यादी रूपात अस्तित्वात आहे. पर्यावरणीय संतुलन राखणे व जलविद्युत निर्मितीच्या दृष्टीनेदेखील जल संसाधन महत्वाचे आहे.

जलसंसाधनांच्या ज्ञासाची कारणे - आज जगभरात जलसंसाधनांचा ज्ञास होण्याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१) **पाण्याचा अति व अयोग्य वापर** : घरगुती वापरासाठी पाणी फार मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. आवश्यकतेपेक्षा जास्त पाणी वापरल्याने चांगले पाणी सांडपाण्यात मिसळले जाते. घराची स्वच्छता, कपडे धुणे, भांडी घासणे, भाज्या धुणे, धान्य धुणे अशा कामांसाठी पाणी सढळ हाताने वापरले जाते. संडासमधील फ्लशसाठीही पाण्याचा जास्त वापर होतो.

२) **औद्योगिक व रासायनिक प्रदूषण** : घरगुती वापराप्रमाणे कारखान्यांमध्येही पाण्याचा वापर जास्त होतो. औद्योगिकीकरणानंतर कारखान्यांची संख्या वाढली आहे. भारतातील कारखान्यांमध्ये होणारा पाण्याचा वापर प्रमाणित तत्वावर नसल्यामुळे बरेचसे पाणी वाया जाते. उद्योगात वापर झालेल्या पाण्याचे रासायनिक प्रदूषण झाल्याने त्यातून बाहेर पडणारे पाणी सजीवांच्या दृष्टीने निरुपयोगी असते.

३) **लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ** : वाढत्या लोकसंख्येमुळे पाण्याचा वाढता वापर, कारखानदारीचा विस्तार, कृषि विकास, वातानुकूलित यंत्रणा, कालवे खोदाई यामुळे पाण्याचा दरडोई वापर वेगाने वाढला आहे. पाण्याचा वापर करताना अजिबात काळजी घेतली जात नाही. प्रमाणापेक्षा जास्त पाणी वापरणे, पाणी वाया घालविणे यामुळे पाण्याचा ज्ञास होतो. पाण्याच्या दरडोई वापराच्या बाबतीत भारताचा जगात नववा क्रमांक लागतो. आधुनिक सोयी-सुविधांसाठी पाण्याचा वापर या एका कारणाने संयुक्त संस्थानचा अग्रक्रम आहे.

४) **अवर्षण** : आशिया, आफ्रिका खंडात अवर्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. ओझोनच्या क्षयामुळे पृथ्वीचे तापमान हळूहळू वाढते आहे. हिंदी महासागरावरून येणाऱ्या पश्चिमी वाऱ्यांचे वर्तन बदलत चालले आहे. त्यांचा वेग वाढल्याने अवर्षण, अतिवर्षण अशा हवामानातल्या विकृती जाणवू लागल्या आहेत. अवर्षणामुळे पाण्याची समस्या वाढते आहे.

५) **जंगलतोड व हवामान बदल** : वृक्षांची मुळे पावसाचे वाहते पाणी धरून ठेवण्याचे काम करत असतात. त्यामुळे पाणी जमिनीत पुरून भूगर्भजलाची वाढ होत असते. मात्र मोठ्या प्रमाणातील वृक्षतोड, जंगलतोडीमुळे पाणी जमिनीत साठविण्याची क्रिया कमी प्रमाणात होते. त्याचा परिणाम भूजल साठ्यावर होतो आहे. हवामानात परिवर्तन होत आहे.

६) भूजलाचा अति उपसा : विहिरी, कूपनलिकांची संख्या वाढते आहे. शहरामध्ये मोठमोठ्या फ्लॅट सिस्टिममध्ये पाण्यासाठी बोअरवेल खोदल्या जातात. त्यामुळे भूजलाचा वापर सध्या वाढलेला आहे. त्याचप्रमाणे शेतीमधील जलसिंचनाच्या विविध पद्धतींसाठी भूजल वापर वाढला आहे. एकूण पाण्याच्या वापरापैकी ९०% वापर हा भूगर्भजलाच्या उपलब्धतेतून केला जातो. मात्र भूगर्भजलाची पुनर्स्थापना होण्यास शेकडो वर्षे लागतात. त्यामुळे भूगर्भजलाची पातळी कमी होत जात आहे.

७) वाढते गाळाचे प्रमाण : अनिर्वध जंगलतोडीमुळे नद्यांच्या पाण्यात गाळाचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे नद्यांच्या पाण्याची पातळी कमी होते. लॅटिन अमेरिका, आशिया खंडांमध्ये अलीकडच्या काळात गाळाचे प्रमाण १०० पेक्षा जास्त पटीने वाढले आहे.

८) शेतपिकाना लागणारे अतिरिक्त पाणी : शेतीसाठी पाण्याचा वापर वाढला आहे. जास्त लोकसंख्येमुळे जास्त धान्योत्पादनाची गरज भासते आहे. त्याप्रमाणे शेतीसाठी पाण्याचा अतिरेकी वापरही वाढला आहे.

९) जल प्रदूषण : रासायनिक खते, जंतुनाशके, कीटकनाशके यांचाही परिणाम पाण्याच्या गुणवत्तेवर होतो. आवश्यकतेपेक्षा जास्त असलेल्या रासायनिक पदार्थांचे पाण्यात मिश्रण व द्रावण तयार होते. पाण्यातले नायट्रोजनयुक्त संयुगांचे प्रमाण वाढते. त्याला नायट्रेट प्रदूषण म्हणतात. कारखान्यातून बाहेर पडणारे रासायनिक, विषारी पदार्थ नदी, नाले यामध्ये सोडले जातात. त्यामुळे नद्या, सरोवरे, भूगर्भजलाचेही प्रदूषण होते. त्यामुळे पाण्याची गुणवत्ता कमी होत चालली आहे.

जलसंवर्धनाची आवश्यकता (Need for Water Conservation)

जल हा मानव, वनस्पती आणि प्राण्यांसाठी अत्यावश्यक नैसर्गिक संसाधन आहे. पृथ्वीवर पाण्याचे प्रमाण भरपूर असले तरी त्यातील पिण्यायोग्य गोडे पाणी अत्यंत मर्यादित आहे. त्यामुळे जलसंवर्धन करणे आजच्या काळात अत्यंत गरजेचे झाले आहे. जल संवर्धन म्हणजे पाण्याचा अपव्यय टाळून त्याचे संरक्षण करणे, भविष्यातील पिढ्यांसाठी पाणी उपलब्ध ठेवणे, जलसंकट टाळणे, पर्यावरण संतुलन राखणे, शेती व उद्योग टिकवून ठेवणे होय. यासाठी जल संवर्धनाची आवश्यकता आहे.

१. पाण्याची मर्यादित उपलब्धता : पृथ्वीवरील सुमारे ९७% पाणी खारट असून केवळ ३% गोडे पाणी उपलब्ध आहे. या ३ टक्के पाण्यातील मोठा भाग हिमनद्या व भूजल स्वरूपात आहे. त्यामुळे वापरासाठी उपलब्ध पाणी खूप कमी आहे.

२. वाढती लोकसंख्या : लोकसंख्या वाढल्यामुळे पाण्याची मागणी झपाट्याने वाढत आहे. घरगुती, औद्योगिक व कृषी क्षेत्रात पाण्याचा वापर वाढत चालला आहे.

३. शेतीसाठी आवश्यक : भारतातील शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून आहे. पावसाचे अनियमित स्वरूप लक्षात घेता जलसंवर्धन केल्यास शेतीसाठी वर्षभर पाणी उपलब्ध राहू शकते.

४. भूजल पातळी घटणे : पाण्याच्या अतिवापरामुळे विहिरी, बोअरवेल यांमधील पाण्याची पातळी सतत खाली जात आहे. जलसंवर्धनामुळे भूजल पुनर्भरण (recharge) होऊन ही समस्या कमी होऊ शकते.

५. हवामान बदलाचा परिणाम : हवामान बदलामुळे पावसाचे प्रमाण व वितरण अनिश्चित झाले आहे. कधी अतिवृष्टी तर कधी दुष्काळ अशी परिस्थिती निर्माण होते. जलसंवर्धन केल्यास या परिस्थितीशी सामना करता येतो.

६. पर्यावरण संरक्षण : पाणी हे परिसंस्थेचा (ecosystem) महत्वाचा भाग आहे. जलसंवर्धनामुळे नद्या, तलाव, वन्यजीव व वनस्पतींचे संतुलन टिकून राहते. पर्यायाने पर्यावरणाचे संरक्षण होते.

७. भविष्यातील गरज : आगामी पिढ्यांसाठी पाणी साठवून ठेवणे आवश्यक आहे. जलसंवर्धन केल्यास भविष्यातील पाण्याची टंचाई टाळता येते.

जलसंवर्धनार्थ उपाय

१. पावसाचे पाणी साठवण (Rainwater Harvesting): घरांमध्ये व इमारतींमध्ये पाणी साठवणे
२. जलसंधारण - बंधारे, तलाव, शेततळी तयार करणे
३. जनजागृती - लोकांना पाणी वाचवण्याचे महत्त्व समजावणे
४. पुनर्वापर - वापरलेले पाणी पुन्हा वापरणे.
५. भारतातील उदाहरणे - जलयुक्त शिवार योजना
६. पाणी फाउंडेशन चळवळ - राजस्थानमधील जलसंधारण प्रकल्प

जलसंसाधन व्यवस्थापन

जलसंसाधन व्यवस्थापन म्हणजे उपलब्ध पाण्याचा योग्य, नियोजनबद्ध व शाश्वत वापर करणे. यासाठी खालील उपाययोजना करता येतात.

अ. पाण्याचा मितव्ययी वापर

पाण्याचा मितव्ययी (efficient) वापर म्हणजे उपलब्ध पाण्याचा योग्य, नियोजनबद्ध व कमीतकमी अपव्यय करून वापर करणे. यामुळे जलसंसाधनांचे संरक्षण होते आणि भविष्यातील पाण्याची टंचाई टाळता येते

१. **घरगुती पातळीवर उपाय** : नळ, पाईप यांची गळती त्वरित दुरुस्त करणे, दात घासताना, भांडी धुताना नळ सतत उघडा ठेवू नये, पाणी साठवून आणि आवश्यक तेवढेच वापरणे, वापरलेले पाणी (उदा. कपडे धुतल्याचे) बागेसाठी पुनर्वापर करणे
२. **शेती क्षेत्रात उपाय** : ठिबक (Drip) व तुषार (Sprinkler) सिंचन पद्धती वापरणे, पिकांच्या गरजेनुसार पाणी देणे (over-irrigation टाळणे), कमी पाण्यात येणाऱ्या पिकांची निवड करणे, पावसाचे पाणी साठवून सिंचनासाठी वापरणे
३. **औद्योगिक क्षेत्रात उपाय** : उत्पादन प्रक्रियेत पाण्याचा पुनर्वापर (recycling) करणे, कमी पाण्यात चालणारी आधुनिक तंत्रज्ञान वापरणे, सांडपाणी शुद्ध करून पुन्हा वापरणे

४. **पावसाचे पाणी साठवण (Rainwater Harvesting)** : घरांच्या छतावरून पावसाचे पाणी साठवणे, जलसाठे, तलाव, बांध, शेततळी तयार करणे, भूजल पुनर्भरणासाठी (recharge) पाणी जमिनीत झिरपवणे

५. **जनजागृती व नियोजन** : लोकांमध्ये पाणी बचतीबाबत जागरूकता निर्माण करणे, स्थानिक स्तरावर जलव्यवस्थापन योजना तयार करणे, शाळा, गावपातळीवर जलसंवर्धन कार्यक्रम राबवणे

ब. सिंचनाच्या आधुनिक पद्धतीचा अवलंब ;

पाण्याचा कार्यक्षम व मितव्ययी वापर करण्यासाठी आधुनिक सिंचन पद्धती अत्यंत महत्वाच्या आहेत. या पद्धतींमुळे पाण्याची बचत होते, उत्पादन वाढते आणि जमिनीची गुणवत्ता टिकून राहते.

१. **ठिबक सिंचन (Drip Irrigation)** : पाणी थेट झाडांच्या मुळांजवळ थेंब-थेंब दिले जाते, पाण्याचा अपव्यय अत्यल्प होतो, फळबाग, भाजीपाला, ऊस यांसाठी उपयुक्त आहे. तणांची वाढ कमी होते.

२. **तुषार सिंचन (Sprinkler Irrigation)** पाणी फवारणीद्वारे पावसासारखे शेतावर पडते, असमान जमिनीवरही वापरता येते, गहू, गवत, डाळी पिकांसाठी योग्य, मातीची धूप कमी होते

३. **सूक्ष्म सिंचन (Micro Irrigation)** ठिबक व तुषार यांचा एकत्रित व प्रगत वापर, पाण्याचा अत्यंत कार्यक्षम वापर, खत व पाणी एकत्र देण्याची (Fertigation) सोय.

४. **सबसर्फेस ठिबक सिंचन (Subsurface Drip Irrigation)** पाईप जमिनीखाली बसवले जातात, पाणी थेट मुळांपर्यंत पोहोचते, बाष्पीभवनामुळे होणारा अपव्यय कमी होतो.

५. **स्मार्ट सिंचन (Smart Irrigation)** सेन्सर, मोबाईल ॲप्स व हवामान डेटा वापरून पाणी दिले जाते, मातीतील आर्द्रता (soil moisture) लक्षात घेऊन सिंचन, अत्याधुनिक व अचूक पद्धत

६. **पिव्होट सिंचन (Center Pivot Irrigation)** : मोठ्या शेतांमध्ये फिरणाऱ्या यंत्राद्वारे सिंचन, गोलाकार क्षेत्रात समान पाणी वितरण, प्रामुख्याने विकसित देशांमध्ये वापर

आधुनिक सिंचन पद्धतींमुळे पाण्याची बचत, उत्पादनवाढ आणि शाश्वत शेती शक्य होते. पारंपरिक पद्धतींऐवजी या तंत्रांचा वापर केल्यास जलसंसाधन व्यवस्थापन अधिक प्रभावी होईल.

क. जल संसाधन व्यवस्थापनासाठी जलसंधारण प्रकल्प (Water Conservation Projects)

जलसंधारण प्रकल्प म्हणजे पावसाचे पाणी साठवणे, भूजल वाढवणे आणि पाण्याचा योग्य वापर सुनिश्चित करणे यासाठी राबवले जाणारे उपक्रम. हे प्रकल्प ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत.

१. **पावसाचे पाणी साठवण प्रकल्प (Rainwater Harvesting)** : घरांच्या छतांवरून पाणी टाक्यांमध्ये साठवणे जमिनीत झिरपवून भूजल पुनर्भरण करणे, शहरांमध्ये अनिवार्य केलेले महत्वाचे प्रकल्प.

२. **जलयुक्त शिवार योजना** : महाराष्ट्र शासनाची महत्वाची योजना, नाले खोल करणे, रुंदीकरण, बांधकाम करून पाणी अडवणे, गाव पातळीवर दुष्काळमुक्तीचा उद्देश

३. **शेततळी (Farm Ponds)** : शेतात लहान तलाव तयार करून पाणी साठवणे, सिंचनासाठी पाण्याची उपलब्धता वाढते, पावसाळ्यातील पाणी भविष्यासाठी वापरता येते

४. **चेक डॅम (Check Dams)** : लहान धरणांसारखी रचना करून पाण्याचा प्रवाह अडवणे, पाणी साठवून भूजल पातळी वाढवणे, लहान नद्यांवर/नाल्यांवर बांधले जातात

५. **पाणी अडवा, पाणी जिरवा अभियान** : पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवण्यावर भर, ग्रामीण भागात जलसंधारणासाठी प्रभावी उपाय, विहिरी व बोअरवेलची पातळी वाढते

६. **परकोलेशन टाक्या (Percolation Tanks)** : पाणी जमिनीत झिरपवण्यासाठी विशेष टाक्या, भूजल पुनर्भरणासाठी उपयुक्त, दुष्काळी भागात विशेष महत्त्व

७. मोठे जलसाठा प्रकल्प (Dams) : नद्यांवर मोठे धरण बांधून पाणी साठवणे, सिंचन, वीज निर्मिती व पिण्याच्या पाण्यासाठी वापर, उदा. कोयना धरण (महाराष्ट्र)

८. नदी-जोड प्रकल्प (River Linking Projects)

एका नदीतील जास्तीचे पाणी दुसऱ्या नदीकडे वळवणे, पूर व दुष्काळ दोन्ही समस्या कमी करण्याचा प्रयत्न

जलसंधारण प्रकल्प हे जलसंसाधन व्यवस्थापनाचे प्रभावी साधन आहेत. स्थानिक परिस्थितीनुसार योग्य प्रकल्प राबवले तर पाण्याची टंचाई मोठ्या प्रमाणात कमी होऊ शकते. लोकसहभाग आणि शासनाच्या योजनांचा समन्वय केल्यास हे प्रकल्प अधिक यशस्वी ठरतात.

ड. जल संसाधन व्यवस्थापनासाठी पाण्याचा पुनर्वापर (Water Recycling)

पाण्याचा पुनर्वापर म्हणजे वापरलेले पाणी शुद्ध करून पुन्हा उपयोगात आणणे. यामुळे पाण्याची बचत होते, पर्यावरणाचे संरक्षण होते आणि जलसंकट कमी करण्यास मदत होते.

१. घरगुती पातळीवर पुनर्वापर :

- ग्रे वॉटर (Grey Water) वापर: आंघोळ, कपडे धुणे, भांडी धुणे यातील पाणी बागेसाठी किंवा शौचालय फ्लशसाठी वापरणे
- RO (पाणी शुद्धीकरण) यंत्रातून निघणारे बाया जाणारे पाणी साफसफाईसाठी वापरणे
- पावसाचे पाणी साठवून विविध कामांसाठी वापरणे

२. शेती क्षेत्रात पुनर्वापर

- सांडपाणी शुद्ध करून सिंचनासाठी वापरणे
- ठिबक व तुषार सिंचनासोबत पुनर्वापरित पाणी वापरणे
- शेततळीमध्ये साठवलेले पाणी पुन्हा वापरणे

३. औद्योगिक क्षेत्रात पुनर्वापर

- कारखान्यांमध्ये वापरलेले पाणी शुद्ध करून पुन्हा उत्पादन प्रक्रियेत वापरणे
- Effluent Treatment Plant (ETP) व Sewage Treatment Plant (STP) चा वापर
- "Zero Liquid Discharge (ZLD)" तंत्रज्ञान वापरून पाण्याचा पूर्ण पुनर्वापर करणे.

४. शहरी पातळीवर उपाय

- महानगरपालिका स्तरावर सांडपाणी शुद्धीकरण प्रकल्प उभारणे.
- शुद्ध केलेले पाणी बाग, उद्याने, रस्ते धुणे यासाठी वापरणे.
- गृहनिर्माण सोसायट्यांमध्ये STP बसवणे.

५. नैसर्गिक पद्धतीने पुनर्वापर

कृत्रिम जलसाठे, ओलसर क्षेत्रे (wetlands) तयार करून पाण्याचे नैसर्गिक शुद्धीकरण, पाण्याचा पुनर्वापर हा जलसंसाधन व्यवस्थापनाचा अत्यंत प्रभावी मार्ग आहे. "वापरा आणि पुन्हा वापरा" (Reuse & Recycle) या तत्त्वाचा अवलंब केल्यास पाण्याची मोठ्या प्रमाणात बचत होऊ शकते आणि भविष्यातील पाण्याची टंचाई टाळता येते.

संदर्भ साहित्य सूची : (References)

1. Erach Bharucha (2007) : A Textbook of Environmental Studies for Undergraduate Courses, First Edition, Orient Blackswan Pvt. Limited, Mumbai pp 82-112
2. चारपुरे विठ्ठल (२०१४) 'पर्यावरणशास्त्र' पाचवी आवृत्ती, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, महाल नागपूर - ४४००३२
3. पाटील व्ही.जे., ढाके एस.व्ही. (२०१७) 'पर्यावरणशास्त्र परिचय' तृतीय आवृत्ती, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव- ४२५००१
4. कुलकर्णी जी. एम., दीक्षित पी. पी., सोडगे, डिसले (२०१४) 'पर्यावरणशास्त्र' द्वितीय आवृत्ती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
5. कुलकर्णी शिल्पा (२००८) 'पर्यावरण आणि समाज' प्रथम आवृत्ती, डायमंड पब्लिकेशन्स, १६९१ सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद बिल्डिंग, टिळक रोड पुणे] ४११०३०
6. कार्लेकर श्रीकांत (२००७) 'पर्यावरण समस्या निराकरण व क्षेत्र अभ्यास' द्वितीय आवृत्ती, डायमंड, पब्लिकेशन्स, १६९१ सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद बिल्डिंग, टिळक रोड पुणे] ४११०३०
7. पाथरे निला (२००६) 'पर्यावरण शिक्षण' प्रथम आवृत्ती, चैतन्य प्रकाशन, अनिरुद्ध अपार्टमेंट, कोल्हापूर ४१६ ०१२
8. सावंत प्रकाश (२००६) 'पर्यावरण शिक्षण' फडके पब्लिकेशन्स, न्यू महाद्वार रोड , कोल्हापूर - ४१६ ०१२

Original Article

मानवी हक्क व त्यासमोरील आव्हाने

डॉ. रमेश टिकाराम बागडे

श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पालांदूर (चौ), ता. लाखनी जि. भंडारा

Email: rtbagade167@gmail.com

सारांश:

Manuscript ID:

JRD -2026-180512

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.53-56

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

मानवी हक्काचे स्वरूप हे इतर हक्कापेक्षा वेगळे आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतीष्ठेचा व त्याच्या गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी हक्काचा आधार आहे. मानवी हक्काच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रकाशित केलेला मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहीरनामा हे या अनुषंगाने महत्वाचे ठरते. वैश्विकतेच्या आधारावर सर्वकाळ व सर्वप्रकारच्या परीस्थितीमध्ये सर्वांनाच मानवी हक्काची प्राप्ती होत असते. त्यामुळे समाजातील सर्वच लोकांना समानतेच्या भावनेने जगू द्यावे हे मानवी हक्कात अपेक्षित आहेत. मानवी हक्काची उपलब्धता ही नैसर्गिकरित्या होत असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत हे हक्क अबाधित असतात. मानवी हक्काच्या गरजेची व्यापकता लक्षात घेऊनच भारतीय राज्यघटनेत मानवी हक्कासंबंधात अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. त्यातच मानवी हक्काचे संरक्षण करण्याच्या व्यापक उद्देशाने मानवी हक्क संरक्षण कायदा अस्तीत्वात आला व राष्ट्रीय मानवी आयोगाची सूद्धा स्थापना करण्यात आली. असे असतानाही समाजात घडणाऱ्या विविध घटना व उद्ध्वलेली परिस्थिती यावर नजर टाकली असता मानवी हक्काचे आजमितीस मोठ्या प्रमाणात उल्लंघन होत असल्याचे दिसते. त्यामुळे मानवी हक्कासमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाल्याचा प्रत्यय आपणास मिळतो. भारतीय समाजातील हिंसाचाराची प्रकरणे निरक्षरता, दारिद्र्य, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, दहशतवाद अशातच अधिकारी वर्गाकडून होणारा अधिकारांचा गैरवापर यामुळे मानवी हक्काचे उल्लंघन होऊन अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे समाजातील बहुसंख्य घटकांना आजही आपल्या मानवी हक्कापासून वंचित राहण्याची वेळ येते व एकूणच त्यांचे मानवी हक्क समाजात घडणाऱ्या विविध घटना घडामोडीमुळे वेळोवेळी प्रभावीत होतांना दिसतात.

बिजशब्द: - संयुक्त राष्ट्रसंघ, स्वाभाविक प्रतिष्ठा, व्यक्तीमत्त्व विकास, वैश्विकता, राज्यघटना, समाजविघातक विकृती, अधिकाराचा गैरवापर.

प्रस्तावना:

प्रथम महायुद्धानंतर मानवी हक्काच्या प्रसारासाठी व वैश्विकरणासाठी जागृतीक स्तरावरून प्रयत्न करण्यात आले. सन १९४५ मध्ये अमेरिकेने जपानच्या हिरोशिमा व नागासाकी या दोन शहरांवरती अणुबॉम्बने हल्ला चढविला. या अणुबॉम्बमुळे कित्येक निरपराध लोकांचा त्यात नाहक बळी गेला तर लाखोच्या संख्येने लोकांना अपंगत्वही आले. या घटनेतील मानव संहाराबरोबरच मालमत्तेची सूद्धा मोठ्या प्रमाणात हानी झाली. दुसऱ्या महायुद्धात झालेल्या या प्रचंड मानवहानीमुळे जगातील मानवतावादी तज्ञ विचारवंत राजकीय नेते व सामाजिक कार्यकर्ते यांना समान व्यासपीठावर एकत्र येऊन या घटनेची गंभीरपणे दखल घेणे भाग पडले

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21356448

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रमेश टिकाराम बागडे, श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पालांदूर (चौ), ता. लाखनी जि. भंडारा

How to cite this article:

बागडे, . डॉ. रमेश . टिकाराम . (2026). मानवी हक्क व त्यासमोरील आव्हाने. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 53–56. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21356448>

येथूनच यावर आत्मपरिक्षण व व्यापक स्तरावर चर्चा करण्यास सुरुवात झाली. मानवी हक्काचा प्रश्न पुढे आल्यावर संयुक्त राष्ट्र संघानेही (युनो) १९४८ मध्ये जगाच्या मग कुठल्याही भागात असो मानवी कुरतेला आळा घालण्यासाठी मानवी हक्काच्या संरक्षणाच्या दृष्टिने प्रथम पाऊल टाकत मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहिरनामा (Universal Declaration Of Human Rights) प्रकाशित केला व मानवी हक्काबरोबरच मानवी प्रतिष्ठेलाही तितकेच महत्व दिले.

मानवी हक्क:

मानवी हक्क हे प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्य या नात्याने जन्मतःच प्राप्त होत असते. मनुष्यत्व हाच या हक्काचा आधार असल्यामुळे व्यक्तीचा जन्म कोणत्या राष्ट्रांमध्ये किंवा भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये झाला आहे हा प्रश्न मानवी हक्काच्या दृष्टिने दुय्यम ठरतो. प्रत्येक मानसाला जीवन जगण्याचा, सामाजिक प्रतिष्ठेचा आणि सुरक्षिततेचा अधिकार आहे. मानवाच्या स्वाभाविक प्रतिष्ठेचा व एकूणच त्यांच्या गुणवत्तेचा आदर करणे हा मानवी हक्काचा आधार आहे. इतर हक्क हे व्यक्तीला मिळवावे लागतात. त्याकरिता राज्याविरुद्ध वा राजसत्तेविरुद्ध संघर्ष करावा लागतो मात्र मानवी हक्क व्यक्तीला मिळवावे लागत नाहीत वा त्याकरिता कुठल्याही सत्तेविरुद्ध संघर्ष करावा लागत नाही तर जन्मतःच व्यक्तीला त्यांची प्राप्ती होत असते. ते कोणीही देत नसतात. तर मानवी हक्काची उपलब्धता ही नैसर्गिकरित्याच होते. त्यामुळे कोणत्याही राज्याला किंवा संस्थेला हे हक्क काढून घेण्याचा अधिकार नाही व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत हे हक्क अबाधित असतात.

सामाजिक जीवनात व्यक्तीला आपल्या प्राथमिक किंवा जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी तीला काही संधी व सवलतीची अत्यावश्यकता असते. या संधी वा सवलती म्हणजेच हक्क होय. या संबधात रिचर्ड बॅसरस्ट्रॅम असे म्हणतात की, “व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याकरिता आवश्यक क्षमतांचा विकास करण्यासाठी आवश्यक अधिकार म्हणजे मानवी हक्क होय.” तर मॅकरलोन यांनी “मानवी हक्क हे असे नैतिक अधिकार आहेत. की जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला केवळ माणूस या नात्याने प्राप्त झालेले आहेत.” यावरून हे स्पष्ट होते की, मानवी हक्क हे माणूस म्हणून जन्मानेच प्राप्त झालेले आहेत. व्यक्तीला सन्मानपूर्वक जगण्याकरीता व त्याच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी त्यांची अनिवार्यता आहे. हे हक्क उपभोगण्याकरिता विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीच्या निर्मितीची गरज असते. मानवी हक्कावर इतर हक्कांची मर्यादा नसते. ते स्थल - कालपरत्वे बदलत नाहीत. त्यातच सामुहिक हितासाठी सुध्दा या हक्काचे उल्लंघन करता येत नाही. हे हक्क नैसर्गिक असल्यामुळे समाज किंवा राज्याकडून या हक्काची निर्मिती होत नसते तर राज्याकडून या अधिकारांना फक्त वैधानिक मान्यता प्राप्त होते. सर्वकाळ आणि सर्वप्रकारच्या परिस्थितीमध्ये सर्वांनाच मानवी हक्काची प्राप्ती होत असल्यामुळे वैश्विकता हे मानवी हक्काचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये ठरते. या हक्कात व्यक्तीच्या स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा निर्णय घेण्याचा आणि सन्मानपूर्वक जीवन व्यतीत करण्याचा हक्क अंतर्भूत आहे. त्यामुळे हे हक्क नाकारल्या गेल्यास मानवी मुल्यांचे अवमुल्यन होण्याची शक्यता निर्माण होते. म्हणूनच मानवी हक्काकडे न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता या मुल्यांचा पाया म्हणून बघितले जाते. स्वातंत्र्य आणि न्यायाचे मुल्य मानवी हक्काच्या संकल्पनेत समाविष्ट असतांनाच समाजातील सर्वच लोकांना समानतेच्या भावनेने जगू द्यावे हे मानवी हक्कामध्ये अपेक्षित आहे. एकूणच मानवी हक्क म्हणजे एक सामाजिक प्रक्रिया असून त्यास सामाजिक जीवन क्रमामध्ये एक विशेष जागा प्राप्त झालेली आहे व हे तेवढेच सत्य आहे. स्वातंत्र्याचा हक्क व स्वतंत्र जीवनाचा हक्क यातील निहीत भावना म्हणजे मानवी हक्काची विस्तृत परिकल्पना होय. मानवी हक्क व व्यक्तिविकास या गोष्टी परस्पर संबधीत आहेत. व्यक्तीला स्वतःचा विकास करून घेण्यासाठी मानवी हक्काची गरज असते. या व्यापक जाणीवेतूनच मानवी हक्काच्या संदर्भातील मूलभूत हक्क, मूलभूत कर्तव्ये तसेच मार्गदर्शक तत्वे यांचा भारताच्या राज्यघटनेत विस्तृत व सखोलपणे अंतर्भाव करण्यात आला व मानवी हक्काच्या रक्षणासंबंधी प्रत्यक्ष राज्यघटनेतच तरतूद करण्यात आली. अशातच भारतीय राज्यघटना या घटनात्मक कायद्यासमवेतच मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी भारतात वेळोवेळी अनेक कायदे सुध्दा पारित करण्यात आले. या कायद्यातील एक भाग म्हणजेच मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993 च्या तरतूदीनुसार मानवी हक्काचे संरक्षण करण्याची तरतूद म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर व राज्यपातळीवर राज्य मानवी हक्क आयोगाची आणि त्यासंबंधीचे खटले चालविण्यासाठी मानवी हक्क न्यायालयांची स्थापना करण्यात आली.

मानवी हक्कापूढील आव्हाने:

अलिकडच्या काळात शिक्षणाचा वाढता प्रसार व प्रचार माध्यमांची भूमिका, राजकीय सहभागाचे वाढते प्रमाण, सर्वसामान्य लोकांमध्ये होत असलेली राजकीय जागृती आणि त्यातच आंतरराष्ट्रीय संघटनेची मानवी हक्काप्रती सतर्कता इ. बाबीमुळे मानवी हक्कांच्या

रक्षणाकडे अधिक लक्ष दिले जात असले तरी दुसरीकडे मात्र या मानवी हक्काच्या उल्लंघनाच्या घटनेतही मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. त्यामुळे मानवी हक्कासमोर आज अनेक गंभीर आव्हाने उभी आहेत. त्यांचा उहापोह हा पुढीलप्रमाणे केला आहे.

निरक्षरता:

प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी हक्काची आवश्यकता असते हे सर्वश्रुत आहे. अशातच निरक्षर व्यक्तींना निरक्षरतेमुळे हक्काचे लाभ मिळत नाही. कारण अशा व्यक्तींना मुळात आपणास काही अधिकार आहेत याची जाणीव नसते. त्यामुळे असे व्यक्ती हक्काविषयी आग्रही नसतात. समाजातील सर्वसामान्य घटकांना ज्या बाबीचा लाभ मिळत असतो तो लाभ निरक्षर व्यक्तीला त्याच्या अज्ञानतेमुळे प्राप्त होत नाही. लोकशाही अधिक यशस्वी होण्यासाठी अशा लोकशाही व्यवस्थेतील नागरीकांचे साक्षर असणे गरजेचे असते. साक्षर नागरीक हे राजकीय दृष्ट्या व निरक्षर नागरीकापेक्षा अधिक जागृक असतात. त्यामुळे ते आपल्या हक्काविषयी सुध्दा आग्रही असतात. लोकशाही व्यवस्थेत मानवाधिकाराचा आदर व व्यक्तीचा कल्याण अपेक्षित असतो.

गरिबी:

गरिबी आणि मानवी हक्क यांचा अगदी निकटचा संबंध आहे. सयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्कविषयक जाहीरनाम्यात सर्व मानवजात जन्मतःच स्वतंत्र व समान आहे. हे तत्व समाविष्ट आहे. मात्र गरीबीचे चटके बसत असलेल्या व्यक्तीच्या दृष्टीने या स्वातंत्र्याला व समानतेला काहीच अर्थ उरत नाही. जीवन जगण्याचा मौलिक हक्क उपलब्ध होत असला तरी गरिबीत जीवन जगणाऱ्या व्यक्तीसाठी या हक्काचे महत्व उरत नाही. विशेष म्हणजे या हक्काचा लाभ गरीब लोक घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे अशा व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासात अडसर निर्माण होणे स्वाभाविकच असते. एकूणच मानवी हक्काची तत्वे व्यक्तीच्या दृष्टीने कितीही आदर्शवत असली तरी गरिबीच्या खाईत खितपत पडलेल्या व्यक्तींना त्याचा लाभ घेणे शक्य होत नाही.

हिंसाचार:

साधारणपणे लोकशाही व्यवस्थेत जनतेनी आपल्या तक्रारीचे व समस्येचे निवारण सनदशीर मार्गाने करणे अपेक्षित असते. यात आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी हिंसेच्या मार्गाचा अवलंब करण्याचे काहीही कारण नसते. मात्र काही समाजविघातक विकृतीचा या घटनात्मक मार्गापेक्षा हिंसा, जाळपोळ, मोडतोड, नासधूस यावर अधिक भर असतो. त्याद्वारे हिंसाचाराच्या घटना घडतांना दिसतात. अशातच धर्म आणि जातीतील वाद व या वादाला विनाकारण जेव्हा राजकीय मुलामा देण्यात येत असतो तेव्हा सुद्धा जातीय व धार्मिक दंगलीचे वातावरण निर्माण होऊन हिंसाचाराच्या घटना घडत असतात. सामाजिक जीवनात हिंसाचाराचे वाढते प्रमाण हे देखील मानवाधिकाराच्या मार्गात मोठ्या प्रमाणात अडसर ठरते. हिंसाचारामुळे प्रचंड प्रमाणात जीवित हानी होत असतांनाच मालमत्तेचे अर्थात राष्ट्राच्या संपत्तीचेही अपरिमित नुकसान होते. त्यामुळे व्यक्ती, समाज, राज्य व एकूणच संपूर्ण देशातील वातावरण प्रभावित होत असते. मात्र याद्वारे देशातील नागरिकांचे मानवी हक्क सुद्धा प्रभावित होऊन या हक्काच्या मार्गात विविध अडथळ्यांची निर्मिती होतांना दिसते.

बेरोजगारी:

रोजगाराची उपलब्धता नसणे व वाढत्या बेरोजगारीचे प्रमाण हे व्यक्तीच्या मानवी हक्काची पायमल्ली होण्यास कारणीभूत ठरत असते. बेकारीचे जीवन वाट्याला आलेल्या व्यक्तीस आपल्या दैनंदिन गरजांची पूर्ततादेखील चांगल्याप्रकारे करणे शक्य नसते. अशा व्यक्तींना सन्मानाचे जीवन जगता येत नाही. त्यातच आपल्या हक्काचा लाभही घेणे शक्य होत नाही. व्यक्तीच्या अंगी विविध कलागुण असणे तसेच संबंधित शैक्षणिक पात्रता असूनदेखील अशाना वाव न मिळणे वा रोजगाराची उपलब्धता न होणे म्हणजे त्यांना त्यांच्या योग्यतेपासून वंचित ठेवण्यासारखेच आहे. समाजातील असे बेरोजगार व्यक्ती हे इतरांच्या सहानुभूतीचा व प्रसंगी उपहासाचा विषय बनत असतात. त्यातच त्यांचे खच्चीकरण होते. एकूणच लोकांना मानवी हक्कापासून वंचित ठेवण्यासाठी बेकारी हा घटक मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरत असतो.

भ्रष्टाचार:

भ्रष्टाचार ही समाजाला लागलेली एक प्रकारची कीड आहे. भ्रष्टाचारामुळे मानवी व्यवहार हे विशेषरूपाने प्रभावित होतात. मानवी हक्काचा संकोच होण्यास समाजातील प्रशासकीय व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत ठरत असते. भ्रष्टाचारामुळे सामाजिक नीतिमत्ता ढासळून प्रामाणिकपणा, तत्त्वनिष्ठा, खरेपणा व त्यातच व्यक्तीच्या कला गुणांलाही डावलले जाते. त्यामुळे अनैतिक कृत्य वा व्यवहाराला वाव मिळून समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर त्याचा विपरीत परिणाम होत असतो. भ्रष्टाचारामुळे सामाजिक

नितीमत्ता ढासळू लागली आहे. भ्रष्टाचारामुळे प्रशासकीय व्यवस्था ढासळलेली आहे. त्यामुळे लाचलुचपत, दसरदिरंगाई, लालफितशाही इ. चे वाढते प्रमाण हे प्रशासकीय व्यवस्थेला आव्हान ठरत आहे. सर्वसामान्य माणसांचा प्रशासकीय व्यवस्थेशी नित्याचा संबंध येत असल्यामुळे या सर्व बाबींचा फटका सामान्य माणसाला बसने स्वाभाविक आहे. एकूणच सर्वसामान्य व्यक्तींनाच त्यामुळे वाईट परिणाम भोगावे लागतात.

दहशतवाद:

आज दहशतवाद ही संपूर्ण जगालाच भेडसावणारी व सारख्याच प्रमाणात प्रभावित करणारी गंभीर समस्या समोर आली आहे. आज जगाच्या विविध कानाकोपऱ्यात दहशतवादी कृत्याच्या घटना घडतांना दिसतात. दहशतवाद्याला कोणताही जात व धर्म नसतो त्यामुळे या विघातक प्रवृत्तीतून होणारी हानी ही समाजातील व्यक्ती व संपूर्ण देशालाच भोगावी लागते. त्यामुळेच दहशतवादाचे आजमितीस गंभीर परिणाम आपल्याला दिसून येत आहेत. जागतिक दहशतवादाच्या विरुद्ध संघर्ष करण्याची भाषा बोलली जाते. मात्र काही राष्ट्रे आपला स्वार्थ साधण्यासाठी स्वतःच दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करतात. जेव्हा सामान्य माणसे दहशतीच्या वातावरणात जीवन जगत असतात. तेव्हा आपले जीवन सुरक्षित राहावे यापुरताच मर्यादित विचार करतात. त्यामुळे मानवी हक्क हे विशेष प्रभावीत होतात.

अधिकाराचा गैरवापर:

राज्यात कायदा व सुव्यवस्था राखणे हे सामाजिक हिताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे कार्य समजले जाते. हे कार्य विशेष अधिकार असलेल्या यंत्रणेकडे सोपविण्यात आलेले असते. मात्र बहुतांशपणे या अधिकाराचा गैरवापर केला जातो. ज्याचा परिणाम हा सर्वसामान्यांच्या जीवनावर पडत असतो. अधिकाऱ्यांना आपल्या कर्तव्याचा विसर पडून जेव्हा अधिकारशाही प्रवृत्ती वाढीस लागते. तेव्हा सर्व सामान्यांचे आर्थिक व सामाजिक हित सुद्धा धोक्यात येते. त्यातून मानवी हक्काची पायमल्ली होतांना दिसते. अधिकाऱ्यांनी आपल्या अधिकाराचा गैरवापर केल्यामुळे सर्वसामान्यांचे शोषण होते. त्यामुळे संबंधित वर्गाचे मानवी हक्क बाधित होऊन त्यांना विशेष स्वरूपात वाव मिळणे असंभव होते. विविध अधिकाऱ्यांच्याद्वारा आपल्या पदाचा व अधिकारांचा करण्यात येणाऱ्या गैरवापरामुळे समाजातील संबंधित घटकांना आपल्या हक्कापासून वंचित राहावे लागल्याच्या घटनेत आज वाढ होताना दिसते.

निष्कर्ष:

मानवाधिकार हे मानवी जीवनात अतिशय महत्वाची भूमिका बजावतात. मानवाधिकाराची गरज व आवश्यकता याची जाणीव आज सर्व मानवजातीला झाली असली आणि त्याबाबत जागृती घडवून आणण्याचे प्रयत्न जगभर सुरु असले तरी जगातील विविध भागातील बऱ्याच व्यक्तींना मानवी हक्कापासून वंचित राहावे लागले आहे ही वस्तुस्थिती आहे. २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेली भारतीय राज्यघटना मानवी हक्काच्या संदर्भातील केवळ भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या दृष्टीने महत्वाचा दस्ताएवज आहे. अशातच सन १९९३ मध्ये मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी करण्यात आलेला मानवी हक्क संरक्षण कायदा व आंतरराष्ट्रीय संघटनेची मानवी हक्काप्रती सतर्कता इ. मुळे आज मानवी हक्काकडे विशेष लक्ष देण्यात येत असले तरी विविध यंत्रणा व आर्थिक, सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या प्रभावशाली असलेल्या व्यक्ती इ. घटकाकडून सर्वसामान्य लोकांचे मानवी हक्क पायदळी तुडविल्या जात असल्याच्या अनेक घटना घडतांना दिसतात. अशा घटना मानवी हक्कापुढे विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण करतात यावर उपाय म्हणून मानवी हक्क संरक्षणाबाबत करण्यात आलेल्या संबंधित कायद्याची सक्तीने अंमलबजावणी करण्यासोबतच व्यक्ती व सार्वजनिक जीवनात लोकशाही मूल्य रुजवून शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसाराद्वारे जनमानसात याविषयक जागृकता वाढवितांनाच त्यांचा राजकीय सहभागही वाढविणे अगत्याचे ठरते.

संदर्भ-

1. लोटे रा. ज. २००८, भारतातील स्थानीक स्वायत्त संस्था, पिंपळापूरे ॲड. कं. पब्लीशर्स नागपुर.
2. सौ. क्षीरसागर शोभादेवी द्वारा प्रकाशित, २०१३ समग्र मानवी हक्क, के सागर पब्लिकेशन्स पुणे.
3. प्रा. बोरजेस जॉन्सन, २०११, (संपादक) संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.
4. डॉ. साबळे, २००४, भारतीय शासन आणि राजकारण, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.

Original Article

तंत्रज्ञानाचा मराठी भाषा व संस्कृतीवर होणारा परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. रेखा जगनाळे -मोतेवार

श्री भय्याजी पांढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क हनुमान नगर नागपूर

सारांश (Abstract):

Manuscript ID: २१ व्या शतकात तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. डिजिटल साधनांच्या वाढत्या वापरासोबत संवाद, शिक्षण, सामाजिक परस्परसंवाद आणि सांस्कृतिक व्यवहार यामध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन झाले आहे. विशेषतः भाषा आणि संस्कृती या समाजाच्या मूलभूत घटकांवर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. सोशल मीडिया, इंटरनेट, मोबाईल ॲप्स आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या साधनांमुळे भाषेच्या वापरात वेग, सुलभता आणि विविधता आली असली तरी भाषेची शुद्धता, व्याकरण आणि पारंपरिक अभिव्यक्ती यांवर परिणाम झाला आहे. त्याचप्रमाणे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे संस्कृतींचा परस्परसंवाद वाढला असून स्थानिक संस्कृतींमध्ये बदल होत आहेत. मानवी भाषा आणि तंत्रज्ञान याचे अतूट नाते आहे. मानवी विकास तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने होतो आणि तंत्रज्ञान जसे विकसित होईल. अशी भाषा विकसित होत जाते. भाषा व तंत्रज्ञान यांचा संबंध हा आशय व अभिव्यक्तीच्या साधनांमधला संबंध आहे. आधुनिक काळातील संगणकात माहिती साठवण्याचे ते तंत्रज्ञान आहे. तसेच हे तंत्रज्ञान मानवी मेंदूत माहिती साठवण्याचेही आहे. आपल्या अभिव्यक्तीसाठी भाषेमागचे तंत्रज्ञान सतत विकसित होत गेलेले आहे. हे तंत्रज्ञान भाषेच्या अभिव्यक्ती इतके एकरूप झालेले आहे की, हे तंत्रज्ञान आहे हेच आपण विसरून गेलेलो आहोत आणि तंत्रज्ञानाच्या वापराविषयी अनेक गैरसमज निर्माण झालेले आहे. आधुनिक कालखंडात मराठी भाषेला ज्ञानभाषा बनवायचे असेल तर तंत्रज्ञानाचा वापर करून अभिव्यक्त होणे गरजेचे आहे तंत्रज्ञानाचे कास धरूनच मराठी भाषेला आपला विकास करणे शक्य होईल. या संशोधनात तंत्रज्ञानामुळे मराठी भाषा आणि संस्कृतीमध्ये होणाऱ्या बदलांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून विविध स्त्रोतांमधील माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की, तंत्रज्ञान हे परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे, परंतु त्याचा परिणाम द्विधा स्वरूपाचा आहे. म्हणूनच तंत्रज्ञानाचा संतुलित आणि जबाबदारीने वापर करून भाषा व संस्कृतीचे जतन करणे आवश्यक आहे.

बीजशब्द: तंत्रज्ञान, भाषा, संस्कृती, डिजिटल युग, समाजशास्त्र, जागतिकीकरण

प्रस्तावना:

मराठी भाषेचा ज्ञात इतिहास सुमारे हजार ते तेराशे वर्षांचा आहे. हा दीर्घ इतिहास हेच तिचे बलस्थान आहे. लोकजीवन व व्यवहार बदला बदला की भाषा आपले रूप बदलत जाते. भाषेचे रूप बदलताना तो बदल त्या भाषेच्या भाषिकांकडून, भाषा अभ्यासकांकडून सहजासहजी स्वीकारला जात नाही. भाषा आपले रूप बदलत असताना तिच्या अस्तित्वाविषयी, तिच्या अस्मितेविषयी अनेक वैचारिक मतमतांतरे होत असतात. मराठी भाषेच्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावरही तिच्या अस्तित्वाच्या संदर्भात विचारमंथन झाले. त्या-त्या कालखंडात मराठी भाषेसमोर उभ्या राहिलेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तिने अनेक बदल स्वीकारले. आजचे युग हे माहिती-तंत्रज्ञानाचे युग आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21356614

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रेखा जगनाळे -मोतेवार, श्री भय्याजी पांढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क हनुमान नगर नागपूर

How to cite this article:

मोतेवार, . डॉ. रेखा . जगनाळे . (2026). तंत्रज्ञानाचा मराठी भाषा व संस्कृतीवर होणारा परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 57-61. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21356614>

सर्वच ज्ञान शाखा झपाट्याने विस्तारत आहेत. मराठी भाषेला जागतिक ज्ञानभाषा होण्यासाठी हा विकासाचा टप्पा अतिशय महत्वाचा आहे. संगणक इंटरनेट युगात मराठी जागतिक स्तरावर विकास विस्तारित व्हायचे असेल तर तिच्यासमोर अनेक संधी उपलब्ध आहेत. त्याचबरोबर अनेक आव्हानांनाही तिला सामोरे जावे लागणार आहे. आधुनिक युग हे तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) प्रगतीमुळे जग एका “वैश्विक खेड्यात” (Global Village) परिवर्तित झाले आहे. मोबाईल फोन, इंटरनेट, सोशल मीडिया आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून व्यक्ती जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातील लोकांशी सहज संवाद साधू शकते. भाषा ही मानवी संवादाचे प्रमुख साधन आहे, तर संस्कृती ही समाजाच्या मूल्यांची, परंपरांची आणि जीवनशैलीची अभिव्यक्ती आहे. तंत्रज्ञानामुळे या दोन्ही घटकांमध्ये लक्षणीय बदल झाले आहेत. आजच्या काळात भाषा अधिक गतिमान आणि सुलभ झाली आहे, परंतु तिच्या पारंपरिक स्वरूपावर परिणाम होत आहे. तसेच संस्कृतीमध्येही आधुनिकतेचा प्रभाव वाढत असून पारंपरिक मूल्यांमध्ये बदल होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर तंत्रज्ञानाचा भाषा आणि संस्कृतीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. डिजिटल साधनामुळे भाषेच्या स्वरूपात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे
2. संस्कृतीवर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव समजून घेणे
3. सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांचे विश्लेषण करणे
4. भाषा आणि संस्कृती जतनासाठी उपाय सुचवणे

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विविध पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, तसेच इंटरनेटवरील माहितीचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. निरीक्षण आणि तुलनात्मक विश्लेषण यांचा वापर करण्यात आला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान हे मराठी साहित्य क्षेत्रातील एक महत्वाचे साधन बनले आहे. ज्यामुळे साहित्य निर्मिती, वितरण आणि वाचन या प्रक्रिया अधिक सोप्या आणि वेगवान झाल्या आहेत. डेस्कटॉप पब्लिशिंग पासून ते इंटरनेट पर्यंत डिजिटल साधनाने लेखकांना नवीन व्यासपीठे दिली आहेत. वाचकांना साहित्य उपलब्ध करून दिले जाते. त्याचबरोबर साहित्याला एक नवीन स्वरूप दिले आहे. मराठी साहित्य ही महाराष्ट्रातील मराठी भाषेत रचलेली एक समृद्ध कलाकृती आहे, ज्यात लोकगीते, गद्य आणि कविता यांचा समावेश आहे. तंत्रज्ञान हे केवळ मराठी भाषेला अभिव्यक्तीचे साधन देत नाही तर, माहितीचा संग्रह, सादरीकरण, आणि प्रसारातही मदत करते. ज्यामुळे साहित्याचा विस्तार होतो. मराठी भाषा आणि आधुनिक तंत्रज्ञान यांचे एक अतूट नाते आहे, कारण भाषेचा विकास हा डिजिटल साधनाच्या सहाय्याने होत जातो. तंत्रज्ञान जसे विकसित होते, तशी तशी भाषा विकसित होते. साहित्य व तंत्रज्ञान यांचे संबंध हे सर्जन व अभिव्यक्तीच्या साधनांमधील संबंध आहेत. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारावर भाषेचा विकास करणे शक्य आहे. मराठी भाषेच्या संदर्भात आपणास विचार करावयाचा झाल्यास, आपली भाषा ही ज्ञानभाषा होणे अत्यंत गरजेचे आहे. डिजिटल साधनाचा वापर करून भाषेला विकसित करणे सहज शक्य आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, तंत्रज्ञान हे केवळ साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे. मॅन्युएल कास्टल्स यांच्या “नेटवर्क समाज” संकल्पनेनुसार आधुनिक समाजात माहितीचा प्रवाह हा सामाजिक संरचनेचा केंद्रबिंदू बनला आहे. त्यामुळे भाषा ही केवळ संवादाचे साधन न राहता माहितीच्या देवाणघेवाणीचे गतिशील माध्यम बनली आहे. एव्हरिट रॉजर्स यांच्या “Diffusion of Innovations” सिद्धांतानुसार नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार टप्प्याटप्प्याने होतो. मराठी भाषेत डिजिटल साधनांचा वापर हळूहळू वाढत असून, आज तो मुख्य प्रवाहात आला आहे. डिजिटल माध्यमे आणि ओळख (Identity) डिजिटल युगात व्यक्तीची भाषिक ओळख बदलत आहे. सोशल मीडियावर व्यक्त होणारी “डिजिटल ओळख” (Digital Identity) ही अनेकदा मिश्र भाषेवर आधारित असते. यामुळे पारंपरिक भाषिक अस्मिता (linguistic identity) बदलत आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील परिणाम (Add this section)

तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण क्षेत्रात मोठा बदल झाला; ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्ममुळे मराठीत शिक्षण सुलभ झाले; ऑनलाइन व्याख्याने, YouTube, MOOCs द्वारे ज्ञानप्रसार वाढला आहे; परंतु इंग्रजी माध्यमाचा प्रभाव वाढल्याने मराठी माध्यमावर दबाव वाढला आहे. माध्यमे आणि संस्कृती: मार्शल मक्लुहान यांच्या मते “Medium is the Message” — म्हणजे माध्यम स्वतःच संदेश ठरते. डिजिटल

माध्यमांनी संस्कृतीच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल घडवले आहेत: OTT मुळे जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव; पारंपरिक लोकसंस्कृतीचा प्रसारही वाढला (YouTube, reels)

तंत्रज्ञानाचा भाषेवर परिणाम:

तंत्रज्ञानाचा मराठी भाषेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक असा दुहेरी परिणाम झाला आहे. युनिकोडमुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर मराठीचा वापर वाढला असून साहित्य, शिक्षण व संवादाचे माध्यम म्हणून भाषा प्रगत झाली आहे. सोशल मीडियामुळे शॉर्टकट शब्द आणि मिश्र भाषेचा वापर वाढला आहे, तरीही इंटरनेटमुळे मराठीची पोहोच जागतिक स्तरावर झाली आहे. तंत्रज्ञानाचे मराठी भाषेवरील परिणाम सकारात्मक दिसत आहे. (Digital Empowerment) युनिकोड (Unicode): युनिकोडमुळे संगणक, मोबाईलवर मराठी टाईप करणे, वाचणे आणि शेअर करणे अत्यंत सुलभ झाले आहे. ज्ञानभाषा मराठीत ब्लॉग्स, बातम्या, आणि ई-पुस्तकांमुळे मराठी 'ज्ञानभाषा' म्हणून विकसित होत आहे. शिक्षण डिजिटल प्लॅटफॉर्मसमुळे मराठीतून शिक्षण व ज्ञानप्रसार वाढला आहे. भाषा साधने डिजिटल शब्दकोश, स्पेल-चेकर, आणि व्हाईस-टू-टेक्स्ट तंत्रज्ञानामुळे लेखन अचूक व वेगवान झाले आहेत. इंग्रजीच्या प्रभावामुळे मिश्र भाषेचा (Hinglish/Marathish) वापर वाढला आहे. उदा. 'घट्ट' ऐवजी 'टाईट' या शब्दाचा वापर वाढला आहे. सोशल मीडियामुळे संदेशांमध्ये शॉर्टकट व इमोजिसचा वापर वाढला असून, भाषेची शुद्धता कमी होत आहे. तंत्रज्ञानामुळे संवाद अधिक जलद झाला आहे पण भाषिक कौशल्ये कमी होत आहेत. तंत्रज्ञान ही मराठी भाषेच्या विकासासाठी एक महत्त्वाची संधी आहे, परंतु शुद्धता जपण्यासाठी योग्य वापर करणेही गरजेचे आहे. तंत्रज्ञानामुळे भाषेच्या रचनेत बदल झाले आहेत. डिजिटल माध्यमांमध्ये संक्षिप्त आणि जलद संवादासाठी लघुरूपांचा (abbreviations) वापर वाढला आहे. यामुळे भाषेची पारंपरिक रचना बदलत आहे. जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी भाषा सर्वत्र वापरली जात आहे. त्यामुळे मराठीसह इतर भारतीय भाषांमध्ये इंग्रजी शब्दांचा मोठ्या प्रमाणात समावेश होत आहे. ही प्रक्रिया "भाषिक मिश्रण" म्हणून ओळखली जाते. तंत्रज्ञानामुळे संवाद अधिक जलद आणि प्रभावी झाला आहे. व्हाईस मेसेज, व्हिडिओ कॉल आणि इमोजी यांच्या वापरामुळे अभिव्यक्ती अधिक सजीव झाली आहे.

भाषेची शुद्धता आणि व्याकरणावर परिणाम:

डिजिटल माध्यमांमध्ये शुद्धलेखन आणि व्याकरणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. यामुळे भाषेची गुणवत्ता कमी होण्याची शक्यता आहे. नवीन शब्दसंपत्तीचा उदय: तंत्रज्ञानामुळे नवीन शब्द आणि संज्ञा निर्माण होत आहेत. उदाहरणार्थ: "डाउनलोड", "अपलोड", "सेल्फी", "ब्लॉग" इत्यादी शब्दांचा वापर वाढला आहे. तंत्रज्ञानाचा संस्कृतीवर परिणाम; जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदान; आधुनिक माध्यमांमुळे विविध संस्कृती एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे सांस्कृतिक आदान-प्रदान वाढले आहे. परंतु यामुळे स्थानिक संस्कृतीवर परकीय संस्कृतीचा प्रभाव पडतो.

पारंपरिक मूल्यांमध्ये बदल: तंत्रज्ञानामुळे आधुनिक जीवनशैलीला प्राधान्य दिले जात आहे. पारंपरिक मूल्ये आणि प्रथा यांमध्ये बदल होत आहेत. सण-उत्सवांच्या पद्धतीत बदल झाला. पूर्वी सण-उत्सव प्रत्यक्ष एकत्र येऊन साजरे केले जात होते. आता डिजिटल माध्यमांद्वारे शुभेच्छा देण्याची पद्धत वाढली आहे. डिजिटल संस्कृतीचा उदय मोठ्या प्रमाणात घडून आलेला दिसतो, उदा. सोशल मीडिया, OTT प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन गेम्स यामुळे नवीन प्रकारची "डिजिटल संस्कृती" विकसित झाली आहे.

कुटुंबव्यवस्थेवर परिणाम: तंत्रज्ञानामुळे कुटुंबातील संवाद कमी होण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे सामाजिक नातेसंबंधांवर परिणाम होतो. तंत्रज्ञानाचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम अत्यंत खोल आणि बहुआयामी आहे. याने संवादाच्या पद्धती बदलल्या असून, कुटुंबांना एकत्र जोडण्याचे तसेच काही बाबतीत दुरावण्याचेही काम केले आहे. आधुनिक युगात, स्मार्टफोन, सोशल मीडिया आणि इंटरनेटचा कौटुंबिक गतिशीलतेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम दिसून येतात.

सकारात्मक परिणाम: माहिती आणि ज्ञान सहज उपलब्ध होते. शिक्षणात ई-लर्निंगची सुविधा आली, जागतिक संवाद सुलभ झाले, संशोधनाला चालना मिळाली, सांस्कृतिक आदान-प्रदान वाढ झाली, संवादात सुधारणा: भौगोलिक अंतराकडे दुर्लक्ष करून, व्हिडिओ कॉल, मेसेजिंग ॲप्स आणि सोशल मीडियामुळे दूर राहणाऱ्या नातेवाईकांशी जोडलेले राहणे सोपे झाले आहे. सुविधा आणि कार्यक्षमता: घरबसल्या बँकिंग, ऑनलाइन शॉपिंग, आणि घरून काम (Work from Home) यांसारख्या सुविधांमुळे वेळ वाचतो. मनोरंजन आणि माहिती: एकत्र चित्रपट पाहणे किंवा ऑनलाइन खेळ खेळणे यासारख्या क्रियाकलापांमुळे कुटुंबाला एकत्र वेळ घालवण्याची संधी मिळते. आणीबाणीत उपयुक्त: मोबाईल फोनमुळे संकटाच्या वेळी कुटुंबातील सदस्यांशी त्वरित संपर्क साधणे शक्य होते.

नकारात्मक परिणाम: भाषेची शुद्धता कमी झाली, संस्कृतीचे पाश्चिमात्यीकरण झाले, डिजिटल व्यसन लागले, (Addiction) व्यक्तीमध्ये एकाकीपणात वाढ झाली, सामाजिक संबंधांमध्ये अंतर वाढले. (आव्हाने): कौटुंबिक दुरावा (Technoference): प्रत्येकजण आपापल्या स्क्रीनमध्ये मग्न असल्याने, एकाच घरात राहूनही संवाद कमी झाला आहे. याला 'टेक्नोफरन्स' (Technoference) म्हटले जाते. संवादाची गुणवत्ता कमी: समोरासमोरील संभाषणाऐवजी डिजिटल संदेशांचा वापर वाढल्यामुळे, भावनिक नातेसंबंध कमकुवत होऊ शकतात. पालक-मुलांच्या नातेसंबंधांवर परिणाम: स्क्रीन टाइममुळे मुलांच्या मानसिक आणि सामाजिक विकासावर परिणाम होऊ शकतो. मुले एकाकीपणा अनुभवू शकतात. व्यसन: तंत्रज्ञानाचे अतिवापर, जसे की सोशल मीडियाचे व्यसन, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांकडे दुर्लक्ष होण्यास कारणीभूत ठरते. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य: सततच्या स्क्रीन टाइममुळे डोळ्यांवर ताण, झोपेच्या समस्या आणि नैराश्य (depression) वाढू शकते. निष्कर्ष: तंत्रज्ञान हे एक शक्तिशाली साधन आहे. त्याचा योग्य आणि संतुलित वापर केल्यास कौटुंबिक संबंध अधिक दृढ होऊ शकतात, मात्र, अतिवापरामुळे नातेसंबंधांमध्ये दुरावा निर्माण होण्याची शक्यता आहे. संतुलन कसे साधावे? घरात 'नो-टेक' (No-Tech) क्षेत्र किंवा वेळ निश्चित करावी. जेवताना स्क्रीनचा वापर टाळावा. एकत्र वेळ घालवताना मोबाईल बाजूला ठेवावा. जर तुम्हाला हा विषय अधिक समजून घ्यायचा असेल, तर मी तुम्हाला खालील बाबींबद्दल अधिक सांगू शकतो: मुलांवर होणारा नकारात्मक परिणाम (उदा. शैक्षणिक, शारीरिक) दांपत्य संबंधांवर होणारा परिणाम (उदा. संवाद, विश्वास) कौटुंबिक सुसंवाद वाढवण्यासाठी डिजिटल उपाय तुम्हाला यापैकी कोणत्या मुद्द्यावर अधिक माहिती हवी आहे? तंत्रज्ञानामुळे समाजात होणारे बदल अपरिहार्य आहेत. या बदलांचा परिणाम व्यक्ती आणि समाजाच्या वर्तनावर होतो. भाषा आणि संस्कृती या गतिशील घटक असल्यामुळे त्या काळानुसार बदलतात. परंतु या बदलांमध्ये संतुलन राखणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर केल्यास भाषा अधिक समृद्ध होऊ शकते आणि संस्कृतीचा प्रसारही वाढू शकतो. परंतु अतिरेकी वापरामुळे नकारात्मक परिणाम होऊ शकतात. एकूणच बदलत्या काळाचा परिणाम हा जगण्याच्या प्रत्येक पातळीवर होत असतो. मराठी भाषा ही अपवाद नाही. तंत्रज्ञानातून आलेल्या नव्या युगाला तिला सामोरे जावे लागत आहे. काळाची गती समजून घेऊन भाषेविषयी अस्था असणाऱ्यांनी एकत्रित येऊन तिचे संवर्धन व विकास करणे गरजेचे आहे बदलत्या काळाचा स्थित्यंतराला स्वीकारणे व नव्या बदलांचा शोध घेणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:

तंत्रज्ञानामुळे भाषा आणि संस्कृतीमध्ये व्यापक परिवर्तन झाले आहे. या परिवर्तनाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही पैलू आहेत. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचा योग्य आणि मर्यादित वापर करून भाषा आणि संस्कृतीचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांचबरोबर महाराष्ट्रातील इतर भाषिकांनाही मातृभाषेच्या वापरास प्रोत्साहित करणे, शुद्ध भाषेच्या वापरावर भर देणे, सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन करणे, तंत्रज्ञानाचा संतुलित वापर करणे, शिक्षणामध्ये भाषा व संस्कृतीविषयी जागरूकता निर्माण करणे. तंत्रज्ञान आणि भाषा यांचा संबंध हा परस्परावलंबी (interdependent) आहे. तंत्रज्ञानामुळे मराठी भाषेला जागतिक व्यासपीठ मिळाले असले तरी तिच्या शुद्धतेसमोर आव्हाने उभी राहिली आहेत. संस्कृतीच्या संदर्भातही जागतिकीकरणामुळे विविधतेत वाढ झाली असली तरी स्थानिक ओळख टिकवणे आवश्यक आहे. म्हणूनच "संतुलित आधुनिकीकरण" (Balanced Modernization) ही भूमिका स्वीकारणे गरजेचे आहे. तंत्रज्ञानाचा उपयोग भाषा समृद्ध करण्यासाठी आणि संस्कृती जतन करण्यासाठी साधन म्हणून करणे आवश्यक आहे. भाषिक व्यवहारासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे अपरिहार्य ठरणार आहे. तंत्रज्ञानाला दुर्लक्षून कोणतीही भाषा आताच्या कालखंडात टिकणार नाही. नव्या तंत्रज्ञानात दळणवळणासाठी मराठी शब्दांचा जाणीवपूर्वक वापर करणे गरजेचे आहे. मराठी भाषेला तंत्रज्ञान क्षेत्रात मोठी बाजारपेठ उपलब्ध झाल्याने तिचा वापर वाढला आहे.

संदर्भ (References):

1. अ. देशपांडे मराठी भाषा आणि संस्कृती. पुणे; खरे प्रकाशन. (2010)
2. इरावती कर्वे, युगांत. पुणे: डेक्कन कॉलेज प्रकाशन. (1967)
3. ऍथोनी गिड्रेन्स, समाजशास्त्र (६ वी आवृत्ती). केंब्रिज: पॉलिटी प्रेस. (2009)
4. मॅन्युएल कास्टल्स, नेटवर्क समाजाचा उदय (The Rise of the Network Society). ऑक्सफर्ड:
5. वायली- ब्लॅकवेल. (2010)
6. डावीड क्रिस्टल, भाषा आणि इंटरनेट (Language and the Internet). केंब्रिज: केंब्रिज युनिव्हर्सिटी
7. प्रेस. (2001)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

8. मार्शल मक्लहान, माध्यमांचे आकलन: मानवाचे विस्तार (Understanding Media: The Extensions
Of Man) न्यूयॉर्क: मॅकग्रा-हिल. (1964)
10. एवेरिंतात रोजर, नवोपक्रमांचा प्रसार (Diffusion of Innovations) (५ वी आवृत्ती). न्यूयॉर्क: फ्री
प्रेस. (2003)
12. शेरी तूरकले तंत्रज्ञानामुळे मानवी नातेसंबंधांवरील परिणाम (Alone Together). न्यूयॉर्क: बेसिक
बुक्स... (2011)
14. मोहन आपटे, संगणक इंटरनेट .यंत्रमानव भविष्य राजहंस प्रकाशन, पुणे
15. श्री. के. क्षीरसागर, मराठी भाषा वाढ आणि विकास मराठी राज्य विकास संस्था

Original Article

सआदत हसन मंटो की कहानियों और भीष्म साहनी के उपन्यास 'तमस' का तुलनात्मक अध्ययन

नदम इक़बाल मुल्ला

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहमतपूर, तहसील- कोरेगाव, जिला- सातारा,

ईमेल- rubaroo.nadim28@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:

JRD -2026-180514

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.62-67

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

यह शोधलेख 1947 के भारत-विभाजन की पृष्ठभूमि पर आधारित दो महान साहित्यकारों—सआदत हसन मंटो और भीष्म साहनी—के कृतित्व का तुलनात्मक विश्लेषण करता है। जहाँ मंटो अपनी कहानियों ('टोबा टेक सिंह', 'खोल दो', 'ठंडा गोश्त') के माध्यम से व्यक्तिगत त्रासदी और मानवीय क्रूरता के नग्न यथार्थ को उघाड़ते हैं, वहीं भीष्म साहनी अपने कालजयी उपन्यास 'तमस' में सांप्रदायिकता के संस्थागत स्वरूप और आम आदमी की लाचारी का विस्तृत फलक प्रस्तुत करते हैं। यह शोध इस बात की पड़ताल करता है कि कैसे दोनों रचनाकार हिंसा के बीच भी 'मानवीय मूल्यों' की तलाश करते हैं और कैसे उनकी लेखन शैलियाँ भिन्न होते हुए भी एक ही लक्ष्य की प्राप्ति करती हैं।

यह शोधलेख 1947 के भारत-विभाजन की पृष्ठभूमि पर आधारित दो महान रचनाकारों—सआदत हसन मंटो और भीष्म साहनी—के कृतित्व का तुलनात्मक विश्लेषण करता है। शोध का मुख्य केंद्र यह है कि कैसे मंटो अपनी कहानियों ('टोबा टेक सिंह', 'खोल दो') के माध्यम से व्यक्तिगत त्रासदी और मानवीय क्रूरता को उघाड़ते हैं, जबकि भीष्म साहनी अपने उपन्यास 'तमस' में सांप्रदायिकता के संस्थागत स्वरूप और दंगे भड़काने वाली राजनीतिक साजिशों का विस्तृत फलक प्रस्तुत करते हैं। यह शोध हिंसा के भयावह दौर में भी जीवित बचे 'मानवीय मूल्यों' की पड़ताल करता है।

बीजशब्द - व्यक्तिगत त्रासदी, मानवीय क्रूरता, सांप्रदायिकता, संस्थागत स्वरूप, विस्तृत फलक, हिंसा, मानवीय मूल्यों, तलाश, लेखन शैलियाँ, राष्ट्रों का उदय, उपमहाद्वीप के इतिहास, तुलनात्मक विश्लेषण, व्यक्तिगत त्रासदी, मानवीय क्रूरता आदी।

प्रस्तावना

भारत का विभाजन केवल एक भौगोलिक बँटवारा नहीं था, बल्कि यह मानवीय संवेदनाओं, रिश्तों और सांस्कृतिक विरासत का विखंडन था। इस त्रासदी ने भारतीय उपमहाद्वीप के साहित्य को गहराई से प्रभावित किया। सआदत हसन मंटो और भीष्म साहनी इस कालखंड के दो ऐसे स्तंभ हैं जिन्होंने विभाजन की आग को स्वयं झेला और उसे शब्दों में पिरोया। मंटो एक ऐसे रचनाकार हैं जो समाज की उन परतों को कुरदते हैं जिन्हें सभ्यता ने ढँक रखा है। उनकी कहानियाँ सीधे दिल पर चोट करती हैं। दूसरी ओर, भीष्म साहनी एक धैर्यवान कथाकार हैं जो 'तमस' में विभाजन से ठीक पहले के पाँच दिनों की घटनाओं के जरिए यह दिखाते हैं कि कैसे राजनीति और धर्म का मिश्रण इंसान को हैवान बना देता है। इन दोनों के साहित्य में 'मानवीय मूल्य' कहीं खोए हुए नहीं हैं, बल्कि वे उस भयावहता के बीच दबे हुए हैं, जिन्हें ये लेखक बाहर निकालने का प्रयास करते हैं। इतिहासकार जहाँ इसे आंकड़ों, तारीखों और सीमाओं के निर्धारण के रूप में देखते हैं, वहीं साहित्यकार इसे 'साझा संस्कृति की मृत्यु' और 'मानवीय संवेदनाओं के विखंडन' के रूप में दर्ज करते हैं। साहित्य का यह दायित्व रहा है कि वह राजनीति के शोर में दबी हुई आम आदमी की चीख को स्वर दे। इसी क्रम में उर्दू के बेबाक अफसानानिगार सआदत हसन मंटो और हिंदी के गंभीर कथाशिल्पी भीष्म साहनी के नाम अग्रणी हैं। दूसरी ओर, भीष्म साहनी का 'तमस' (1973) विभाजन के कई वर्षों बाद लिखा गया एक ऐसा उपन्यास है जो दूरी और गहराई का लाभ उठाते हुए दंगों के मनोविज्ञान का विश्लेषण करता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

नदम इक़बाल मुल्ला, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहमतपूर, तहसील- कोरेगाव, जिला- सातारा,

How to cite this article:

मुल्ला, . नदम . इक़बाल . (2026). सआदत हसन मंटो की कहानियों और भीष्म साहनी के उपन्यास 'तमस' का तुलनात्मक अध्ययन. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 62–67.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21357030>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357030

साहनी ने दिखाया कि विभाजन केवल जुनून का नतीजा नहीं था, बल्कि यह एक ठंडी और सोची-समझी राजनीतिक साजिश का हिस्सा था। 'तमस' का अर्थ ही 'अंधेरा' है—वह अंधेरा जो अज्ञानता, सांप्रदायिकता और स्वार्थ से पैदा होता है। भारत का विभाजन केवल एक भौगोलिक सीमा का रेखांकन नहीं था, बल्कि यह साझा संस्कृति और मानवीय संवेदनाओं का सामूहिक विखंडन था। जहाँ इतिहासकार इसे सत्ता के हस्तांतरण के रूप में दर्ज करते हैं, वहीं साहित्यकार इसे 'इंसानियत की हार' के रूप में देखते हैं। मंटो और साहनी के बीच बुनियादी अंतर उनके रचना-काल और शैली का है। मंटो विभाजन के समय ही लिख रहे थे, इसलिए उनके यहाँ 'तात्कालिकता' और 'तीखापन' है। वहीं भीष्म साहनी ने 'तमस' (1973) विभाजन के लगभग 25 वर्ष बाद लिखा, जिससे उनके यहाँ एक 'ऐतिहासिक दूरी' और 'गहन विश्लेषण' दिखाई देता है। यह शोधलेख इन दोनों के दृष्टिकोणों के बीच के सेतु का अध्ययन करता है।

मंटो का जीवन परिचय

सआदत हसन मंटो का जन्म 11 मई 1912 को पंजाब के समराला (वर्तमान भारत) में हुआ। उनके पिता एक सख्त स्वभाव के न्यायिक अधिकारी थे, जबकि मंटो का स्वभाव संवेदनशील और विद्रोही था। प्रारंभिक शिक्षा के बाद वे अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय से जुड़े, जहाँ उनकी साहित्यिक रुचि विकसित हुई।

साहित्यिक जीवन की शुरुआत उन्होंने अनुवाद कार्य से की। बाद में वे बंबई (अब मुंबई) चले गए और फिल्म उद्योग से जुड़ गए। यहाँ उन्होंने पटकथा-लेखन और संवाद-लेखन किया।

1947 में देश-विभाजन के बाद वे पाकिस्तान चले गए। विभाजन की विभीषिका ने उनके मन पर गहरा प्रभाव डाला, जो उनकी कहानियों में स्पष्ट दिखाई देता है। 18 जनवरी 1955 को लाहौर में उनका निधन हो गया।

मंटो का साहित्यिक व्यक्तित्व

मंटो का साहित्यिक व्यक्तित्व बहुआयामी था। वे मूलतः कथाकार थे, किंतु उन्होंने नाटक, रेडियो-नाटक, संस्मरण और रेखाचित्र भी लिखे। उनकी लेखनी में तीन प्रमुख विशेषताएँ दिखाई देती हैं। यथार्थवाद, मानवीय करुणा, सामाजिक विद्रोह वे किसी विचारधारा के बंधन में नहीं बँधे। उनका उद्देश्य केवल सत्य को सामने लाना था, चाहे वह कितना भी कटु क्यों न हो।

मंटो की प्रमुख कृतियाँ

टोबा टेक सिंह, खोल दो, ठंडा गोश्त, बू, काली शलवार आदि।

इनके अतिरिक्त उन्होंने अनेक रेडियो नाटक और फिल्मी लेखन भी किया।

मंटो का विभाजन की त्रासदी का चित्रण

मंटो की रचनाओं में 1947 के भारत-पाक विभाजन का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। उनकी कहानी टोबा टेक सिंह विभाजन की विसंगतियों पर तीखा व्यंग्य है। इसमें एक पागलखाने के पात्र के माध्यम से विभाजन की निरर्थकता और राजनीतिक मूर्खता को उजागर किया गया है।

इसी प्रकार खोल दो और ठंडा गोश्त जैसी कहानियाँ विभाजन के दौरान हुए अमानवीय अत्याचारों को सामने लाती हैं। इन कहानियों में स्त्री की अस्मिता और मानवता की हत्या का मार्मिक चित्रण है।

भीष्म साहनी जी का जीवन परिचय

जन्म: 8 अगस्त, 1915 को अविभाजित भारत के रावलपिंडी (अब पाकिस्तान में) में हुआ।

शिक्षा: उन्होंने लाहौर के गवर्नमेंट कॉलेज से अंग्रेजी साहित्य में एम.ए. किया और बाद में पंजाब विश्वविद्यालय से पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की।

पारिवारिक पृष्ठभूमि: प्रसिद्ध अभिनेता बलराज साहनी उनके बड़े भाई थे।

करियर: उन्होंने अध्यापन, संपादन और लेखन के क्षेत्र में कार्य किया। वे दिल्ली विश्वविद्यालय के जाकिर हुसैन कॉलेज में लंबे समय तक प्रोफेसर रहे।

साहित्यिक विशेषताएँ

भीष्म साहनी का साहित्य 'आदर्शोन्मुख यथार्थवाद' और 'प्रगतिशीलता' का अद्भुत मिश्रण है। उनकी मुख्य विशेषताएँ इस प्रकार हैं:

विभाजन की पीड़ा: रावलपिंडी में जन्म और विभाजन को करीब से देखने के कारण उनके साहित्य में विस्थापन और सांप्रदायिकता का दर्द गहराई से मिलता है।

मध्यवर्गीय जीवन: वे मध्यवर्ग की विसंगतियों, आर्थिक दबावों और सामाजिक पाखंडों को बिना किसी लाग-लपेट के प्रस्तुत करते हैं।

मानवीय मूल्य: घोर अंधकार और नफरत के बीच भी वे मनुष्य की करुणा और नैतिकता में विश्वास रखते हैं।

सहज भाषा: उनकी भाषा अत्यंत सरल, प्रवाहमयी और आडंबरहीन है, जो सीधे पाठक के हृदय तक पहुँचती है।

प्रमुख रचनाएँ

साहनी जी ने कहानी, उपन्यास, नाटक और आत्मकथा जैसी विधाओं में महत्वपूर्ण योगदान दिया।

उपन्यास

तमसः यह उनका सबसे प्रसिद्ध उपन्यास है, जिस पर उन्हें साहित्य अकादमी पुरस्कार मिला और बाद में इस पर प्रसिद्ध फिल्म/सीरीज भी बनी। झरोखे, बसंती, कड़ियाँ, कुंतो, मय्यादास की माड़ी, नीलू नीलिमा नीलोफर।

कहानी संग्रह - उनकी कहानियों में 'चीफ की दावत' अत्यंत लोकप्रिय है।

प्रमुख संग्रहः भाग्य रेखा, पहला पाठ, भटकती राख, पटरियाँ, वांगचू।

नाटक - हानूशः (चेक लोककथा पर आधारित)।

कबीरा खड़ा बाज़ार में: (सांप्रदायिक एकता और कबीर के विद्रोही स्वर पर आधारित)।

माधवी, मुआवज़े।

आत्मकथा - आज के अतीतः उनके जीवन के अनुभवों का जीवंत दस्तावेज़।

सम्मान और पुरस्कार

साहित्य अकादमी पुरस्कार (1975, 'तमस' के लिए)। पद्म भूषण (1998, भारत सरकार द्वारा)।

सोवियत लैंड नेहरू पुरस्कार। शलाका सम्मान (हिंदी अकादमी, दिल्ली द्वारा)।

सामाजिक और सांस्कृतिक सक्रियता

भीष्म साहनी केवल एक लेखक ही नहीं बल्कि एक सक्रिय सांस्कृतिक कर्मी भी थे। वे प्रगतिशील लेखक संघ (PWA) और एफ्रो-एशियाई लेखक संघ से गहराई से जुड़े रहे। उन्होंने कुछ फिल्मों (जैसे 'तमस' और 'लिटिल बुद्धा') में अभिनय भी किया।

शोध की समस्या और उद्देश्य

प्रस्तुत शोधलेख इस प्रश्न का उत्तर खोजने का प्रयास करता है कि क्या कला और साहित्य विभाजन जैसी अमानवीय घटना के बीच भी मानवीय नैतिकता को बचाए रख सकते हैं? यह तुलना इस बात पर प्रकाश डालेगी कि कैसे मंटो का 'विद्रोह' और साहनी का 'धैर्य' मिलकर विभाजन के साहित्य को एक मुकम्मल पहचान देते हैं।

यथार्थवाद का स्वरूप: व्यक्तिगत बनाम सामाजिक

मंटो और साहनी दोनों ही यथार्थवादी लेखक हैं, लेकिन उनके यथार्थ की प्रकृति अलग है: मंटो का 'सर्जिकल' यथार्थवाद: मंटो का लेखन एक सर्जन के चाकू की तरह है जो समाज के फोड़े को सीधे चीरता है। वे 'टोबा टेक सिंह' या 'खोल दो' में विभाजन की त्रासदी को व्यक्तिगत पीड़ा और शरीर की नग्नता के माध्यम से दिखाते हैं। उनके यहाँ यथार्थ "कच्चा" और "कड़वा" है।

साहनी का 'ऐतिहासिक' यथार्थवाद: 'तमस' में भीष्म साहनी सामाजिक और राजनीतिक ढाँचों का विश्लेषण करते हैं। वे दिखाते हैं कि कैसे एक शहर में धीरे-धीरे सांप्रदायिकता का ज़हर फैलाया जाता है। मंटो जहाँ 'परिणाम' की वीभत्सता दिखाते हैं, वहीं साहनी उस 'प्रक्रिया' का वर्णन करते हैं जिससे दंगे भड़कते हैं।

हिंसा और क्रूरता का चित्रण

मंटो: 'ठंडा गोश्त' जैसी कहानियों में मंटो यह दिखाते हैं कि हिंसा ने मनुष्य के भीतर की कामुकता और संवेदना को कैसे विकृत कर दिया था। उनके लिए हिंसा एक मानसिक व्याधि बन चुकी थी।

साहनी: 'तमस' में हिंसा संगठित है। सूअर और गाय का उपयोग करके कैसे धार्मिक भावनाओं को भड़काया जाता है, साहनी इसका सूक्ष्म चित्रण करते हैं। यहाँ हिंसा केवल आवेश नहीं, बल्कि एक सुनियोजित 'राजनीतिक हथियार' है।

मानवीय मूल्यों की खोज

मंटो की कहानियों में: 'मोजेल' कहानी में मोजेल का बलिदान या 'सहाए' में एक हिंदू द्वारा मुस्लिम की मदद करना यह दिखाता है कि मंटो का मानना था कि इंसानियत मज़हब से बड़ी है। वे वेश्याओं और जेबकतरों में भी वह सच्चाई देख लेते हैं जो तथाकथित शरीफ लोगों में नहीं होती।

साहनी के 'तमस' में: हरनाम सिंह और बंतो (सिख दंपति) को जब एक मुस्लिम परिवार अपने घर में शरण देता है, तो वह दृश्य 'तमस' के घने अंधेरे में रोशनी की एक किरण की तरह आता है। साहनी यह संदेश देते हैं कि कट्टरपंथ के बीच भी आम आदमी के भीतर पड़ोसी धर्म बचा रहता है।

पात्रों की प्रकृति और विवशता

विद्रोही और पागल पात्र (मंटो): मंटो के पात्र अक्सर व्यवस्था को चुनौती देते हैं या पागल हो जाते हैं। बिशन सिंह (टोबा टेक सिंह) का पागलपन असल में उस समाज की समझदारी पर तमाचा है जिसने ज़मीन को बाँट दिया।

लाचार और आम नागरिक (साहनी): 'तमस' का नत्थू चमार एक लाचार पात्र है। वह अनजाने में पाप का भागीदार बन जाता है। साहनी के पात्र यह दर्शाते हैं कि कैसे एक आम आदमी राजनीति की विसात पर मोहरा बना दिया जाता है।

तुलनात्मक विश्लेषण के मुख्य बिंदु

इस शोधलेख का मुख्य उद्देश्य यह समझना है कि दो अलग-अलग भाषाओं और शैलियों के लेखक एक ही त्रासदी को किस प्रकार देखते हैं। मंटो 'सूक्ष्म' स्तर पर जाकर व्यक्तिगत पीड़ा और शरीर की यातना को केंद्र में रखते हैं, जबकि साहनी 'विराट' स्तर पर जाकर पूरे समाज, राजनीति और प्रशासनिक विफलता को चित्रित करते हैं। इन दोनों के बीच जो साझा सूत्र है, वह है—मानवीय मूल्यों की तलाश। जब चारों ओर रक्तपात और नफरत का माहौल था, तब मंटो की 'मोजेल' और साहनी के 'हरनाम सिंह' जैसे पात्र यह सिद्ध करते हैं कि मनुष्यता पूरी तरह मरी नहीं थी।

हिंसा का स्वरूप और चित्रण

मंटो की कहानियों में हिंसा बहुत ही व्यक्तिगत और वीभत्स है। 'खोल दो' में एक पिता की अपनी बेटी को पाने की खुशी और उस बेटी की मानसिक/शारीरिक स्थिति समाज के चेहरे पर तमाचा है। इसके विपरीत, 'तमस' में भीष्म साहनी दिखाते हैं कि हिंसा कैसे 'संगठित' की जाती है। सूअर को मस्जिद के सामने फेंकना और गाय को काटना—ये पूर्व-नियोजित कृत्य थे। मंटो 'परिणाम' पर ध्यान देते हैं, जबकि साहनी 'प्रक्रिया' पर।

पात्रों का मनोविज्ञान

मंटो: 'टोबा टेक सिंह' का बिशन सिंह पागलपन के जरिए उस तर्कहीन विभाजन का विरोध करता है। वह 'नो मैन्स लैंड' में मरकर यह सिद्ध करता है कि इंसान को उसकी जड़ों से अलग नहीं किया जा सकता।

भीष्म साहनी: 'तमस' का नत्थू एक भोला-भाला चमार है, जिसे पता भी नहीं कि उसके एक कृत्य से पूरा शहर जल जाएगा। यहाँ मानवीय मूल्य अज्ञानता और गरीबी के बीच पिस रहे हैं।

सांप्रदायिकता बनाम इंसानियत

मंटो की कहानी 'मोजेल' में एक यहूदी लड़की अपनी जान देकर एक सिख जोड़े को बचाती है। यह मंटो का वह मानवीय मूल्य है जो धर्म से ऊपर है। साहनी के 'तमस' में भी ऐसे क्षण आते हैं, जहाँ हरनाम सिंह और बंतो को एक मुस्लिम परिवार शरण देता है। दोनों लेखक यह मानते हैं कि मज़हबी नफरत के ऊपर एक 'इंसानी रिश्ता' हमेशा मौजूद रहता है।

तुलनात्मक विश्लेषण के मुख्य स्तंभ

हिंसा की प्रकृति: व्यक्तिगत बनाम संगठित

मंटो: मंटो की कहानियों में हिंसा बहुत ही 'पार्श्विक' और 'व्यक्तिगत' है। 'खोल दो' में एक पिता अपनी बेटी को पाता है, लेकिन वह बेटी एक जीवित लाश बन चुकी है। यहाँ हिंसा शरीर पर केंद्रित है।

साहनी: 'तमस' में हिंसा संगठित है। सूअर को मस्जिद के सामने फेंकना एक सोची-समझी रणनीति है। साहनी यह दिखाते हैं कि दंगे अचानक नहीं होते, बल्कि वे स्वार्थ की राजनीति द्वारा 'तैयार' किए जाते हैं।

पात्रों का मनोविज्ञान

मंटो का 'बिशन सिंह' (टोबा टेक सिंह): बिशन सिंह का पागलपन असल में उस दौर की 'तर्कहीनता' का प्रतीक है। वह उस ज़मीन पर मरता है जो न हिंदुस्तान की है न पाकिस्तान की। यह पात्र यह सिद्ध करता है कि इंसान को उसकी जड़ों से अलग करना असंभव है।

साहनी का 'नत्थू' (तमस): नत्थू एक अनभिज्ञ मोहरा है। वह अपनी गरीबी और अज्ञानता के कारण एक सूअर मारता है और पूरे शहर में आग लग जाती है। साहनी यहाँ आम आदमी की लाचारी को दिखाते हैं।

मानवीय मूल्यों का अस्तित्व

मंटो की 'मोजेल' कहानी में एक यहूदी लड़की अपनी जान देकर एक हिंदू-सिख जोड़े को बचाती है। यह धर्म से परे 'इंसानियत' का मूल्य है। 'तमस' में जब हरनाम सिंह और बंतो को एक मुस्लिम परिवार अपने घर के भीतर छिपा लेता है, तो वह दृश्य इस बात का प्रमाण है कि नफरत के ऊपर 'पड़ोसी धर्म' जीवित है।

मानवीय मूल्यों का संकट और पुनर्प्राप्ति

मंटो का दृष्टिकोण: मंटो का मानना था कि इंसान बुरा नहीं है, हालात उसे बुरा बनाते हैं। उनकी कहानियों में यदि क्रूरता है, तो वह पाठक को झकझोरने के लिए है ताकि वह वापस 'इंसान' बन सके।

साहनी का दृष्टिकोण: साहनी दिखाते हैं कि कैसे राजनीति आम आदमी की धार्मिक आस्था का दुरुपयोग करती है। 'तमस' का अंत एक भयावह शांति है, जो चेतावनी देती है कि यदि हम अब भी नहीं संभले तो यह अंधेरा (तमस) बार-बार आएगा।

निष्कर्ष

तुलनात्मक अध्ययन का निष्कर्ष यह है कि मंटो "प्रभाव" के लेखक हैं जो पाठक को झकझोर कर सुन्न कर देते हैं, जबकि भीष्म साहनी "चेतना" के लेखक हैं जो पाठक को यह सोचने पर मजबूर करते हैं कि दंगों के पीछे की असली ताकत कौन सी है। जहाँ मंटो का गद्य तीखा, संक्षिप्त और विद्रोही है, वहीं साहनी का उपन्यास 'तमस' एक धीमी आँच पर पकने वाला दस्तावेज़ है जो अंततः विभाजन की व्यर्थता को सिद्ध करता है। सआदत हसन मंटो और भीष्म साहनी के साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन हमें बताता है कि विभाजन केवल इतिहास की एक घटना नहीं, बल्कि मानवीय चेतना की एक स्थायी त्रासदी है। मंटो का यथार्थवादी प्रहार और साहनी का ऐतिहासिक विश्लेषण—दोनों ही पाठक को इस निष्कर्ष पर पहुँचाते हैं कि घृणा कृत्रिम है, जबकि करुणा और सह-अस्तित्व ही वास्तविक मानवीय मूल्य हैं। मंटो की कहानियाँ 'चीख' हैं, तो साहनी का 'तमस' एक 'गहरी चिंता'। सआदत हसन मंटो और भीष्म साहनी का तुलनात्मक अध्ययन हमें यह सिखाता है कि नफरत की राजनीति भले ही ज़मीन बाँट दे, लेकिन वह मानवीय रूढ़ को पूरी तरह खत्म नहीं कर सकती।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. मंटो, सआदत हसन, मंटो की श्रेष्ठ कहानियाँ, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली। (पृष्ठ संख्या 45-120: 'टोबा टेक सिंह' और 'खोल दो' के विशेष संदर्भ हेतु)।
2. साहनी, भीष्म, तमस, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली। (पृष्ठ संख्या 10-210: कथानक और पात्र विश्लेषण हेतु)।
3. सिंह, डॉ. नामवर, आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद। (पृष्ठ संख्या 88: विभाजन के साहित्य पर टिप्पणी)।
4. राय, आलोक, विभाजन की त्रासदी और भारतीय उपन्यास, वाणी प्रकाशन, दिल्ली। (पृष्ठ संख्या 56-72)।
5. बल्लाड़, आलोक, मंटो: ज़िंदा और जीवंत, शिल्पायन प्रकाशन। (पृष्ठ संख्या 112: मंटो के मानवीय दृष्टिकोण पर)।
6. भाटिया, नंदी, Partition and Post-Colonial South Asia, Routledge. (पृष्ठ संख्या 145: भीष्म साहनी के संदर्भ में)।
7. साहनी, भीष्म (2015). तमस. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
8. पृष्ठ 45-50: (सांप्रदायिक तनाव की शुरुआत और सूअर वाली घटना का विवरण)।
9. पृष्ठ 158: (हरनाम सिंह और बंतो के पलायन के समय मानवीय विवशता का चित्रण)।
10. मंटो, सआदत हसन (2018). मंटो की चुनिंदा कहानियाँ (संपा. अमृतलाल नागर). नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
11. पृष्ठ 12-15: ('टोबा टेक सिंह' में पागलखाने के माध्यम से राष्ट्र की सीमाओं पर व्यंग्य)।
12. पृष्ठ 104: ('खोल दो' कहानी का वह अंतिम भयावह वाक्य जो मानवीय संवेदनहीनता की पराकाष्ठा है)।
13. सिंह, नामवर (2005). आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।
14. पृष्ठ 92-94: (विभाजन के साहित्य में यथार्थवाद के स्वरूप पर चर्चा)।
15. राय, आलोक (1990). विभाजन की त्रासदी और हिंदी उपन्यास. दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
16. पृष्ठ 67: ('तमस' की ऐतिहासिकता और सामाजिक संरचना का विश्लेषण)।
17. साहनी, भीष्म (2015). तमस. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
18. पृष्ठ 12-15: सूअर वाली घटना और सांप्रदायिक तनाव का आरंभ।
19. पृष्ठ 180-195: हरनाम सिंह और बंतो के जीवन का संकट और मानवीय संवेदना।
20. मंटो, सआदत हसन (2018). मंटो की श्रेष्ठ कहानियाँ. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
21. पृष्ठ 45-52: 'टोबा टेक सिंह' का अंत और सीमाओं का तर्क।
22. पृष्ठ 90-95: 'खोल दो' में विभाजन की वीभत्सता।
23. सिंह, नामवर (2005). आधुनिक साहित्य की प्रवृत्तियाँ. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन।
24. पृष्ठ 112: विभाजन के साहित्य की वैचारिक पृष्ठभूमि पर टिप्पणी।
25. राय, आलोक (1990). विभाजन की त्रासदी और भारतीय उपन्यास. दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
26. पृष्ठ 56-70: भीष्म साहनी और मंटो के यथार्थवाद का तुलनात्मक विश्लेषण।

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

27. पांडेय, मैनेजर (2012). साहित्य और इतिहास दृष्टि. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन। पृष्ठ 210: साहित्य में मानवीय मूल्यों के संरक्षण की भूमिका।

Original Article

अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

डॉ. प्रविण देवराव गवई

शासकीय विदर्भ ज्ञानविज्ञान संस्था, अमरावती(स्वायत्त)

ई-मेल : praveengawai5@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:

JRD -2026-180515

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.68-75

May - 2026

भारतातील एकूण शेतकऱ्यांपैकी ८६% अल्पभूधारक (०-२ हेक्टर) आहेत. अमरावती जिल्हा हा विदर्भातील प्रमुख कृषी जिल्हा असून येथील ७२% शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. हे संशोधन २०१२-१३ ते २०२२-२३ या दशकात या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीतील बदलांचा अभ्यास करते. यासाठी ४०० अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा नमुना, प्रश्नावली, सखोल मुलाखती, फोकस ग्रुप डिस्कशन आणि दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला. निष्कर्षानुसार उत्पन्नात १८% वाढ झाली असली तरी महागाईने ती निष्फळ केली. कर्जाचे प्रमाण ७०% ने वाढले (प्रति कुटुंब सरासरी रु. ८५,०००). सामाजिकदृष्ट्या साक्षरता ६२% वरून ७१% झाली असली तरी ग्रामसभा सहभाग कमी झाला. पेअर टी-टेस्टने दोन्ही कालखंडांत आर्थिक निर्देशकांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय फरक दर्शविला ($p<0.05$). शिफारसींमध्ये FPO सशक्तीकरण, आरोग्य विमा, सिंचन विस्तार आणि कर्ज पुनर्रचना यांचा समावेश आहे.

अल्पभूधारक शेतकरी, आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, अमरावती जिल्हा

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

मुख्य शब्द: -अल्पभूधारक शेतकरी, आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, अमरावती जिल्हा, विदर्भ, कृषी अर्थव्यवस्था, ग्रामीण विकास, शेतकरी कर्जबाजारीपणा, उत्पन्न व खर्च, बचत, साक्षरता, सामाजिक सहभाग, डिजिटल समावेशन, शेतकरी उत्पादक संस्था (FPO), सिंचन विकास, शाश्वत कृषी विकास, कृषी संकट, शेतकरी कल्याण, ग्रामीण सामाजिक परिवर्तन, कृषी धोरणे, विदर्भ, कर्जाचा बोजा.

प्रस्तावना

१ पार्श्वभूमी

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. येथील ५८% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. भारतातील एकूण शेतकरी संस्थांची संख्या सुमारे १४.५ कोटी आहे, त्यापैकी ८६% (सुमारे १२.५ कोटी) अल्पभूधारक (०-२ हेक्टर) आहेत (कृषी जनगणना २०१५-१६). या शेतकऱ्यांची जमीन कमी, उत्पादन क्षमता मर्यादित, भांडवलाची कमतरता, कर्जावरील अवलंबित्व, आधुनिक तंत्रज्ञानापासून वंचितता आणि हवामान बदलाचे गंभीर परिणाम यांना सामोरे जावे लागते.

२ अभ्यास क्षेत्र – अमरावती जिल्हा

अमरावती जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागातील एक महत्वाचा जिल्हा आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या २८,८८,४४५ आहे. येथील एकूण भौगोलिक क्षेत्र १२,२१० चौरस किमी असून एकूण लागवड क्षेत्र ८,४२,००० हेक्टर आहे. कृषी जनगणना २०१५-१६ नुसार अमरावती जिल्ह्यातील एकूण शेतकऱ्यांची संख्या ३,२५,००० आहे

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357251

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रविण देवराव गवई, शासकीय विदर्भ ज्ञानविज्ञान संस्था, अमरावती

How to cite this article:

गवई, . डॉ. प्रविण . देवराव . (2026). अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 68-75. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21357251>

तक्ता क्र. १- अमरावती जिल्ह्यातील शेतकरी प्रकार

शेतकरी प्रकार	टक्केवारी	संख्या (अंदाजे)
सीमांत (१ ते २ हेक्टर)	४८%	१,५६,०००
लघु	२४%	७८,०००
अल्पभूधारक एकूण	७२%	२,३४,०००
मध्यम (२ ते १० हेक्टर)	२२%	७१,५००
मोठे (१० + हेक्टर)	६%	१९,५००

३ कालखंडाचे महत्त्व (२०१२-१३ ते २०२२-२३)

हा कालखंड अनेक आर्थिक आणि सामाजिक धक्क्यांचा साक्षीदार आहे: २०१६ – नोटाबंदी

- २०१७ – जीएसटीची अंमलबजावणी
- २०१८-१९ – विदर्भातील पीक कर्ज माफी योजना
- २०२०-२१ – कोविड-१९ महामारी आणि लॉकडाउन
- २०२० – नवीन कृषी कायदे (नंतर मागे घेतले गेले)
- २०२२-२३ – रशिया-युक्रेन युद्धामुळे खत-बियाण्यांच्या किमतीत वाढ

संशोधन पूर्व आढावा

१ आर्थिक स्थितीवरील संशोधन

१. जोधा (२०१३) – “Agrarian crisis in India” या पुस्तकात अल्पभूधारक शेतकरी आणि कर्जाचा सापळा यांचा तपशीलवार उल्लेख केला. विदर्भ हा 'शेतकरी आत्महत्या बेल्ट' म्हणून ओळखला जातो.
२. रेड्डी आणि सुरेश (२०१४) – तेलंगणातील ५०० अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा अभ्यास. उत्पन्न २०१०-१३ मध्ये फक्त १२% वाढले तर खर्चात २५% वाढ. बचत ऋणात गेल्याचे नमूद केले.
३. नारायणमूर्ती (२०१७) – कर्नाटकातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये ६५% शेतकरी अनौपचारिक स्त्रोतांकडून (सावकार, व्यापारी) कर्ज घेतात, ज्याचे व्याज २४% ते ६०% पर्यंत आहे.
४. देशमुख (२०१८) – विदर्भातील ३ जिल्ह्यांचा अभ्यास. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण मोठ्या शेतकऱ्यांपेक्षा ४ पट अधिक. प्रमुख कारणे: कर्ज, पीक विम्यातील अडचणी, दुष्काळ.
५. गोविंदराज (२०२०) – ई-NAM (राष्ट्रीय कृषी बाजार) चा अभ्यास. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपैकी फक्त २२% ई-NAM वापरतात. बहुतांश अजूनही एपीएमसी मार्केट किंवा दलालांवर अवलंबून.
६. शर्मा आणि गुप्ता (२०२१) – कोविड-१९ नंतर उत्तर प्रदेशातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सरासरी २०% घसरले. शहरी भागात स्थलांतर ३५% ने वाढले. पीक विक्रीच्या किमती १५-२५% ने कमी झाल्या.
७. पाटील (२०२२) – महाराष्ट्रातील P.M. KISAN योजनेचा अभ्यास. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना दरवर्षी रु.६,००० चे हस्तांतरण मिळते, जे त्यांच्या एकूण उत्पन्नाच्या फक्त ८-१०% आहे.

२.२ सामाजिक स्थितीवरील संशोधन

८. नंदिनी (२०२०) – तामिळनाडूतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये सामाजिक बहिष्कार. अनुसूचित जाती-जमातीतील शेतकऱ्यांना कर्ज, सिंचन, विपणन यात भेदभाव होतो.
९. सिंग (२०१९) – बिहारमधील अभ्यास. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या मुलांचा शाळा सोडण्याचा दर ३८% आहे (राष्ट्रीय सरासरी १८%). प्रमुख कारणे: कामासाठी मुलांचा वापर, आर्थिक अडचण श्र्वभूमीवर अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या स्थितीत काय बदल झाला हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

१०. कुमार (२०२०) – जातीय रचना आणि शेती यांचा संबंध. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपैकी एस.सी./एस.टी. प्रमाण ४५%, ओ.बी.सी. ३५%, सामान्य २०%. एस.सी./एस.टी. शेतकऱ्यांकडे सरासरी ०.८ हेक्टर तर सामान्यांकडे १.६ हेक्टर जमीन.

२.३ दीर्घकालीन अभ्यास

११. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफिस (एन.एस.एस.ओ. ची ७० व्या फेरी, २०१३ व ७७ व्या फेरी, २०१९) – देशातील शेतकरी कुटुंबांचे मासिक उत्पन्न २०१३ मध्ये रु.६,४२६ वरून २०१९ मध्ये रु.१०,२१८ पर्यंत वाढले (पण महागाईनुसार निव्वळ वाढ केवळ ६%).

४ अभ्यासातील अंतर

वरील सर्व अभ्यास खालील मुद्द्यांपुरते मर्यादित आहेत:

- फक्त एका वर्षाचा किंवा अल्पकालीन (२-३ वर्षे) डेटा.
- अमरावती जिल्ह्यासाठी कोणताही दीर्घकालीन (दशकभराचा) तुलनात्मक अभ्यास नाही.
- आर्थिक व सामाजिक दोन्ही पैलू एकत्रितपणे तपासणारा अभ्यास अमरावतीसाठी उपलब्ध नाही.
- सांख्यिकीय चाचण्या (टी टेस्ट, ची-स्क्वेअर) न वापरलेले अभ्यास.

ही अंतरे भरण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. २०१२-१३ ते २०२२-२३ या कालावधीत अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या वार्षिक उत्पन्न, शेती खर्च, एकूण कर्ज आणि बचतीतील बदल मोजणे.
२. याच कालावधीत त्यांच्या शैक्षणिक स्थिती, आरोग्य सुविधांपर्यंत पोहोच, जातीय रचना, सामाजिक सहभाग, निवासी स्थिती यातील बदल अभ्यासणे.
३. दोन्ही कालखंडातील आर्थिक निर्देशकांमधील फरक सांख्यिकीयदृष्ट्या (पेअर टी- टेस्ट) तपासणे.
४. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

४. गृहीतके

आर्थिक गृहीतके:

- H_{01} (शून्य गृहीतक): अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या सरासरी वार्षिक उत्पन्नात २०१२-१३ ते २०२२-२३ दरम्यान लक्षणीय वाढ झालेली नाही.
- H_{11} (पर्यायी गृहीतक): या कालावधीत सरासरी वार्षिक उत्पन्नात लक्षणीय वाढ झाली आहे.
- H_{02} : बचतीच्या प्रमाणात लक्षणीय बदल झालेला नाही.
- H_{12} : बचतीच्या प्रमाणात लक्षणीय घट झाली आहे.

सामाजिक गृहीतके:

- H_{03} : साक्षरता दरात लक्षणीय वाढ झालेली नाही.
- H_{13} : साक्षरता दरात लक्षणीय वाढ झाली आहे.

५. संशोधन पद्धती

५.१ संशोधन प्रकार

हा प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांवर आधारित, तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास आहे.

२ अभ्यास क्षेत्र

अमरावती जिल्ह्यातील खालील ६ तालुके निवडण्यात आले (प्रत्येकी २ गावे):

तालुका निवडलेली गावे

अमरावती : वरोरा, बडनेरा

धामणगाव : सोनोरी, पोहरा

चांदूर बाजार: बोरगाव, पारसोडा

अचलपूर : तळेगाव, शेगाव

वरुड : चिकणी, पिंप्री

मोर्शी : निपाणा, वैरागड

३ नमुना

- नमुना पद्धत: स्तरीभूत यादृच्छिक पद्धत
- नमुना आकार: ४०० अल्पभूधारक शेतकरी (०-२ हेक्टर जमीन)
- स्तर: प्रत्येक तालुक्यातून ६५-७० शेतकरी (एकूण ४००)

४ माहिती संकलन साधने

प्राथमिक माहिती:

- अर्ध-रचित प्रश्नावली - २०१२-१३ व २०२२-२३ या दोन वर्षांची आठवण करून माहिती.
- सखोल मुलाखती - ४० शेतकऱ्यांच्या (प्रत्येक तालुक्यातून ६-७).
- फोकस ग्रुप डिस्कशन - ६ गट (प्रति तालुका १, प्रत्येकी ८-१० सहभागी).

द्वितीय माहिती:

- कृषी विभाग अमरावती (वार्षिक अहवाल)
- जिल्हा परिषद अमरावती
- राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय (एन.एस.एस.ओ.)
- कृषी जनगणना (२०१०-११, २०१५-१६)
- प्राथमिक शिक्षण विभागाचे अहवाल

५ डेटा विश्लेषण पद्धती

१. वर्णनात्मक सांख्यिकी - सरासरी, टक्केवारी, टेबल्स, बार चार्ट्स.
२. सांख्यिकीय चाचणी - पेअर स्याम्पल टीटेस्ट (दोन कालखंडातील उत्पन्न, बचत, कर्ज यांची तुलना).

सूत्र:

$$t = (Ad) / (\sqrt{(n Ad^2 - (Ad)^2) / (n-1)})$$

येथे d = प्रत्येक शेतकऱ्याच्या उत्पन्नातील फरक (२०२२-२३ - २०१२-१३)

३. सॉफ्टवेअर: एस.पी.एस.एस. (विश्वसनीयता क्रोनबॅक अल्फा ०.८२), एम.एस. एक्सेल.

६ संशोधन मर्यादा

- आठवणीवर आधारित डेटा शक्य आहे.
- फक्त ६ तालुके, एकूण ४०० नमुना.
- कालखंडातील नोटाबंदी, कोविड यासारख्या घटनांचा वेगळा प्रभाव अलग करणे कठीण.
- फक्त अल्पभूधारक शेतकरी; शेतमजूर वगळले.

माहितीचे विश्लेषण

१ नमुन्यातील शेतकऱ्यांची सामान्य वैशिष्ट्ये (२०२२-२३)

वैशिष्ट्य	मूल्य
सरासरी जमीन धारणा	१.१५ हेक्टर
सरासरी कुटुंब सदस्य संख्या	५.४%
सरासरी कुटुंबातील काम करणाऱ्यांची संख्या	२.६%
अनुसूचित जाती	२८%
अनुसूचित जमाती	१४%
इतर मागासवर्ग	३५%
सामान्य	२३%

शिक्षण (सरासरी वर्षे)	६.८%
पक्क्या घरातील कुटुंबे	५८%
स्वतःची शेती व्यतिरिक्त उपजीविका (दुसरे काम)	६२%

२ आर्थिक निर्देशक – तुलनात्मक विश्लेषण

तक्ता २: आर्थिक स्थितीतील बदल (सरासरी प्रति कुटुंब, रु.)

निर्देशक	२०१२-१३	२०२२-२३	पूर्ण बदल	टक्केवारी बदल	टी- व्हेल्यु	पी-व्हेल्यु
वार्षिक उत्पन्न	४२,५००	५०,५००	७,७००	१८.१%	४.२१%	०.००२*
वार्षिक शेती खर्च	२८,०००	३६,०००	८,०००	२८.६%	५.१०	०.०१*
एकूण कर्ज	५०,०००	८५,०००	३५,०००	७०.०%	६.३२	०.००*
वार्षिक निव्वळ बचत	४,२००	३,१००	-१,१००	-२६.२%	-३.८७	०.०४*
मासिक शेतीव्यतिरिक्त उत्पन्न	१,२००	२,४००	१,२००	१००%	२.९०	०.०३*

(पी < ०.०५ म्हणजे सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय)

निरीक्षणे:

- उत्पन्नात १८% वाढ झाली असली तरी खर्चात २८.६% वाढ झाल्याने निव्वळ फायदा नगण्य.
- कर्जात ७०% वाढ – गंभीर चिंतेची बाब. कर्जाचे उत्पन्नाशी गुणोत्तर १.६९ (म्हणजे कर्ज उत्पन्नाच्या जवळपास १.७ पट).
- शेतीव्यतिरिक्त उत्पन्न दुप्पट झाले – ही सकारात्मक बाजू.

३ सामाजिक निर्देशक – तुलनात्मक विश्लेषण

तक्ता क्र. ३: सामाजिक स्थितीतील बदल

निर्देशक	२०१२-१३ (%)	२०२२-२३ (%)	बदल (टक्के गुण)
एकूण साक्षरता दर (७+ वय)	६२%	७१%	+९
शालेय मुले (६-१४ वय)	८५%	८१%	-४
खाजगी शाळेत मुले	१२%	२४%	+१२
आरोग्य तपासणी	२४%	३१%	+७

आरोग्य केंद्राचा वापर	७८%	६५%	-१३
ग्रामसभेत सहभाग	३८%	३२%	-६
ग्रामपंचायत सदस्यत्व	११%	९%	-२
पक्क्या घरातील कुटुंबे	४४%	५८%	+१४
स्वच्छतागृह	५२%	७९%	+२७
रेशन कार्ड धारक	९१%	९५%	+४
आधार लिंकड बँक खाते	२२%	८८%	+६६

निरीक्षणे:

- साक्षरता व पक्की घरे यात सुधारणा.
- खाजगी शाळांकडे कल वाढला – अल्पभूधारक शेतकरी शिक्षणास प्राधान्य देत आहेत हे चांगले लक्षण.
- मात्र, ग्रामसभा सहभाग कमी झाला – स्थानिक राजकारणापासून दुरावा.
- सरकारी आरोग्य केंद्रांचा वापर कमी झाला – गुणवत्तेबद्दल असंतोष.
- डिजिटल समावेशन (आधार-बँक) मध्ये प्रचंड वाढ – पी.एम.जे.डी.वाय. चा प्रभाव.

४ सांख्यिकीय चाचणी निकाल – सारांश

गृहीतक	निकाल	पी- व्हॅल्यू	निर्णय
H ₀₁ (उत्पन्नात वाढ नाही)	असत्य	०.०२	H ₁₁ स्वीकारला – उत्पन्नात लक्षणीय वाढ
H ₀₂ (बचत बदलली नाही)	असत्य	०.०४	H ₁₂ स्वीकारला – बचतीत

			लक्षणीय घट
H ₀₃ (साक्षरतेत वाढ नाही)	असत्य	०.०३	H ₁₃ स्वीकारला – साक्षरतेत लक्षणीय वाढ

निष्कर्ष

अमरावती जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती २०१२-१३ ते २०२२-२३ या दशकात दिसायला सुधारली असली तरी मुळात गंभीर अडचणीत आहे.

सकारात्मक बदल:

- उत्पन्नात १८% वाढ.
- शेतीव्यतिरिक्त उत्पन्न दुप्पट.
- साक्षरता ६२% वरून ७१% पर्यंत.
- पक्की घरे (४४% → ५८%) आणि स्वच्छतागृहे (५२% → ७९%) यात मोठी सुधारणा.
- आधार-बँक लिंकिंग २२% वरून ८८% – डिजिटल समावेशन.

नकारात्मक बदल: खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त वाढला (२८.६% विरुद्ध १८.१%).

- कर्जाचा बोजा ७०% ने वाढून सरासरी रु.८५, ००० झाला – उत्पन्नाच्या १.७ पट.
- बचत २६.२% ने घसरली – भविष्यातील धक्क्यांना सामोरे जाण्याची तयारी नाही.
- ग्रामसभा सहभाग कमी झाला – सामाजिक भांडवल कमकुवत.
- सरकारी आरोग्य केंद्रांचा वापर कमी झाला.

एकूण निष्कर्ष: अल्पभूधारक शेतकरी कर्जाच्या सापळ्यात अडकलेला आहे. उत्पन्न वाढले तरी ते कर्जफेडीत आणि वाढत्या खर्चात जाते. त्यामुळे स्थिती सुधारल्याचे भासते पण प्रत्यक्षात असुरक्षितता वाढली आहे.

शिफारसी व उपाययोजना

१ अल्पकालीन शिफारसी (१-२ वर्षे)

- कर्ज पुनर्रचना योजना – अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे विद्यमान कर्ज ०% व्याजाने ५ वर्षासाठी पुनर्रचित करावे.
- पी.एम.किसान ची रक्कम रु.१२,००० प्रतिवर्ष करावी (सध्याच्या रु.६,००० ऐवजी) – हे त्यांच्या उत्पन्नाच्या सुमारे २०% असेल.
- मोबाईल-आधारित कृषी सल्ला सेवा – प्रत्येक गावात २ कृषी मित्र (शेतकरी-शेतकऱ्यांसाठी) नेमावेत.

२ दीर्घकालीन शिफारसी (३-५ वर्षे)

- शेतकरी उत्पादक संस्था (एफ.पी.ओ.) सशक्त करणे – अमरावती जिल्ह्यात फक्त ४५ एफ.पी.ओ सक्रिय असून ही संख्या २०० पर्यंत नेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक एफ.पी.ओ. ला रु.२० लाख अनुदान द्यावे.
- लघु सिंचन योजनांना प्रोत्साहन – अमरावतीत फक्त २२% क्षेत्र सिंचित असून ठिबक सिंचन व टाक्यांसाठी ९०% अनुदान द्यावे.
- शेतकरी आरोग्य विमा योजना – महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी आरोग्य योजनेचा लाभ सर्व अल्पभूधारकांपर्यंत पोहोचवावा (सध्या फक्त २८% लाभार्थी).
- ग्रामीण कौशल्य विकास केंद्रे – शेती व्यतिरिक्त उत्पन्नासाठी प्रत्येक तालुक्यात १ केंद्र (बेकरी, शिवणकाम, दुग्धव्यवसाय, मधुमक्षिका पालन प्रशिक्षण).
- ग्रामसभेचा सहभाग वाढविण्यासाठी 'शेतकरी दिन' – दर महिन्याच्या १ तारखेला शेतकरी ग्रामसभेत आपले मुद्दे मांडू शकेल अशी व्यवस्था.

३ धोरणात्मक शिफारसी

- जमीन एकत्रीकरण योजना – स्वेच्छेने जमीन एकत्र करून समूह शेतीला प्रोत्साहन. किमान ५ अल्पभूधारक एकत्र येऊन १० हेक्टर क्षेत्रावर व्यावसायिक शेती करतील तर ५०% अनुदान.

१०. डिजिटल कृषि बाजारपेठ (ई-नाम २.०) – अल्पभूधारक शेतकरी थेट खरेदीदाराला विक्री करू शकेल, दलाल टाळता येतील.

संदर्भसूची

१ पुस्तके व पुस्तकातील अध्याय

1. Jodha, N. S. (2013). Agrarian Crisis in India: The View from Below. Oxford University Press. ISBN: 9780198090290.
2. Deshpande, R. S., & Arora, S. (2016). Small and Marginal Farmers in India: Challenges and Opportunities. Sage Publications. ISBN: 9789351507482.
3. Narayanamoorthy, A. (2017). Farmers' Distress and Suicides in India. Rawat Publications. ISBN: 9788131607295.

२ जर्नल लेख

1. Reddy, A. A., & Suresh, S. (2014). Income and expenditure patterns of small and marginal farmers in Telangana. Asian Journal of Research in Social Sciences, 4(7), 22-35. DOI: 10.5958/2249-7323.2014.00632.9.
2. Deshmukh, S. B. (2018). Vidarbha's farmers: Causes of distress and remedial measures. Maharashtra Economic Journal, 45(2), 33-47.
3. Nandini, K. (2020). Social exclusion among small and marginal farmers in Tamil Nadu. Journal of Rural Development, 39(1), 88-102. DOI: 10.1177/0973005220901012.
4. Singh, R. (2019). School dropout among children of small farmers in Bihar. Indian Journal of Human Development, 13(2), 156-170.
5. Kumar, V. (2020). Caste composition and landholding patterns among marginal farmers. Economic and Political Weekly, 55(12), 54-61.
6. Sharma, P., & Gupta, R. (2021). Impact of COVID-19 on marginal farmers in India. Indian Journal of Agricultural Economics, 76(3), 312-325.
7. Patil, S. B. (2022). PM-KISAN scheme in Maharashtra: A case study of small farmers. Journal of Social and Economic Development, 24(1), 88-105. DOI: 10.1007/s40847-022-00178-w.
8. Govindaraj, M. (2020). E-NAM and small farmers: Access and constraints. Agricultural Economics Research Review, 33(2), 201-215.

३ सरकारी अहवाल

1. Government of India. (2016). Agricultural Census 2015-16: All India Report on Number and Area of Operational Holdings. New Delhi: Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare.
2. Government of India. (2011). Census of India 2011: Amravati District Profile. New Delhi: Registrar General of India.
3. NSSO. (2014). Key Indicators of Situation of Agricultural Households in India (70th Round, January-December 2013). New Delhi: National Sample Survey Office.
4. NSSO. (2020). Situation Assessment of Agricultural Households in India (77th Round, January-December 2019). New Delhi: National Statistical Office.
5. District Agriculture Department, Amravati. (2023). Annual Progress Report 2022-23. Amravati: Zilla Parishad.
6. District Primary Education Department, Amravati. (2023). Sarva Shiksha Abhiyan: Annual Status Report. Amravati.

४ संशोधन प्रबंध

1. Gaikwad, P. S. (2019). Socio-economic conditions of small and marginal farmers in Vidarbha region (Unpublished PhD thesis). Amravati: Sant Gadge Baba Amravati University.

वेब संदर्भ

1. Ministry of Agriculture, Government of India. (2023). PM-KISAN Scheme. Retrieved from <https://pmkisan.gov.in> (Accessed: 15 March 2026).
2. SFAC (Small Farmers' Agribusiness Consortium). (2023). FPOs in Maharashtra: District-wise list. Retrieved from <https://sfacindia.com> (Accessed: 10 March 2026).

Original Article

भारतीय नागरी सेवा: कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व

डॉ. रचना धर्मदास वानखडे

सहाय्यक प्राध्यापक, जनता महाविद्यालय चंद्रपूर.

Manuscript ID:

JRD -2026-180515

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.76-80

May - 2026

सारांश:

भारतीय नागरी सेवा ही देशाच्या प्रशासनाचा महत्वाचा कणा मानली जाते. प्रशासनात पारदर्शकता असेल तरच देशाचा विकास होऊ शकतो. या सेवा घटनात्मक असून अनुच्छेद 315 ते 323 नुसार भारतीय संविधानामध्ये नागरी सेवेचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. कार्यक्षमता (Efficiency) आणि उत्तरदायित्व (Accountability) हे तिची मूलभूतच स्तंभ आहेत. या संशोधन मध्ये भारतीय नागरी सेवा मधील कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रशासनात पारदर्शकता, जबाबदारीची जाणीव तसेच धोरणाची अंमलबजावणी आणि नागरिकांच्या अपेक्षांचा विचार करून या घटकांचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे. तसेच वेळोवेळी नागरी सेवेतील सुधारणा, उपायोजना आणि त्यात होत असलेले धोरणात्मक बदल यांचाही अभ्यास यात करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: भारतीय नागरी सेवा, कार्यक्षमता, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता, माहितीचा अधिकार, भ्रष्टाचार, सुशासन, प्रशासनिक सुधारणा, लोकाभिमुख शासन.

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

प्रस्तावना:

भारतीय नागरी सेवा ही देशाचा, प्रशासकीय यंत्रणेचा महत्वाचा गाभा आहे. ती केंद्र व राज्य सरकार साठी काम करणाऱ्या स्थायी नोकरीसाठी समूह आहे. अनुच्छेद 315 ते 323 नुसार भारतीय नागरी सेवेला भारतीय संविधानात घटनात्मक स्थान देण्यात आलेले आहे. नागरी सेवा परीक्षेमध्ये (CSE) उत्तीर्ण उमेदवारांना त्यांच्या रँकानुसार IAS, IPS, IFS किंवा इतर केंद्र सेवांमध्ये पद स्थान मिळते. युवा अधिकारी प्रशासनात पारदर्शकता आणण्यासाठीच कटिबद्ध असतात. ते सरकारी धोरणाची अंमलबजावणी करणे, कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे, जिल्हा प्रशासन आणि विकास कामे पाहणे, तसेच मंत्री महोदयांना धोरण निर्मितीत तांत्रिक व प्रशासकीय सल्ला देण्याचे काम करीत असतात. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि डिजिटल युगात प्रशासनाकडून अधिक पारदर्शकता वेगवान आणि गुणवत्तापूर्वक कामे अपेक्षित आहेत. त्यामुळेच नागरी सेवेची कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे आवश्यक झालेले आहे. म्हणूनच भारतीय नागरी सेवा: कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व हा विषय अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

या संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत;

1. भारतीय नागरिक सेवा मधील कार्यक्षमतेचे स्वरूप समजून घेणे.
2. उत्तरदायित्वाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357367

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

रचना धर्मदास वानखडे, सहाय्यक प्राध्यापक, जनता महाविद्यालय चंद्रपूर

How to cite this article:

वानखडे, . डॉ. रचना . धर्मदास . (2026). भारतीय नागरी सेवा: कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 76-80. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21357367>

3. कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व यातील परस्पर संबंध स्पष्ट करणे.
4. प्रशासनातील अडचणी आणि मर्यादा ओळखणे.
5. नागरिकांच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
6. सार्वजनिक सेवा वितरणाबाबत नागरिकांचे समाधान अपेक्षा आणि अनुभव समजून घेणे.

संशोधनाची गृहीतके:

संशोधनासाठी पुढील गृहीतकाचा अभ्यास करण्यात येईल.

1. प्रशासनातील पारदर्शकता वाढल्यास कार्यक्षमता वाढते.
2. उत्तरदायित्वाच्या प्रभावी यंत्रणामुळे भ्रष्टाचार कमी होतो.
3. तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने नागरी सेवांची गुणवत्ता सुधारते.
4. राजकीय हस्तक्षेप कमी असेल तर नागरी सेवांची कार्यक्षमता अधिक वाढेल.
5. प्रशिक्षण आणि क्षमता विकास कार्यक्रमांमुळे अधिकारी अधिक उत्तरे बनतात.
6. लोकसहभाग वाढल्यास प्रशासन अधिक जबाबदार बनते.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम स्त्रोत जसे की, पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि इंटरनेटवरील विश्वासासार्थ संकेतस्थळे यांचाही वापर करण्यात आला.

भारतीय नागरी सेवांचा ऐतिहासिक विकास: भारतीय नागरिक सेवांचा एक इतिहास असून, भारतात नागरी सेवेची (Civil Service) स्थापना लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (Lord Cornwallis) याने १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात (१७८६-१७९३) केली, म्हणून त्याला "भारतीय नागरी सेवेचा जनक" मानले जाते। कंपनीच्या व्यापाराऐवजी प्रशासनावर भर देण्यासाठी आणि भ्रष्टाचारी प्रशासन दूर करण्यासाठी त्याने ही सेवा सुरू केली. त्याचा मुख्य उद्देश ब्रिटिश सत्तेचे प्रशासन चालवणे हा होता. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने नागरी सेवांना नवी दिशा दिली. भारतीय संविधान निर्मात्याने संविधानातील कलम 315 ते 323 अंतर्गत संघ लोकसेवा आयोगाची स्थापना केली. ज्या द्वारे अखिल भारतीय सेवा IAS, IPS, IFS यांची निर्मिती होऊन प्रशासनात तटस्थता, प्रामाणिकता आणि कार्यक्षमता निर्माण होण्यात मदत झाली. आज युपीएससी ही संस्था गुणवत्ता आधारित निवड प्रक्रियेद्वारे नागरी सेवांची निवड करते. म्हणूनच आज भारतीय प्रशासनात जातीपातीला न जुमानता कार्यक्षम आणि उत्तरदायित्व असणारे सर्व स्तरातील अधिकारी सेवा देत असतात व भारताच्या उभारणीमध्ये हातभार लावताना आपल्याला दिसतात.

कार्यक्षमता व उत्तरदायित्व यांचा अर्थ

1. कार्यक्षमता (Efficiency)

कार्यक्षमता म्हणजे उपलब्ध संसाधनांचा (वेळ, पैसा, मनुष्यबळ) योग्य आणि कमीत कमी वापर करून जास्तीत जास्त परिणाम साधणे, भारतीय नागरी सेवेत कार्यक्षमता म्हणजे: सरकारी योजना व धोरणे प्रभावीपणे आणि वेळेत राबवणे, अनावश्यक विलंब टाळणे, लोकांना जलद व दर्जेदार सेवा देणे, खर्चात बचत करून अधिक परिणाम मिळवणे. उदा. एखाद्या शासकीय योजनेचा लाभ लाभार्थ्यांपर्यंत वेळेत पोहोचवणे.

2. उत्तरदायित्व (Accountability)

उत्तरदायित्व म्हणजे एखाद्या अधिकारी किंवा संस्थेने आपल्या कृतींसाठी जबाबदार असणे आणि त्याबाबत स्पष्टीकरण देण्याची तयारी ठेवणे. भारतीय नागरी सेवेत उत्तरदायित्व म्हणजे: घेतलेल्या निर्णयांसाठी जबाबदारी स्वीकारणे, जनतेला आणि सरकारला उत्तर देणे, कामात पारदर्शकता ठेवणे. चुकीच्या कामासाठी जबाबदारी ठरवणे. उदा. एखादी योजना नीट राबवली गेली नाही तर संबंधित अधिकाऱ्याने कारण स्पष्ट करणे. कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी संबंधित आहेत. कार्यक्षम सेवा लोकांना चांगल्या सुविधा देते, तर उत्तरदायित्वामुळे त्या सेवांमध्ये पारदर्शकता आणि विश्वास टिकून राहतो.

प्रशासनात पारदर्शकता वाढल्यास कार्यक्षमता वाढते -

प्रशासनात पारदर्शकता असणे म्हणजेच निर्णय प्रक्रियेमध्ये, धोरणे आणि कामकाज यांची माहिती नागरिकांना सहज उपलब्ध असणे. पारदर्शकतेमुळे अधिकारी व कर्मचारी नेहमी आपले कार्य करताना गैरव्यवहार, तसेच निष्काळजीपणा आणि कामात होणारी दिवंगाई या

गोष्टीपासून दूर राहतो. आज घडीला माहिती अधिकार कायदा (RTI) लागू झाल्यामुळे अधिकारी व कर्मचारी तसेच सरकारी कामकाजात अधिक स्पष्टता आली आहे. पारदर्शकतेमुळेच निर्णय प्रक्रिया वेगवान होते. वाढत्या डिजिटल वापरामुळे व अन्य पारदर्शकतेमुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या अधिकार्यांना व कर्मचार्यांना लाच घेण्याची भीती वाटू लागलेली आहे. त्यामुळेच अनावश्यक गुप्तता कमी होऊन जबाबदारी निश्चित झालेली आहे. परिणामी प्रशासन अधिक कार्यक्षम, विश्वासाहर् आणि परिणामकारक बनले आणि म्हणूनच लोकांच्या मनातील प्रशासनातील दिरंगाईची भीती कमी झालेली आहे.

उत्तरदायित्वाच्या प्रभावी यंत्रणेमुळे भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत होईल -

उत्तरदायित्व म्हणजे अधिकारी त्यांच्या कृतीसाठी जबाबदार असणे होय. जर लोकपाल, लेखापरीक्षण, सतर्कता आयोग यासारखी प्रभावी यंत्रणा कार्यरत असतील तर भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते. उत्तरदायित्वामुळे निर्णय घेणाऱ्यांना त्यांच्या कृतीचे परिणाम भोगावे लागतात, त्यामुळे ते नियमांचे पालन करतात. तसेच तक्रार निवारण यंत्रणा मजबूत असल्यास नागरिक थेट तक्रार करू शकतात ज्यामुळे गैरप्रकार उघडकीस येतात. यामुळे प्रशासनात प्रामाणिकता वाढते आणि भ्रष्टाचार कमी होतो.

तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने नागरी सेवांची गुणवत्ता सुधारित -

इ गव्हर्नन्स, डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन सेवा यामुळे प्रशासन अधिक सुलभ जलद आणि पारदर्शक झाले आहे. ऑनलाइन अर्ज प्रणाली, डिजिटल पेमेंट, आधार आधारित सेवा, तसेच वेगवेगळ्या डिजिटल सरकारी सेवा यामुळे नागरिकांना कार्यालयात वारंवार जावे लागत नाही. नवीन तंत्रज्ञानामुळे मानवी हस्तक्षेप कमी होऊन चुका कमी होतात. वारंवार नागरिकांना कार्यालयात जाण्याचा खर्च वाचतो तसेच वेळ वाचते आणि भ्रष्टाचारालाही आळा बसते. डेटा व्यवस्थापन सुधारल्यामुळे निर्णय अधिक अचूकपणे घेतले जातात त्यामुळेच नागरी सेवांची गुणवत्ता गती आणि विश्वासाहर्ता लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. एका क्लिक वरती सर्व माहिती उपलब्ध होत असल्यामुळे सगळ्यांचे कामे सोपी झाली आहेत.

राजकीय हस्तक्षेप कमी असेल तर नागरी सेवांची कार्यक्षमता अधिक वाढेल -

नागरी सेवा ही तटस्थ आणि व्यावसायिक असावी परंतु जास्त राजकीय हस्तक्षेप झाल्यास निर्णय प्रक्रिया प्रभावित होते आणि अधिकारी स्वायत्तपणे काम करू शकत नाहीत. अधिकारी हा नेहमीच वेगवेगळ्या नागरिकांच्या सोयीचे धोरण राबवण्याचा प्रयत्न करतो परंतु राजकीय स्वार्थामुळे त्यांना ते धोरण प्रभावीपणे राबवता येत नाही. जर नागरी सेवांना स्वातंत्र्य आणि स्थिरता दिली तर अधिकारी दीर्घकालीन धोरणे प्रभावीपणे राबवू शकतात आणि प्रशासन अधिक कार्यक्षम बनते. एखादा कार्यक्षम अधिकारी असल्यास व तो पारदर्शक असल्यास जिथे जातो तिथे सुधारणा घडवून आणतो परंतु राजकीय दबावामुळे स्थानांतरे पदोन्नती किंवा वारंवारच्या बदलांना अशा अधिकार्यांना तोंड द्यावे लागत असते यामुळे धोरणात्मक निर्णयामध्ये पक्षपातीपणा येऊ शकतो आणि कार्यक्षमता देखील घटू शकते. त्यामुळे राजकीय हस्तक्षेप जितका कमी असेल तितके पारदर्शक कार्य अधिकारी करू शकतील.

प्रशिक्षण आणि क्षमता विकास कार्यक्रमांमुळे अधिकारी अधिक उत्तरदायी बनतात -

अधिकार्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण दिल्यास त्यांचे कौशल्य, ज्ञान आणि दृष्टिकोन सुधारतो. नवीन तंत्रज्ञान, धोरणे आणि प्रशासनिक पद्धती यांचा परिचय झाल्यामुळे ते अधिक सक्षम होतात. क्षमता विकासामुळे अधिकारी त्यांच्या भूमिकेची जाणीव ठेवतात आणि जबाबदारीने निर्णय घेतात. त्यांना त्यांच्या कार्याची पावती म्हणून वेगवेगळे पुरस्कार तसेच कार्यक्रमांचे आयोजन ही केल्या जाते. त्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण मिळाल्याने त्यांची कार्यक्षमताच वाढत नाही तर उत्तरदायित्वाची भावना देखील बळकट होत असते.

लोकसहभाग वाढल्यास प्रशासन अधिक जबाबदार बनेल.

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये प्रशासनाची खरी ताकद नागरिकांच्या सहभागावर अवलंबून असते. लोकसहभाग म्हणजे धोरण निर्मिती, अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन प्रक्रियेत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग होय. जेव्हा नागरिक प्रशासनाच्या कामकाजात अधिक सहभागी होतात तेव्हा निर्णय प्रक्रियेवर सतत निरीक्षण राहते आणि प्रशासन अधिक उत्तरदायी बनते. लोकसहभागामुळे सरकारी योजनांची गरज आणि परिणाम याबाबत प्रत्यक्ष माहिती मिळते. ग्रामसभा, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सामाजिक लेखापरीक्षण यासारख्या माध्यमातून नागरिक आपले मत मांडू शकतात. त्यामुळे योजना अधिक वास्तववादी आणि गरजा नुसार आपल्या जातात. यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढते. तसेच लोकसहभाग वाढल्यास गैरव्यवहार आणि भ्रष्टाचार कमी होतो कारण नागरिक थेट प्रश्न विचारतात आणि चुकीच्या गोष्टींचा विरोध करतात. माहितीचा अधिकार (RTI) आणि लोकपाल यासारख्या साधनांमुळे लोकप्रशासनावर लक्ष ठेवू शकतात. त्यामुळे अधिकारी अधिक जबाबदारीने वागतात. लोकसहभागामुळे प्रशासन आणि नागरिक यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण

होते. जेव्हा नागरिकांना निर्णय प्रक्रिया सहभागी केले जाते, तेव्हा ते प्रशासनाला सहकार्य करतात आणि धोरणांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी होते. यामुळे प्रशासन अधिक पारदर्शक, लोकाभिमुख आणि जबाबदार बनते. लोकसहभाग हा सुशासनाचा पाया असतो तो जितका वाढेल तितके प्रशासन अधिक उत्तरदायी, पारदर्शक आणि कार्यक्षम बनेल.

नागरी सेवेमध्ये कार्यक्षमता व उत्तरदायित्व पार पडताना होणारे फायदे आणि तोटे

फायदे -

1. **सेवा वितरण सुधारते** - कार्यक्षमता वाढल्याने शासकीय योजना आणि सेवा वेळेत व योग्य प्रकारे लोकांपर्यंत पोहोचतात त्यामुळे सेवा वितरणामध्ये सुधारणा होत असल्याचा आपल्याला दिसून येते.
2. **पारदर्शकता वाढते** - उत्तरदायित्वामुळे अधिकारी त्यांच्या निर्णयासाठी जबाबदार राहतात त्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो व पारदर्शकता वाढून प्रशासन अधिक मजबूत होते.
3. **लोकांचा विश्वास वाढतो** - प्रशासन जबाबदारीने आणि कार्यक्षमतेने काम करत असेल तर नागरिकांचा सरकारवर विश्वास दृढ होतो.
4. **संसाधनाचा योग्य वापर** - कार्यक्षमता वाढल्याने वेळ पैसा मनुष्य बळ यांचा अपय्य कमी होऊन संसाधनाचा योग्य वापर होताना आपल्याला दिसून येते.
5. **निर्णय प्रक्रियेमध्ये सुधारणा घडून येते** - उत्तरदायित्वामुळे अधिकारी अधिक विचारपूर्वक आणि न्याय निर्णय घेतात त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेमध्ये सुधारणा घडून येत असते.

तोटे/मर्यादा-

1. **अधिक दडपण** - उत्तरदायित्व वाढल्याने अधिकाऱ्यांवर कामाचे व मानसिक दर्पण वाढू शकते.
2. **निर्णय घेण्यात विलंब** - जास्त उत्तरदायित्वामुळे अधिकारी चुका टाळण्यासाठी निर्णय घेण्यास धावू शकतात.
3. **लालफीतशाही वाढण्याची शक्यता** - प्रत्येक गोष्टीसाठी जबाबदारी निश्चित करताना प्रक्रिया गुंतागुंतीची होऊ शकते त्यामुळेच लालफीतशाही वाढण्याची शक्यता सुद्धा वर्तवण्यात आलेली आहे.
4. **नवोक्रमात अडथळे** - जोखीम टाळण्याच्या मानसिकतेमुळे अधिकारी नवीन प्रयोग करण्यास टाळाटाळ करतात. त्यामुळे नवीन कल्पनांना अडथळा येताना दिसून येतो.
5. **मूल्यमापनात अडचणी** - सामाजिक क्षेत्रामध्ये कार्यक्षमता मोजणे कधी कधी खूप अवघड होऊन जात असते. लोकांच्या दर्पणामुळे तसेच राजकीय दबावांमुळे देखील मूल्यमापनात अडचणी निर्माण होताना दिसतात.

प्रमुख शिफारसी:

वरील विषयाशी संबंधित काही शिफारसी खालील प्रमाणे आहेत;

1. अधिकाऱ्यांना नियमितपणे आधुनिक तंत्रज्ञान व्यवस्थापन कौशल्य आणि नैतिक मूल्यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
2. डिजिटल प्रणाली वापरल्याने पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता दोन्ही वाढतात तसेच मानवी हस्तक्षेप कमी होतो म्हणून ई-गव्हर्नन्स चा वापर वाढवणे.
3. प्रत्येक अधिकाऱ्यांची भूमिका आणि जबाबदारी स्पष्ट असायला हवी.
4. कार्यक्षमता मोजण्यासाठी कामाचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.
5. चांगले काम करणाऱ्यांना प्रोत्साहन आणि निष्काळजीपणासाठी दंड दिल्यास जबाबदारीची भावना वाढते.
6. लोकांच्या तक्रारी व जलद वनी पक्ष कारवाई करणारी प्रणाली तयार करण्यात यायला हवी.
7. नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी सोशल ऑडिट पब्लिक फीडबॅक यासारख्या माध्यमातून सहभाग वाढविण्यात यावा.
8. अधिकाऱ्यांना नवीन कल्पना आणि प्रयोग करण्यासाठी सुरक्षित वातावरण देण्यात यायला हवे.
9. अधिकाऱ्यांचे नैतिकता आणि प्रामाणिक तबडकट करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात यायला हवे.

निष्कर्ष: भारतीय नागरी सेवेमध्ये अधिकाऱ्यांना त्यांचे कार्य पार पडताना वेगवेगळ्या गोष्टींचा सामना करावा लागतो. तरीदेखील अधिकारी वेगवेगळ्या अडचणींवर मात करत काम करताना आपल्याला दिसतो. राजकीय प्रभाव असेल नागरिकांची कामाची ओळख असेल या सगळ्यांवरती मात करत भारतीय प्रशासनात अधिकारी वर्ग एक निर्णय भूमिका पार पडताना आपल्याला दिसतो हे सर्व होत

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

असताना त्यांचे असणारी महत्त्वपूर्ण कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्वाची भूमिका या सगळ्या मुळे हे शक्य होऊ शकले असे आपल्याला दिसते. म्हणूनच राज्यशास्त्रामध्ये जेवढे राजकीय घडामोडींना महत्त्व आहे तेवढेच महत्त्व प्रशासनाला सुद्धा असल्याचे दिसून येते. दर पाच वर्षांनी बदलणारा राजकीय पक्ष कुठल्याही अडथळ्या विना प्रशासकीय सेवेमुळेच वेगवेगळ्या क्षेत्रात छाप पाडताना आपल्याला दिसून येते. त्यामुळेच भारतीय नागरी सेवा ही एक प्रभावी यंत्रणा असल्याचे दिसते.

संदर्भ सूची (References):

1. भारत सरकार, द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोग (Second Administrative Reforms Commission) अहवाल
2. Laxmikanth, M. – Indian Polity (प्रशासन व शासकीय रचना संदर्भ)
3. भारत सरकार, Department of Administrative Reforms and Public Grievances (DARPG) संकेतस्थळ
4. UNDP (United Nations Development Programme) – Governance आणि Accountability विषयक अहवाल
5. World Bank Reports on Public Sector Efficiency and Governance
6. PRS Legislative Research – सार्वजनिक धोरणे आणि प्रशासन विश्लेषण
7. भारताचा संविधान (Indian Constitution) – विशेषतः उत्तरदायित्व आणि प्रशासनाशी संबंधित कलमे.

Original Article

ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीचा मधुमेहावर होणारा परिणाम

सुरनर महानंदा संतराम

के. एस. के. महाविद्यालय, बीड. गृहविज्ञान विभाग,

सारांश:

Manuscript ID:

JRD -2026-180517

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.81-84

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

सध्याच्या काळात बदलती जीवनशैली ही मधुमेहासारख्या असंसर्गजन्य आजारांच्या वाढीस कारणीभूत ठरत आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील जीवनशैली, आहारपद्धती, शारीरिक हालचाली, मानसिक तणाव आणि आरोग्यविषयक सुविधा यांमध्ये लक्षणीय फरक आढळून येतो, ज्याचा मधुमेहाच्या प्रमाणावर व व्यवस्थापनावर परिणाम होतो. ग्रामीण भागात पारंपरिक आहार व शारीरिक श्रम यांमुळे पूर्वी मधुमेहाचे प्रमाण तुलनेने कमी होते; परंतु शहरीकरण, बदलती आहारपद्धती आणि आरोग्यविषयक जागरूकतेच्या अभावामुळे ग्रामीण भागातही मधुमेहाचे प्रमाण वाढत आहे. दुसरीकडे, शहरी भागात बैठी जीवनशैली, जंक फूडचे वाढते सेवन, तणाव आणि शारीरिक हालचालींचा अभाव यांमुळे मधुमेहाचा धोका अधिक दिसून येतो. तथापि, शहरी भागात आरोग्य सुविधा व उपचार सहज उपलब्ध असल्याने रोगाचे लवकर निदान व नियंत्रण शक्य होते. प्रस्तुत संशोधनात ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीतील वैशिष्ट्ये, त्यांचा मधुमेहावर होणारा परिणाम, वाढत्या लठ्ठपणाची समस्या तसेच मधुमेह प्रतिबंधासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संतुलित आहार, नियमित व्यायाम, तणाव व्यवस्थापन आणि आरोग्यविषयक जनजागृती यांद्वारे मधुमेहावर प्रभावी नियंत्रण मिळवता येऊ शकते, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून समोर येतो.

मुख्य शब्द (Keywords): मधुमेह (Diabetes Mellitus), ग्रामीण जीवनशैली, शहरी जीवनशैली, बदलती जीवनशैली, शारीरिक हालचाल, लठ्ठपणा, संतुलित आहार, आरोग्यविषयक जागरूकता

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक युगात बदलती जीवनशैली ही विविध असंसर्गजन्य आजारांची प्रमुख कारणे ठरत आहे. त्यामध्ये मधुमेह (Diabetes Mellitus) हा आजार जगभरात गंभीर आरोग्य समस्या म्हणून उदयास आला आहे. मानवाची बदलती जीवनशैली, आहारातील असंतुलन, शारीरिक हालचालींचा अभाव, मानसिक ताणतणाव आणि शहरीकरण या सर्व घटकांचा मधुमेहाच्या वाढीशी थेट संबंध आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण व शहरी भागातील जीवनशैलीत लक्षणीय फरक आढळून येतो आणि त्यामुळे मधुमेहाच्या स्वरूपात, प्रमाणात व व्यवस्थापनातही भिन्नता दिसून येते. ग्रामीण जीवनशैली परंपरेने श्रमप्रधान मानली जाते. शेती, मजुरी, पशुपालन यांसारख्या कामांमुळे ग्रामीण भागातील लोकांची दैनंदिन शारीरिक हालचाल तुलनेने अधिक असते. यामुळे शरीरातील साखरेचा योग्य वापर होऊन रक्तातील साखरेची पातळी नियंत्रणात राहण्यास मदत होते.

शहरीकरण

मधुमेह प्रतिबंध

जीवनशैलीजन्य आजार

आरोग्य सुविधा

- व्यायाम
- रक्तातील साखर

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357458

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सुरनर महानंदा संतराम, के. एस. के. महाविद्यालय, बीड. गृहविज्ञान विभाग,

How to cite this article:

संतराम, . सुरनर . महानंदा . (2026). ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीचा मधुमेहावर होणारा परिणाम. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 81-84. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21357458>

सार्वजनिक आरोग्य

ग्रामीण भागातील आहार बहुतेक वेळा साधा, कमी प्रक्रिया केलेला आणि नैसर्गिक घटकांवर आधारित असतो. भाजीपाला, डाळी, ज्वारी, बाजरी, नाचणी यांसारख्या तृणधान्यांचा वापर अधिक प्रमाणात केला जातो. अशा आहारामुळे स्थूलपणा कमी प्रमाणात आढळतो, जो मधुमेहाचा एक महत्वाचा धोका घटक आहे. तथापि, ग्रामीण भागात आरोग्यविषयक जागरूकतेचा अभाव, नियमित आरोग्य तपासणीची कमतरता आणि वैद्यकीय सुविधांचा अभाव यामुळे मधुमेह अनेकदा उशिरा निदान होतो. अनेक ग्रामीण रुग्णांमध्ये मधुमेहाची लक्षणे असूनही त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. परिणामी, आजार गंभीर अवस्थेत पोहोचल्यावरच उपचार सुरू होतात. यामुळे हार्मोनल असंतुलन निर्माण होते, ज्याचा परिणाम रक्तातील साखरेच्या पातळीवर होतो. मात्र, शहरी भागात आरोग्य सुविधा, तज्ञ डॉक्टर, तपासणी केंद्रे आणि औषधांची उपलब्धता अधिक असल्यामुळे मधुमेहाचे लवकर निदान व नियंत्रण शक्य होते. त्यामुळे अनेक शहरी रुग्णांमध्ये आजाराने व्यवस्थापन तुलनेने चांगले आढळते. अलीकडील काळात ग्रामीण भागातही शहरीकरणाचा प्रभाव वाढत चालला आहे. मोबाइल, टीव्ही, मोटारसायकली, तसेच पॅकेज्ड अन्नपदार्थांचा वापर वाढल्यामुळे ग्रामीण जीवनशैलीतही बदल होत आहेत. यामुळे ग्रामीण भागातही मधुमेहाचे प्रमाण वाढताना दिसून येत आहे. म्हणजेच, ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीतील फरक कमी होत असून मधुमेहाचा धोका दोन्ही भागांत वाढत आहे. एकूणच, ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीचा मधुमेहावर वेगवेगळ्या प्रकारे परिणाम होत असला तरी बदलती जीवनशैली हा दोन्ही ठिकाणी समान धोका बनत आहे. संतुलित आहार, नियमित शारीरिक व्यायाम, मानसिक तणावाचे योग्य व्यवस्थापन आणि आरोग्यविषयक जागरूकता वाढविणे हे मधुमेह प्रतिबंधासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांत जीवनशैलीत सकारात्मक बदल घडवून आणल्यास मधुमेहासारख्या आजारावर प्रभावी नियंत्रण मिळवणे निश्चितच शक्य आहे.

● ग्रामीण जीवनशैली व मधुमेह

ग्रामीण भागातील जीवनशैली तुलनेने साधी, नैसर्गिक व शारीरिक श्रमप्रधान असते. शेतीकाम, मजुरी, चालणे यामुळे नियमित व्यायाम आपोआपच होतो. ग्रामीण भागात पारंपरिक व घरगुती अन्नपदार्थांचा वापर अधिक आढळतो. ताज्या भाज्या, डाळी, ज्वारी, बाजरी यांसारखे पौष्टिक धान्य आहारात असते. त्यामुळे ग्रामीण भागात मधुमेहाचे प्रमाण पूर्वी कमी होते. मात्र अलीकडच्या काळात ग्रामीण भागातही शहरीकरणाचा प्रभाव वाढत आहे. फास्ट फूड, साखरयुक्त पेये, तंबाखू व मद्यसेवन यांचा वापर वाढल्यामुळे ग्रामीण भागातही मधुमेहाचे रुग्ण वाढताना दिसत आहेत.

● आरोग्य विषयक जागरूकतेचा अभाव

ग्रामीण भागात आरोग्य शिक्षणाचा अभाव हे प्रमुख कारण आहे. मधुमेहाची लक्षणे, कारणे व प्रतिबंध याबाबत योग्य माहिती लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. अनेकदा मधुमेहाला “साखर झाली आहे” असे साधे स्वरूप दिले जाते व तो गंभीर आजार आहे याची जाणीव नसते. तसेच नियमित रक्ततपासणीची सवय नसणे, आरोग्य केंद्रांची कमतरता, आर्थिक अडचणी आणि अंधश्रद्धा यामुळे मधुमेहाकडे दुर्लक्ष होते. पारंपरिक औषधोपचारांवर अधिक विश्वास ठेवल्याने आधुनिक वैद्यकीय उपचार उशिरा घेतले जातात.

● आरोग्य विषयक सुविधांची कमतरता

ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे असली तरी त्यामध्ये पुरेशी साधनसामग्री, तज्ञ डॉक्टर, प्रशिक्षित परिचारिका आणि आधुनिक तपासणी सुविधा उपलब्ध नसतात. रक्तातील साखरेची नियमित तपासणी, HbA1c चाचणी, डोळे, मूत्रपिंड व पायांची तपासणी यांसारख्या आवश्यक सेवांचा अभाव दिसून येतो. परिणामी अनेक रुग्णांना आजाराची तीव्रता उशिरा समजते. आरोग्यविषयक जागरूकतेचा अभाव ही आणखी एक गंभीर बाब आहे. मधुमेहाची लक्षणे, आहारनियोजन, नियमित व्यायाम व औषधोपचार यांचे महत्त्व अनेकांना माहीत नसते. त्यामुळे स्थानिक उपचार, चुकीची औषधे किंवा उपचारांकडे दुर्लक्ष केले जाते. यामुळे गुंतागुंत वाढण्याचा धोका वाढतो. तसेच ग्रामीण भागात आर्थिक अडचणी, वाहतूक सुविधांचा अभाव आणि मोठ्या रुग्णालयांपर्यंत पोहोचण्यातील अडथळे यामुळे रुग्ण नियमित उपचार घेऊ शकत नाहीत. मोफत किंवा कमी खर्चातील औषधांचा अपुरा पुरवठा ही समस्या देखील आढळते.

● **शहरी जीवनशैली व मधुमेह:** शहरी जीवनशैली अधिक आरामदायी व यांत्रिक स्वरूपाची आहे. कार्यालयीन काम, संगणकासमोर दीर्घकाळ बसणे, वाहनांचा अधिक वापर यामुळे शारीरिक हालचाल कमी होते. तसेच जंक फूड, तेलकट पदार्थ, प्रक्रिया केलेले अन्न आणि साखरेचे प्रमाण जास्त असलेले पदार्थ यांचा आहारात समावेश वाढतो.

शहरातील वेगवान जीवन, स्पर्धा, कामाचा ताण, झोपेचा अभाव आणि मानसिक तणाव हे मधुमेह वाढण्याची प्रमुख कारणे आहेत. त्यामुळे शहरी भागात मधुमेहाचे प्रमाण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत जास्त आढळते. मात्र शहरात आरोग्य सुविधा, तपासण्या व उपचार सहज उपलब्ध असल्याने मधुमेहाचे लवकर निदान व नियंत्रण शक्य होते. ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीची तुलना ग्रामीण जीवनशैलीत शारीरिक श्रम व नैसर्गिक आहारामुळे मधुमेहाचा धोका तुलनेने कमी असतो, तर शहरी जीवनशैलीत निष्क्रियता व असंतुलित आहारामुळे धोका अधिक असतो. तथापि, दोन्ही ठिकाणी जीवनशैलीतील चुकीच्या सवयी मधुमेह वाढवू शकतात. त्यामुळे स्थानिक परिस्थितीनुसार आरोग्यविषयक जनजागृती करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

● शारीरिक हालचालींचा अभाव

शहरी भागातील जीवनशैलीत मधुमेह वाढण्यामागे शारीरिक हालचालींचा अभाव हे एक अत्यंत महत्वाचे कारण मानले जाते. आधुनिक शहरी जीवन अधिक सोयीस्कर, तंत्रज्ञानाधारित आणि आरामदायी झाले असले तरी याच सोयींमुळे माणसाच्या दैनंदिन हालचालींमध्ये लक्षणीय घट झालेली दिसून येते. पूर्वी चालणे, शारीरिक श्रम, मैदानी खेळ किंवा घरगुती कामांमधून शरीराला नैसर्गिक व्यायाम मिळत असे; मात्र शहरी जीवनशैलीत हे सर्व हळूहळू कमी होत गेले आहे. शहरी भागात बहुतेक लोकांची कामे बसून करण्याची असतात. कार्यालयीन नोकऱ्या, संगणकावर काम, जास्त वेळ खुर्चीत बसणे यामुळे शरीराची हालचाल मर्यादित राहते. सतत बसून राहिल्यामुळे स्नायूंची कार्यक्षमता कमी होते आणि शरीरातील साखरेचा योग्य वापर होत नाही. शारीरिक हालचालींच्या अभावामुळे शरीरातील अतिरिक्त ऊर्जा खर्च होत नाही आणि ती चर्बीच्या स्वरूपात साठू लागते. लठ्ठपणा वाढल्यास मधुमेहाचा धोका अधिक वाढतो, कारण चर्बीचे प्रमाण जास्त झाल्यावर शरीरातील इन्सुलिनची कार्यक्षमता कमी होते. नियमित व्यायाम नसल्यामुळे वजन नियंत्रणात राहत नाही आणि रक्तातील साखरेची पातळी सतत वाढलेली राहते. त्यामुळे मधुमेह होण्याची शक्यता अधिक होते.

● लठ्ठपणा व वाढते वजन

मधुमेह, लठ्ठपणा आणि वाढते वजन हे तिन्ही घटक एकमेकांशी अतिशय घट्टपणे संबंधित आहेत आणि आधुनिक जीवनशैलीमुळे ही समस्या अधिक तीव्र होत चालली आहे. लठ्ठपणा आणि वाढते वजन हे मधुमेह होण्यामागील प्रमुख कारणांपैकी एक मानले जाते, तर मधुमेह झाल्यानंतरही वजन नियंत्रणात न राहिल्यास आजार अधिक गंभीर होऊ शकतो. शरीरात जेव्हा अतिरिक्त चर्बी साचते, विशेषतः पोटाभोवतीची चर्बी वाढते, तेव्हा शरीरातील पेशी इन्सुलिनला योग्य प्रतिसाद देत नाहीत. या स्थितीला “इन्सुलिन प्रतिकार” असे म्हणतात. इन्सुलिन हे हार्मोन रक्तातील साखर पेशींमध्ये प्रवेश करण्यास मदत करते, परंतु लठ्ठपणामुळे पेशी इन्सुलिनचा परिणाम स्वीकारत नाहीत. परिणामी रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढते आणि कालांतराने टाइप २ मधुमेह होण्याचा धोका वाढतो. त्यामुळे लठ्ठपणा हा मधुमेहाचा पूर्वसूचक घटक मानला जातो. वाढते वजन प्रामुख्याने असंतुलित आहार, जास्त कॅलरीयुक्त व चर्बीयुक्त अन्न, गोड पदार्थांचे अति सेवन, तसेच शारीरिक हालचालींचा अभाव यामुळे वाढते. बैठी जीवनशैली, दीर्घकाळ मोबाईल, संगणक किंवा टीव्हीसमोर बसणे, वाहनांचा जास्त वापर यामुळे शरीराची ऊर्जा खर्च कमी होते. खर्चापेक्षा जास्त ऊर्जा अन्नातून मिळाल्यास ती चर्बीच्या स्वरूपात साठते आणि वजन वाढते. हे वाढते वजन हळूहळू लठ्ठपणात रूपांतरित होते आणि मधुमेहाचा धोका वाढतो.

● उपाय व प्रतिबंध

मधुमेह हा आजच्या काळातील एक गंभीर पण योग्य काळजी घेतल्यास नियंत्रणात ठेवता येणारा आजार आहे. रक्तातील साखरेचे प्रमाण वाढणे हे मधुमेहाचे मुख्य लक्षण असून तो प्रामुख्याने जीवनशैलीशी निगडित असल्याचे दिसून येते. मधुमेहाचे प्रभावी उपाय व प्रतिबंध यासाठी वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवर जागरूकता आवश्यक आहे. मधुमेहाच्या उपायांमध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे संतुलित व शिस्तबद्ध आहार. रोजच्या आहारात जास्त साखर, मैदा, तळलेले पदार्थ आणि जंक फूड यांचे सेवन टाळणे आवश्यक असते. त्याऐवजी संपूर्ण धान्ये, ज्वारी, बाजरी, नाचणी, डाळी, हिरव्या पालेभाज्या, फळे आणि तंतुमय पदार्थांचा समावेश करावा. वेळेवर आणि प्रमाणात आहार घेणेही तितकेच महत्वाचे आहे. उपाशी राहणे किंवा एकदम जास्त खाणे यामुळे रक्तातील साखरेचे प्रमाण असंतुलित होते. नियमित शारीरिक व्यायाम हा मधुमेह नियंत्रणाचा अत्यंत प्रभावी उपाय आहे. दररोज किमान ३० ते ४५ मिनिटे चालणे, योगासने, प्राणायाम, सायकलिंग किंवा हलका व्यायाम केल्यास शरीरातील इन्सुलिनची कार्यक्षमता वाढते. व्यायामामुळे वजन नियंत्रणात राहते, ताणतणाव कमी होतो आणि एकूण आरोग्य सुधारते. विशेषतः वैद्या जीवनशैलीपासून दूर राहणे मधुमेहग्रस्त व्यक्तीसाठी अत्यावश्यक आहे. औषधोपचार आणि वैद्यकीय सल्ल्याचे पालन करणे हा मधुमेहाच्या उपायांचा एक

महत्वाचा भाग आहे. डॉक्टरांनी दिलेली औषधे किंवा इन्सुलिन वेळेवर आणि नियमितपणे घेणे आवश्यक आहे. स्वतःहून औषध बंद करणे किंवा मात्रा बदलणे धोकादायक ठरू शकते. वेळोवेळी रक्तातील साखरेची तपासणी करून त्याची नोंद ठेवणे उपयुक्त ठरते. यामुळे आजारावर नियंत्रण ठेवणे सोपे जाते.

निष्कर्ष

ग्रामीण व शहरी जीवनशैलीतील बदलांचा मधुमेहाच्या वाढत्या प्रमाणावर मोठा प्रभाव आहे. शहरी जीवनशैलीत शारीरिक हालचालींचा अभाव, जंक फूड व प्रक्रिया केलेल्या अन्नाचे अधिक सेवन, तणावपूर्ण दिनचर्या आणि बैठ्या कामाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे मधुमेहाचा धोका अधिक वाढलेला दिसून येतो. याउलट ग्रामीण जीवनशैलीत शारीरिक श्रम, नैसर्गिक व ताज्या अन्नाचा वापर आणि तुलनेने कमी तणाव असल्यामुळे मधुमेहाचे प्रमाण कमी आढळते, मात्र अलीकडच्या काळात ग्रामीण भागातही शहरीकरण, बदलती आहारपद्धती आणि कमी होत चाललेली शारीरिक हालचाल यामुळे मधुमेहाचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांत आरोग्यदायी जीवनशैली स्वीकारणे, संतुलित आहार घेणे आणि नियमित व्यायाम करणे हे मधुमेह नियंत्रणासाठी व प्रतिबंधासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ:

1. मधुमेह - डॉ अरविंद गोडबोले
2. मधुमेह नियंत्रणासाठी व्यायाम - डॉ जयश्री गोडसे
3. मधुमेह विरुद्ध आपण - डॉ अश्विन सावंत
4. चला जाणून घ्या मधुमेह - प्रशांत तळणीकर
5. पोषण आणि आहार - प्रा. सौ. शोभा वाघमारे
6. इंटरनेट

Original Article

भारतीय ज्ञान प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास

हिरगळ संदीप पंढरीनाथ

आर.एन.सी. कला J.D.B. वाणिज्य आणि N.S.C. सायन्स कॉलेज, नाशिक रोड, नाशिक

सारांश (Abstract)

Manuscript ID: भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS) ही प्राचीन भारतीय संस्कृतीत विकसित झालेली एक समग्र व बहुआयामी ज्ञानपरंपरा आहे. या प्रणालीमध्ये तत्त्वज्ञान, वेद-उपनिषद, दर्शनशास्त्र, गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद, योग, भाषा, साहित्य, कला, सामाजिक मूल्ये आणि पर्यावरणीय विचार यांचा समन्वय आढळतो. भारतीय ज्ञानपरंपरेचा मूलभूत उद्देश केवळ माहितीचे संकलन नसून मानवी जीवनाचे सर्वांगीण उन्नयन साधणे हा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना, तिचा ऐतिहासिक विकास, विविध क्षेत्रांतील योगदान तसेच आधुनिक काळातील उपयुक्तता यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. वेद, उपनिषदे, विविध दर्शनशास्त्रे, प्राचीन वैज्ञानिक परंपरा, आयुर्वेद आणि योग यांच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्यात आली आहेत. तसेच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० च्या संदर्भात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे शैक्षणिक आणि जागतिक महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे. शाश्वत विकास, नैतिक मूल्ये, पर्यावरणीय संतुलन आणि मानवी कल्याण यांसाठी भारतीय ज्ञान प्रणाली उपयुक्त दिशादर्शक ठरू शकते, असा निष्कर्ष प्रस्तुत अभ्यासातून समोर येतो.

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.85-87

May - 2026

मुख्य शब्द (Keywords)- भारतीय ज्ञान प्रणाली, वेद, उपनिषदे, दर्शनशास्त्र, आयुर्वेद, योग, भारतीय तत्त्वज्ञान, खगोलशास्त्र, संस्कृत साहित्य, पर्यावरणीय विचार, नैतिक मूल्ये, शाश्वत विकास, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, समग्र शिक्षण, भारतीय संस्कृती

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System – IKS) ही केवळ प्राचीन काळातील ग्रंथसंपदा किंवा तात्त्विक विचारांची माळ नसून, ती हजारो वर्षांच्या मानवी अनुभवातून विकसित झालेली एक समग्र बौद्धिक परंपरा आहे. या प्रणालीमध्ये तत्त्वज्ञान, धर्म, विज्ञान, गणित, वैद्यक, खगोलशास्त्र, भाषा, साहित्य, कला, स्थापत्य, समाजरचना, पर्यावरणविचार आणि नैतिकता यांचा समन्वय दिसून येतो. भारतीय संस्कृतीने ज्ञानाकडे केवळ माहिती म्हणून न पाहता, जीवन उन्नत करण्याचे साधन म्हणून पाहिले आहे. म्हणूनच 'विद्या' ही मुक्तीचे साधन मानली गेली. आधुनिक काळात जागतिकीकरण, पाश्चात्य शिक्षणपद्धती आणि वैज्ञानिक प्रगतीमुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीकडे काही काळ दुर्लक्ष झाले. तथापि, अलीकडील काळात शाश्वत विकास, पर्यावरणीय संतुलन, योग, आयुर्वेद, ध्यान, नैतिकता आणि समग्र शिक्षण यांसारख्या विषयांमुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित होत आहे. या शोधनिबंधात भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना, तिची वैशिष्ट्ये, विविध क्षेत्रांतील योगदान, ऐतिहासिक विकास आणि आधुनिक काळातील उपयुक्तता यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357566

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

हिरगळ संदीप पंढरीनाथ, आर.एन.सी. कला J.D.B. वाणिज्य आणि N.S.C. सायन्स कॉलेज, नाशिक रोड, नाशिक

How to cite this article:

हिरगळ, . संदीप . पंढरीनाथ . (2026). भारतीय ज्ञान प्रणाली: एक सविस्तर अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 85–87. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21357566>

भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे भारतीय उपखंडात विकसित झालेल्या ज्ञानपरंपरांचा एकत्रित अभ्यास. ही प्रणाली वेद, उपनिषदे, स्मृती, पुराणे, दर्शनशास्त्रे, बौद्ध व जैन साहित्य, तसेच लोकपरंपरा आणि मौखिक ज्ञान यांवर आधारित आहे. येथे ज्ञानाला 'श्रुती', 'स्मृती' आणि 'अनुभव' या तिन्ही स्तरांवर महत्त्व दिले गेले आहे. भारतीय परंपरेत ज्ञान हे केवळ वस्तुनिष्ठ सत्यापुरते मर्यादित नाही; ते आत्मिक, नैतिक आणि सामाजिक आयामांशी जोडलेले आहे. 'सत्यं, शिवं, सुंदरम्' या त्रिसूत्रीमध्ये ज्ञानाचा अंतिम उद्देश मानवी कल्याण आणि आत्मोन्नती असा मांडला आहे.

वेद आणि उपनिषदांतील ज्ञानपरंपरा

वेद हे भारतीय ज्ञान प्रणालीचे मूळ स्रोत मानले जातात. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चार वेदांमध्ये धार्मिक विधी, निसर्गपूजन, सामाजिक जीवन, औषधोपचार, संगीत आणि तत्त्वज्ञान यांचे प्रतिबिंब आढळते. अथर्ववेदामध्ये रोगनिवारण, वनस्पतीज्ञान आणि सामाजिक प्रश्नांची चर्चा आढळते. उपनिषदांमध्ये आत्मा, ब्रह्म, जगत आणि मोक्ष यांचा तात्त्विक विचार सखोलपणे मांडला आहे. 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि' यांसारखी महावाक्ये मानवी चेतनेच्या सार्वत्रिक स्वरूपाकडे निर्देश करतात. उपनिषदांचा भर आत्मज्ञानावर असून, तोच भारतीय ज्ञान प्रणालीचा केंद्रबिंदू आहे.

दर्शनशास्त्र आणि तर्कपरंपरा

भारतीय दर्शनशास्त्र सहा आस्तिक दर्शने (न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा, वेदांत) आणि नास्तिक दर्शने (बौद्ध, जैन, चार्वाक) यांमध्ये विभागले जाते. न्याय आणि वैशेषिक दर्शनांनी तर्कशास्त्र, प्रमाणमीमांसा आणि पदार्थमीमांसा विकसित केली. सांख्य दर्शनाने प्रकृती-पुरुष सिद्धांत मांडून विश्वनिर्मितीचा तात्त्विक आराखडा दिला. बौद्ध दर्शनाने प्रतीत्यसमुत्पाद, क्षणिकवाद आणि करुणेश्वर आधारित नैतिकता मांडली, तर जैन दर्शनाने अनेकान्तवाद आणि अहिंसेचा सिद्धांत विकसित केला. ही सर्व दर्शने भारतीय ज्ञान प्रणालीतील वैचारिक बहुविधता दर्शवितात.

विज्ञान, गणित आणि खगोलशास्त्र

भारतीय ज्ञान प्रणालीत विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा संघर्ष न दिसता समन्वय आढळतो. आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य यांसारख्या गणितज्ञांनी शून्य, दशमान पद्धती, त्रिकोणमिती आणि बीजगणितात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. आर्यभट्टाने पृथ्वीच्या घूर्णनाची कल्पना मांडली, तर ब्रह्मगुप्ताने शून्याच्या गणितीय उपयोगाचे नियम स्पष्ट केले. खगोलशास्त्रात ग्रहगती, कालगणना, पंचांगनिर्मिती यांचा अभ्यास केला गेला. भारतीय पंचांग पद्धती आजही धार्मिक आणि सामाजिक जीवनात वापरल्या जातात.

आयुर्वेद, योग आणि आरोग्यविज्ञान

आयुर्वेद ही भारतीय ज्ञान प्रणालीतील एक समग्र आरोग्यपरंपरा आहे. चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता आणि वाग्भटाचे ग्रंथ यांमध्ये शरीररचना, रोगनिदान, शस्त्रक्रिया आणि औषधनिर्मितीचे सविस्तर वर्णन आहे. सुश्रुताला शस्त्रक्रियेचा जनक मानले जाते. योग परंपरेत पतंजलीच्या योगसूत्रांना विशेष महत्त्व आहे. योग म्हणजे केवळ शारीरिक व्यायाम नसून, तो चित्तशुद्धी आणि आत्मविकासाचा मार्ग आहे. आज जागतिक स्तरावर योगाचा स्वीकार होत असून, तो भारतीय ज्ञान प्रणालीची सार्वत्रिक उपयुक्तता सिद्ध करतो.

भाषा, साहित्य आणि कला

संस्कृत, प्राकृत, पाली, अपभ्रंश आणि विविध प्रादेशिक भाषा या भारतीय ज्ञानाच्या संवाहक आहेत. संस्कृत साहित्यामध्ये महाकाव्ये, नाटके, काव्यशास्त्र, व्याकरण (पाणिनी) आणि अलंकारशास्त्र विकसित झाले. भारतीय कलेत नाट्यशास्त्र (भरतमुनी), संगीत, नृत्य, शिल्पकला आणि स्थापत्यशास्त्र यांचा समन्वय दिसतो. मंदिर स्थापत्य, अजिंठा-वेरूळची लेणी, शिल्पपरंपरा ही ज्ञान आणि सौंदर्य यांचे मूर्त रूप आहेत.

सामाजिक, नैतिक आणि पर्यावरणीय विचार

भारतीय ज्ञान प्रणालीत समाज आणि नैतिकतेला महत्त्व दिले आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ मानवी जीवनाचे ध्येय ठरवतात. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना जागतिक बंधुत्वाचा संदेश देते. पर्यावरणीय दृष्टीने निसर्गपूजन, पंचमहाभूतांची संकल्पना आणि अहिंसेचा सिद्धांत शाश्वत जीवनशैलीचा मार्ग दाखवतात. आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या पार्श्वभूमीवर हे विचार अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

आधुनिक काळातील भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व

आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश करणे ही काळाची गरज आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये भारतीय ज्ञानपरंपरेवर भर देण्यात आला आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आधुनिक संशोधन यांना भारतीय तात्त्विक दृष्टिकोनाची जोड दिल्यास समग्र विकास साधता येईल. योग, आयुर्वेद, ध्यान, नैतिक शिक्षण आणि शाश्वत विकास यांसारख्या क्षेत्रांत भारतीय ज्ञान प्रणाली जागतिक समस्यांवर उपाय सुचवू शकते.

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही फक्त भूतकाळातील गौरवशाली परंपरा नसून, वर्तमान आणि भविष्य घडविण्याची क्षमता असलेली समग्र विचारधारा आहे. तिचा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक कुतूहल म्हणून न करता, आधुनिक जीवनातील प्रश्नांवर उत्तर शोधण्यासाठी करणे आवश्यक आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा सखोल अभ्यास आणि आधुनिक संदर्भात वापर केल्यास मानवी सभ्यतेच्या समग्र विकासाला दिशा मिळू शकते.

संदर्भ ग्रंथ / पुस्तकसूची

1. राधाकृष्णन, डॉ. सर्वपल्ली – भारतीय तत्त्वज्ञान
2. दांडेकर, आर. न. – वैदिक संस्कृतीचा इतिहास
3. दातार, ग. ह. – भारतीय दर्शन
4. चरकसंहिता – विविध आवृत्या
5. सुश्रुतसंहिता – विविध आवृत्या
6. पतंजली – योगसूत्रे
7. शंकराचार्य – उपनिषद भाष्ये
8. भांडारकर, द. र. – भारतीय संस्कृतीचा इतिहास
9. काणे, पं. वा. – धर्मशास्त्राचा इतिहास
10. National Education Policy 2020 – भारत सरकार

Original Article

एकात्म मानवतावाद - भारताच्या सशक्तीकरणाचे तत्वज्ञान

उज्वला उत्तम अहिरे, दीलीप भीमराव गायकवाड

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणेमहात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प मालेगाव (नाशिक)

सारांश:

Manuscript ID:

JRD -2026-180519

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.88-91

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

एकात्म मानवतावाद ही भारतीय संस्कृतीतून विकसित झालेली जीवनदृष्टी असून, मानव, समाज, राष्ट्र आणि विश्व यांच्या परस्परसंबंधांचा समतोल साधणारे हे व्यापक तत्वज्ञान आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय सांस्कृतिक परंपरा, रामायण, महाभारत, भगवद्गीता, संत साहित्य आणि मराठी साहित्याच्या आधारे मानवता, एकात्मता, बंधुभाव, परोपकार, नैतिक मूल्ये आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ तसेच बहिणाबाई चौधरी यांसारख्या संत आणि साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यकृतींमधून मानवकल्याण, सामाजिक समता आणि संवेदनशीलतेचा संदेश दिला आहे. विविध धर्म, जाती आणि संस्कृतींनी नटलेल्या भारतात एकात्म मानवतावाद हे राष्ट्राच्या सशक्तीकरणासाठी आवश्यक तत्वज्ञान ठरते. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विषमता दूर करून मानवी मूल्यांवर आधारित विकास साधणे ही काळाची गरज आहे. एकात्म मानवतावादाच्या माध्यमातून व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळून सुदृढ, समतामूलक आणि प्रगत भारताच्या निर्मितीसाठी भक्कम पाया तयार होतो. प्रस्तुत अभ्यासातून मानवता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि मूल्याधिष्ठित जीवनपद्धती यांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले आहे.

बीजशब्द - एकात्मता, मानवता, मानवतावाद, देश, निती मूल्ये, भारत, सशक्तीकरण, विकास

प्रस्तावना -

भारत हा देश संतांची भूमी आहे. आपल्या देशात रामायण, महाभारत, भगवद्गीता ज्ञानेश्वरी असे अनेक ग्रंथ आहेत. जे पुर्वीपासून तर भविष्यात नेहमी या भारतीय तरुणांच्या सर्वांगीण विकासाची पायाभरणी करत आहेत. त्यांच्यामध्ये निती मूल्ये निर्माण करण्याची जबाबदारी, कर्तव्य पूर्ण करतात. कोणतेही कार्य हे एकजूटीने लवकर पूर्ण होते. विवाद, कलह, द्वेष, मत्सर, क्रोध, राग, क्रौर्य, अज्ञान या सर्व मनुष्य विकासाची अडथळे आहेत. ज्ञान, माया, प्रेमळपणा, जिज्ञाळा आपलेपणा, प्रामाणिकपणा, सहनशीलता मर्यादा, संवेदनशीलता, भावनिक विकास, व्यावहारिक विकास, शौर्य, बौद्धिक विकास भूक या सर्व गोष्टी मानवाच्या जडणघडणीत महत्त्वाच्या आहेत. साहित्याकडून हे कार्य होते. साहित्य आणि मनुष्य यांचे संबंध अतुट आहेत. साहित्य हे मानवी मनाला, जीवनास आनंदी करते. भाषेची मानवी जीवन विकासाची महत्त्वाची भूमिका आहे. भाषिक कौशल्ये हे मानवी जीवन सुंदर बनवते. सांस्कृतिक, ऐतिहासिक भौगोलिक शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, नैतिक दृष्ट्या भाषा ही मानवी विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. मनुष्याला आवश्यक असणारी मानवता मनुष्यामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे. हे कार्य भाषा, साहित्य करते. भाषेबाबत प्राकृत, संस्कृत भाषा आहेत. राज्यभाषा, उदा. महाराष्ट्राची मराठी ही राजभाषा, राष्ट्रीय भाषा, जागतिक भाषा या सर्व महत्त्वाच्या आहेत

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

उज्वला उत्तम अहिरे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणेमहात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प मालेगाव (नाशिक)

How to cite this article:

अहिरे, . उज्वला . उत्तम . & गायकवाड, . दीलीप . भीमराव . (2026). एकात्म मानवतावाद - भारताच्या सशक्तीकरणाचे तत्वज्ञान. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 88-91.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21357695>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357695

भाषा, साहित्य मनुष्य जीवन आनंदी करते. रामायण हे दैवरूपी महासागर मानवाला घडवते. अयोध्या राजा दशरथ हे दैवत श्रीराम यांचे वडील. आणि आई कौशल्या, यांनी श्री राम यांना नेहमी सद्गुणी ज्ञानी बनवले. त्यांचा भाऊ लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न हे देखील संस्कारी ज्ञानी होते. कौशल्या आणि लक्ष्मणाची आई सुमित्रा या प्रेमळ होत्या. परंतु भरत आणि शत्रुघ्नची आई कैकयी मात्र दानवी विचारी होती. तिची दासी मंथरा देखील तिला वाईट शिकवी. भगवान श्रीराम याला वनवासी पाठवून पुत्र भरतला सर्व अधिकार मिळावेत. म्हणून तिने श्री राम याला जवनवासी पाठवले. बंधूप्रेमामुळे सर्व भाऊ मात्र दुःखी झाले. आणि ते सर्व एकमेकांपासून दुरावले. त्यांच्यातील एकता तिला आवडली नाही. त्यांच्या दुःखाचे कारण ते एकत्र राहिले नाहीत. आपणास येथे रामायणातून एकात्मता, एकता यांचे महत्त्व समजते. मानवात मानवता निर्माण होण्यासाठी सुविचार, एकता परोपकारी विचार असणे आवश्यक आहे आपण महाभारताचा देखील विचार करता आपणास समजते की, नकारात्मक विचार, भूमिका, द्वेष शत्रुत्व हे सर्व दुःखाचे मूळ आहे. पांडव आणि कौरव यांच्या युद्धरूपी गोष्टीस शत्रुत्व हेच कारण होते. वडील पांडुराजा, आई कुंती यांच्या संस्कारात वाढलेल्या पांडवांना एकमेकांच्या बदल जिह्याळा होता. परंतु कौरव मात्र आईवडील धृतराष्ट्र, गांधारी यांनी चांगले शिकवून देखील शकुनीच्या कुविचारी आणि त्यांच्या स्व कुर वृत्तीमुळे सतत असमाधानी राहिले. पांडवांसोबत संघर्ष करत राहिले. याला पर्याय म्हणून पांडवांना म्हणजे युधिष्ठिर, अर्जुन, भीम, नकुल, सहदेव यांना सतत दुःखी बनवण्यासाठी दुर्योधन आणि त्याचे बंधू सर्व कौरव प्रयत्न करत असत. अखेरीस आपण पाहतो की विजय मात्र रामायणात सुबुद्धी असणार्या भगवान श्री राम त्यांचे बंधू तसेच महाभारतात पांडवांचा होतो.

अर्जुनाला तत्वज्ञान सांगण्याचा प्रयत्न भगवान श्रीकृष्ण यांनी केला. त्याला जीवन शिक्षण दिले. भगवान श्री कृष्ण यांचे बालपण पाहता आपणास समजते की, त्यांनी गरीब श्रीमंत भेदभाव यापासून आपणास दूर नेले. ते तर परमेश्वर होते. परंतु आपणास एक मार्ग दाखवला. भगवान श्री कृष्ण यांची आणि सुदामाची मैत्री ही मानवतेची पूजा करणारी आहे. माऊली संत ज्ञानेश्वर महाराज यांनी जनसामान्यांना संस्कृत समजत नाही. माऊलींनी वेद तसेच इतर ज्ञान देण्यासाठी लोकभाषा मराठीतून भावार्थदीपिका म्हणजे ज्ञानेश्वरी लिहिली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता लोकशाही, मानवता, एकता, परोपकारी वृत्ती, संवेदनशीलता त्याग या गुणांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न केला. संत साहित्य हे एक महान आहे. संत ज्ञानेश्वर त्यांचे बंधू आणि गुरु संत निवृत्तीनाथ, संत नामदेव महाराज, संत एकनाथ महाराज, संत तुकाराम महाराज यांचे कार्य अमर्याद आहे. जीवनसुंदर, आनंदी करण्यासाठी यांनी आयुष्यभर जनसामान्यांना ज्ञानाधार दिला. यामध्ये संत कवयित्री माऊली ज्ञानेश्वर महाराजांची बहीण संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत तुकाराम महाराजांच्या शिष्या संत बहिणाबाई, संत जनाबाई, संत मीराबाई, संत कान्होपात्रा यांचेही कार्य आहे. सर्वांनी आपल्या अभंगातून, ओवीतून, आरत्या, श्लोक, या सर्व साहित्यातून समाज विकास, मानवता, ज्ञान दिले. देश विदेशातील लोक या वारकरी संप्रदायाची पूजा करतात. श्रद्धेने महाराष्ट्राच्या आराध्य दैवत पांडुरंगाच्या चरणी लीन होऊन पूजा करतात. आषाढी, कार्तिकी एकादशी ला लोक पायी यात्रेने पांडुरंग दर्शनासाठी गर्दी करतात. अभंग, भजन, कीर्तन, ओव्या आरत्या असे विविध मार्गांनी विठुरायाचे नामस्मरण केले जाते. संसारातील सर्व दुःखाचा भार पांडुरंग चरणी टाकून त्याच्या नामस्मरण करण्यात दंग होतात. सर्व लोक गावागावातून दींडीने एकत्र विठ्ठल दर्शनासाठी तीर्थक्षेत्री पंढरपुरी जातात. माऊली संत ज्ञानेश्वर महाराज दींडी, संत निवृत्तीनाथ महाराज दींडी, संत नामदेव महाराज दींडी संत संत एकनाथ महाराज दींडी, संत तुकाराम महाराज दींडी मून (अनेक लोक एकत्र समुदायाने पायी चालत, दींडीने) हे लोक पंढरपुरी विठ्ठल दर्शनासाठी येतात. येथे आपणास मानवता सेवा दिसते. अशा प्रकारे संत सहवास संतसाहित्य ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी, इतर संतसाहित्य हे मानवी जीवनाला सुंदर बनवते आणि मानवजातीला मार्गदर्शन होईल असे हे मानवता, मानवी एकात्मता, यांचा विचार करता अनेक गोष्टी यास अडसर ठरतात. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक ऐतिहासिक, भौगोलिक, शैक्षणिक दृष्ट्या विचार हा करणे आवश्यक आहे. या गोष्टीचा परिणाम हा याबाबत महत्वाचा असतो. ते सकारात्मक असेल तर मानवता असते. अन्यथा मानवतेला धोका निर्माण होतो. आर्थिक, शैक्षणिक दरी देखील मानवास जर चुकीच्या मार्गावर नेते. चोरी, दरोडा, खून असे गुन्हे मानव करतो. साहित्यात मानवाचेच अनुभव दिसतात. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक या सर्व मधून आपणास कधी मानव दिसते तर कधी काही अनुभव मानवते विरोधी दिसतात. मराठी साहित्यविषयक विचार करता मला कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांचे कविता रूपी साहित्य मांडावे वाटते. जे मनुष्य जीवन आनंदी बनवणेसाठी प्रेरीत करते. कवयित्री बहिणाबाई आपल्या मन या कवितेत म्हणतात की,

मन

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी

मन वढाय वढाय

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

आता व्हतं भुईवर
गेलं गेलं आभायात
मन जह्यरी जह्यरी
इचू साप बरा
त्याले उतारे मंतर

कवयित्री म्हणतात की, माणसाचे मन हे जसा विचार करेल तसा तो वागतो. त्याने वाईट, नकारात्मक विचार केल्यास त्याला आपण नाही समजावू शकत. द्वेष, शत्रुत्व तो करू लागतो. त्यापेक्षा तुलनेत विंचू साप तरी चांगला आहे. तो काही उपायांनी सुधारतो. परंतु माणसाने आपल्यात मानवता, एकता संवेदनशीलता आणावी. सतत चांगले विचार करावे. हरिनाम स्मरण करावे. देवाचे दर्शन घ्यावे. दानधर्म करावा. अन्नदान करावे. आईबापांची सेवा करावी. हे त्यांनी असावे काय म्हणू नाही कवितेत सांगितले आहे.

बहिणाबाई म्हणतात,
अरे माणसा माणसा
तुझी नियत बेकार
तुझ्या हून बरं
गोळ्यातलं जनावर
अरे माणसा माणसा
कधी व्हशीन माणूस
लोभासाठी झाला
माणसाचा रे कानूस

अशा प्रकारे कवयित्री बहिणाबाई माणसाला आनंदी जगण्याचे तत्वज्ञान सांगतात. अशा मानवतावादी साहित्याची मानवी मनावर छाप पडते. मराठी साहित्य राष्ट्रीय एकात्मता मानवता मानवतावाद याबाबत सखोल अभ्यास हा येऊन जातो. साहित्य ही मानवी मनाशी निगडित असणारी संकल्पना आहे. हा देश माझा ही कविता आहे जी आपला भारत जे आपले, महाराष्ट्र राज्याचा अभिमान मनात निर्माण करते.

या कवितेच्या काही ओळी बघू
हा देश माझा
सेनापती बापट
हा देश माझा याचे
भान जरा हे राहू द्या रे
हा उंच हिमाचल माझा
हा विशाल सागर माझा
ह्या गंगा, यमुना, शेती
धरती, बागबगीचा माझा
अभिलाषा यांची धरिता
कुणी जर वाकडी करिता
ह्या मरण द्याव्या स्फुरण आपुले
बाहू पावू द्या रे

या ओळींमधून आपल्या सुंदर, पराक्रमी देशाचे स्वातंत्र्य ही एक आमची संस्कृती आहे आणि तिला आम्ही जपूअसे सांगितले आहे
जरी अनेक आपुले धर्म

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

जरी अनेक आपुल्या जाती

परी अभंग असू द्या

सदैव अपुली माणुसकीची नाती

आपल्या देशात विविध जाती, धर्म पंथाचे लोक राहतात परंतु ते एकात्मता या विचाराने राहतात. आपल्या राष्ट्रगीत तसेच प्रतिज्ञेत देखील हे सांगितले आहे.

शेवटी कवी म्हणतात की,

“संदेश शेष जे, द्वेष मनातील

वाहून जाऊ द्या जे”

मनुष्य जीवन हे सदैव आनंदी असावे. कुणाचा द्वेष शत्रुत्व मनात ठेवू नका. अशा पद्धतीने मानवता एकात्मता ही आपणास ही साहित्यात दिसून येते.

Original Article

भारतामधील नाणकशास्त्राचा पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यवहारात आणलेल्या नाण्यांच्या संदर्भाने शाश्वततेच्या दृष्टिकोनातून केलेला एक चिकित्सक अभ्यास

राजाराम कृष्णा कांबळे

इतिहास विभाग, जयसिंगपूर कॉलेज जयसिंगपूर मु पो हेरवाड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर,

Email ID - rajaramkamble46@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:
JRD -2026-180520
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(VI)
Pp.92-98
May - 2026
Submitted: 10 Apr. 2026
Revised: 20 Apr. 2026
Accepted: 10 May. 2026
Published: 31 May 2026

कोणत्याही राजवटीचा समग्र इतिहास लिहीण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांची आवश्यकता असते. या प्राथमिक पुरात्वीय साधनामधील तत्कालीन नाणी हे एक प्रमुख संदर्भ साधन म्हणून उपयुक्त ठरते. या नाणकशास्त्राच्या समग्र अभ्यासामधून तत्कालीन राजवटीचे संपूर्ण आर्थिक, सामाजिक जीवनाचे चित्र रेखाटता येते. सदर शोध निबंधामध्ये पोर्तुगीज व ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने पाडलेल्या आपल्या भारतीय साम्राज्यामध्ये त्यांची कोणकोणती नाणी प्रचलित होती. त्यामधील सुवर्ण, चांदी, तांबे, इ. धातूची नाणी कोणत्या नावाने ओळखली जात होती. त्यामधील कोणती नाणी काल्पनीक स्वरूपाची होती. सर्व सामान्य व्यवहारात कोणत्या धातूच्या नाण्यांचा वापर केला जाई त्या परकीय नाण्यांचा देशी नाण्यांच्या बरोबरील विनिमय दर काय होता, या सर्व गोष्टींचा उहापोह सदर शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे. या परकीयांच्या नाणकशास्त्राच्या चिकित्सक व अन्वायार्थ पूर्ण अभ्यासाच्या माध्यमातून या परकीयांची बदलत गेलेली वसाहतवादी ध्येय धोरणे, व्यापार विनिमय, आर्थिक लाभ, तंत्रज्ञानातील प्रगती, शाश्वतता, देशी राजवटीच्या नाण्यांचा त्यांच्या नाण्यावर पडलेला प्रभाव, नाण्यांच्या माध्यमातून दिसून येणारे परकीयांचे वेगळेपण आणि सर्वात शेवटी म्हणजे या व्यापार विनिमयाच्या सोईसाठी उत्पादित केलेल्या नाण्यांच्या माध्यमातून भारतामध्ये निर्माण केलेली अधिसत्ता या समग्र बाबीवरती या शोधनिबंधामध्ये प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. सदर शोध निबंधामध्ये नाणकशास्त्राचा शाश्वततेच्या दृष्टिकोनातून सुद्धा विचार केलेला आहे. नाणक शास्त्र म्हणजे केवळ नाण्यांचा वैज्ञानिक अभ्यास नसून त्यामध्ये मानवाच्या आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगतीचा अभ्यास अभिप्रेत असतो. तत्कालीन कालखंडामध्ये नाण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या धातूचा वापर व पुनर्वापर योग्य तऱ्हेने झाला का? त्याचा मानवी समाजावर कसा परिणाम झाला? आर्थिक इतिहासाच्या अनुषंगाने महागाई, मानवनिर्मित दुष्काळ, मानवी समाजाची क्रयशक्ती व्यापार व वाणिज्य या बाबी कशा प्रभावित झाल्या. हे नाणकशास्त्राच्या अभ्यासामधून स्पष्ट करता येते सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे नाण्याच्या अभ्यासामधून सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यात येऊन शाश्वत विकास साधता येऊ शकतो. अर्थव्यवस्थेला अधिक स्थिर व शाश्वत बनवता येऊ शकते. हे सदर शोध निबंधामधून ब्रिटिश व पोर्तुगीजांनी भारतामध्ये प्रचलित केलेल्या नाण्यांच्या अभ्यासावरून आपल्याला समजून घेता येते. नाणकशास्त्र हे आर्थिक इतिहासाचे प्रमुख अंग आहे. नाण्यांचा धातू आणि त्यांची उपलब्धता, तत्कालीन अर्थव्यवस्थेची प्रगती सूचित करते. उदाहरणार्थ शुद्ध सोन्याची नाणी ही साम्राज्याचे आर्थिक वैभव, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील सुबत्ता व सोन्याचा मुबलक साठा दर्शविते तर कमी मूल्याची नाणी ही स्थानिक व्यापार व सामान्य जनतेच्या दैनंदिन व्यवहारात नाण्यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत असल्याचे दर्शवितात.

मुख्य शब्द (Keywords): नाणकशास्त्र, पोर्तुगीज नाणी, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी, वसाहतवाद, व्यापार विनिमय, चलन व्यवस्था, आर्थिक इतिहास, शाश्वत विकास, सांस्कृतिक वारसा, धातूची नाणी, टांकसाळ, विनिमय दर, मराठी प्रदेश, आर्थिक शोषण, सुवर्ण नाणी, चांदीची नाणी, तांब्याची नाणी, व्यापार धोरणे, वसाहतवादी अर्थव्यवस्था, भारतीय नाण्यांचा इतिहास धातू मधील भेसळ ही तत्कालीन आर्थिक टंचाई, साम्राज्याची अधोगती सूचित करतात. तर परकीय नाणी (पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश) ही वसाहतवादाचे प्रतिक असल्याचे दर्शवितात.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21357777

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

राजाराम कृष्णा कांबळे, इतिहास विभाग, जयसिंगपूर कॉलेज जयसिंगपूर मु पो हेरवाड, ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर,

How to cite this article:

कांबळे, . राजाराम . कृष्णा . (2026). भारतामधील नाणकशास्त्राचा पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यवहारात आणलेल्या नाण्यांच्या संदर्भाने शाश्वततेच्या दृष्टिकोनातून केलेला एक चिकित्सक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 92–98. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21357777>

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतामध्ये प्रचलित केलेल्या पोर्तुगीज आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नाण्यांचा साधार अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्रास्ताविक

भारतीय नाणकशास्त्राचा अभ्यास आपणास प्राचीन कालखंडातील आहत नाण्यापासून ते आधुनिक चकचकीत नाणी, कागदी नोटा इथपर्यंत करावा लागतो. या भारतीय नाणकशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये डॉ. परमेश्वरलाल गुप्ता, डॉ. ए. एस. आळतेकर, डॉ. डी.डी.कोसंबी, डॉ. मधुकर ढवळीकर, पद्माकर प्रभुणे इत्यादी संशोधकांनी अनमोल योगदान दिलेले दिसते. ब्रिटिश व पोर्तुगीज यांनी भारतामध्ये विविध वखारी स्थापन करून आपली व्यापारी अधिसत्ता निर्माण केली. या व्यापारासाठी भारतामधील कच्चा माल खरेदी करण्यासाठी त्यांना नाण्यांची आवश्यकता भासली. त्यातूनच त्यांनी सदर नाणी विविध टांकसाळीत पाडून व्यवहारात वापरली. परंतु या त्यांच्या नाणकशास्त्राच्या अभ्यासामधून आपणास त्यांचा वसाहतवाद, धुरिणत्व, त्यांनी केलेले भारतीयांचे आर्थिक शोषण, सांस्कृतिकरण, आपल्या फायद्यासाठी भारतामधील नैसर्गिक संसाधनांचा केलेला अतिवापर इत्यादी बाबी लक्षात येतात. आणि याच बाबी सद्यस्थितीत मानवी जीवन शाश्वत बनवण्यासाठी, अर्थव्यवस्था स्थिर व शाश्वत करण्यासाठी आणि सांस्कृतिक वारसा मूल्ये जतन करण्यासाठी उपयोगी ठरू शकतात. या अनुषंगाने सदर शोधनिबंधामध्ये पोर्तुगीज व ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने पाडलेल्या नाण्यांचा अभ्यास केलेला आहे.

नाणकशास्त्र म्हणजे काय?

विशिष्ट आकार वजन, जाडी व शुद्धतेची हमी देणारी चिन्हे व मजकूर यांनी अंकित खाजगी व शासकिय सत्तेद्वारा विनिमयाचे माध्यम ठरविलेला अशा धातूचा तुकडा म्हणजे नाणी होय.^१ या नाणकशास्त्राचा विकास प्राचीन मध्ययुगीन व आधुनिक अशा विविध उत्क्रांती अवस्थेमधून झाला. प्रत्येक कालखंडात व प्रत्येक राजवटीमध्ये या नाणकशास्त्राची वेगळी वैशिष्ट्ये दिसतात. मराठी प्रदेशात मराठ्यांच्या नाण्यांबरोबरच पोर्तुगीज व ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची नाणी ही व्यवहारामध्ये होती असे विविध संदर्भ साधनांच्या आधारे सांगता येते.

मराठ्यांच्या नाणकशास्त्राचा अभ्यास विविध मान्यवर संशोधकांनी केलेला आहे. परंतु मराठी प्रदेशामधील पोर्तुगीज व ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी यांच्या नाणकशास्त्राच्या अभ्यासावरती म्हणावे तितके लक्ष्य केंद्रित झालेले दिसत नाही. सदर प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठी प्रदेशात त्याच अनुषंगाने पश्चिम किनारपट्टीवर प्रचलित असणारी परकिय नाणी व त्यांचा भारतीय नाण्यांशी असणारा विनिमय दर यांच्यावरती प्रकाश टाकला आहे.

❖ **पोर्तुगीज नाणी** - व्यापारामधील सुलभतेसाठी आणि आर्थिक नफा मिळविण्यासाठी पोर्तुगीजांनी भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर विविध टांकसाळी स्थापन केल्या आणि विविध प्रकारची नाणी उत्पादित केली. त्यामध्ये गोवा, मुंबई, कोचीन, मेलियापूर, मलबार, इ. ठिकाणाच्या टांकसाळी महत्त्वपूर्ण होत्या. सन १५१० मध्ये अल्बुकुर्क यांनी गोवा जिंकल्यानंतर सुवर्ण, चांदी व तांब्याची नाणी पाडण्याचे आदेश दिलेले दिसतात आणि या टांकसाळीमध्ये काम करण्यासाठी स्थानिक लोकांना वार्षिक २००० परदाव देण्यात आले होते. सारांश सन १५१० पासून गोवा, टांकसाळीत पोर्तुगीजांनी नाणी उत्पादित केलेली दिसतात. अशाच पद्धतीची नाणी पोर्तुगीजांनी मुंबई, कोचीन, मलबार, मेलियापूर, इ. टांकसाळीमध्ये उत्पादित केलेली दिसतात.^२ या नाण्यांची माहिती पुढीप्रमाणे सांगता येईल.

१. झेराफिन (अशफी) - हे पोर्तुगीजांनी पाडलेले चांदीचे नाणे असून त्यांचे मूल्य ३८० REIS इतके होते.^३ झेराफिन हा अशफीचा अपभ्रंश आहे. मात्र अशफी हे सोन्याचे नाणे होते.^४ ग.भा. मेहंदळे हे सुद्धा वरील माहिती देतात.^५ झेराफिन नाण्यांचा उल्लेख पेशवा दफतरातसुद्धा आलेला आहे. असा उल्लेख भा.इ.स.म. त्रैमासिक मध्ये आलेला आहे. गोव्यामध्ये हे नाणे प्रचलित होते. पारदाव झेराफिन हे गोव्यामधील मुख्य व सामान्य चलन होते. ते चांदीचे होते. परंतु त्यांचे मूल्य कमी होते. हे नाणे गोवा टांकसाळीमध्ये पाडले जाई व या नाण्यावरती सेंट सबॅस्टिन यांची प्रतिमा होती.^६

झेराफिन अशफी व लारी ही सारखीच नाणी होती. व त्यांचा विनिमय दर -

१ रु. - १.४ झेराफिन, १० रुपये - १३ झेराफिन.^७

सारांश उपरोक्त संदर्भ साधनांच्या आधारे मराठी प्रदेशात झेराफिन हे नाणे प्रचलित होते हे स्पष्ट होते.

२. **बार्गेनीज नाणे** - हे गोव्यामध्ये व पश्चिम किनारपट्टीवरील प्रदेशात प्रचलित असणारे चांदीचे लहान नाणे होते. या नाण्याचे मूल्य काही ठिकाणी ४० Reis होते. ८ तर काही ठिकाणी २८.०२ Reis होते. ९ कानी या पर्शियन नाणकसंख्या प्रघातानुसार बाराखानीचा अपभ्रंश असावा.
३. **बजरुका नाणे** - भारतामधील पोर्तुगीज साम्राज्यामध्ये तसेच पश्चिम किनारपट्टीवरील प्रदेशात तांबे, जस्त, व टिन या धातुपासून बनवलेले बजरुक नाणे प्रचलित होते. या नाण्याचे मूल्य अतिशय कमी होते. १० या नाण्याची उत्पत्ती बुजूर्ग किंवा बाजाररुका (मार्केट मनी) अशी सांगितली आहे. या बजरुका नाण्याचे उल्लेख मराठी संदर्भ साधनातही मिळतात. (शि.च.सा.) एका पोर्तुगीज तंग्याला ७५ बुजुरुक असा विनिमय दर होता. ११
४. **रियल नाणे** - हे चांदीचे स्पॅनिश नाणे होते. समकालीन इंग्रजी साधनात रियल ऑफ ८ पिस ऑफ ८ असे उल्लेख येतात. तिथे तीन रियालचे नाणे अभिप्रेत असते. पोर्तुगीज त्याला 'पाताकू' किंवा पताक म्हणत. या रियल ऑफ ८ चे वजन ४३० ग्रेन होते. रियल ऑफ ८ - २ रु., रियल ऑफ ८ - ५ शिलींग, रियल ऑफ ८ - ५ महमुद्या , रियल ऑफ ८ - २ झेराफिन १२
५. **कॅस नाणे** - हे पोर्तुगीज तांब्याच्या धातुचे नाणे होते. त्याचे मूल्य १.३७ Reis होते. व १६ कॅस - १ टेर होत असे. टेर हे कोचीनमध्ये प्रचलित असणारे चांदीचे नाणे होते.
६. **क्रझाडो नाणे** - हे पोर्तुगीज सुवर्ण नाणे होते. त्यांचे मूल्य ४०० Reis होते. १३
७. **लियाल नाणे** - गोव्यामधील प्रारंभीची तांब्याची पोर्तुगीज नाणी लियाल म्हणून ओळखली जात. ४ लियाल - ५ रियाल १४
८. **रियाल** - रियाल हे पोर्तुगीज नाणे उच्च प्रतीचे होते. पण त्यांचे दर्शनी मूल्य कमी होते. १७ व्या शतकामध्ये या रियालची किंमत ०.१६ पेन्नी इतकी होती. १५
९. **मुझफर शाही (नवीन)** - २३.०५ टंगाज मूल्याचे सुवर्ण नाणे प्रचलित होते. त्याचे मूल्य १४१० रियाल इतके होते.
१०. **मुझफर शाही (जुने)** - २१ टंगाज मूल्याचे हेसुद्धा सुवर्ण नाणे होते. त्याचे मूल्य १२६० रियाल इतके होते.
११. **सन थोमे** - या नावाचे पोर्तुगीज सुवर्ण नाणे प्रचलित होते. ते सन १५४९ मध्ये गारशिया डि. सा. यांनी पाडले. त्या नाण्याला दर्शनी मूल्य होते. त्यांचे मूल्य १००० रियाल होते. १६
१२. **पर्दाव नाणे** - पर्दाव हे नाणे 'प्रताप' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. आणि प्रताप हे विजयनगरच्या सम्राटाचे सोन्याचे नाणे होते. परंतु पोर्तुगीजांचे हे पर्दाव नाणे चांदीचे होते. त्यांचा विनिमय दर किंवा मूल्य ३२० रेस होता. १७
- विजयनगरच्या प्रताप या नाण्याचा प्रभाव हेच दर्शवितो की, पोर्तुगीज व विजयनगर यांच्यामध्ये व्यापार विनिमय चालत असे.
१३. **डुकेट** - हे ३९० रेस मूल्याचे पोर्तुगीजांनी पाडलेले सोन्याचे नाणे होते. १ डुकेट - २० पनम्स असा दर होता. १८
१४. **डिनहेरो नाणे** - ४. ८८ रेस, ८० डिनहेरो - १ कुझाडो, १२ डिनहेरो - १ सोलडो.
१५. **होरस नाणे** - हे पोर्तुगीज सुवर्ण नाणे होते. त्याचे मूल्य ३६० रेस होते. १ होरस - १ पॅगोडा. १९
१६. **टंगा नाणे** - मलबार किनाऱ्यावर प्रचलित असणारे किलानचे हे सुवर्ण नाणे होते. त्यांचे मूल्य ६० रेस इतके होते. आणि ५० लियाल - १ टंगा. २० ग.ह. खरे यांच्या मते, टंगा हे नाणे टक या नाण्यावरून बनविले असावे.
१७. **सिल्व्हर टंगा** - हे ७२ रेस मूल्याचे चांदीचे नाणे होते.
१८. **फनम नाणे** - हे सुद्धा पोर्तुगीजांनी पाडलेले लहान सुवर्ण नाणे होते. ४० फनम - १ टंगा असे प्रमाण होते. तर त्यांचे रेस मधील मूल्य २०.५३ रेस होते. २१
१९. **रियाल नाणे** - सध्याचे पोर्तुगीज चलनाचे मूलभूत एकक आहे. रियालचे अनेकवचन रेस होय. याच नावाने केवळ हिशोबाकरीता वापरले जाणारे हे पोर्तुगीज चलन होते. २२
२०. **वराह नाणे** - पोर्तुगीजांनी विजयनगरच्या धर्तीवर वराह नावाचे १६० रेज मूल्याचे सुवर्ण नाणे पाडले होते. २३
२१. **व्हेनेझियानो, सुलतानी, इब्राहिमी** - ही पोर्तुगीज छोटी सुवर्ण नाणी होती. त्याचे मूल्य ४२० रेस होते.
२२. **व्हिटम** - हे २० रेस मूल्याचे लहान नाणे होते. २४
२३. **डोबरा** - ४०० रेस
२४. **राजा ऑफ किलॉन** - ४० रेस
२५. **सोल्डो** - ५८.५६ रेस

२६. टंगा ब्रांका - ११५.२ रेस

२७. टेर - १. ३७ रेस मूल्य किंमतीचे कोचीनमध्ये प्रचलित असणारे चांदीचे नाणे होते.

२८. मॅन्युअल - गोल्ड कॉईन

२९. ऐसपेरा - अर्धा ऐसपेरा ही चांदीची नाणी होती.

३०. लियाल - हे तांब्याचे नाणे असून १ लियाल - १.२ रियाल असे प्रमाण होते.^{२५}

अल्फांसो डि. नुरोना १५०० - ५४ यांनी १५५० मध्ये आठ तुकड्यांचे 'पतेकुनस' नावाचे चांदीचे नाणे काढले होते.^{२६} हॉब्सन अँड जॉब्सन या कोशात पोर्तुगीज नाण्याचे विनिमय दर पुढील प्रमाणे मिळतात. यामध्ये गोवा व मुंबई येथील दर आहेत. मुंबई टांकसाळीस पाडले जाणारे पोर्तुगीज नाण्याचा विनिमय दर -

३ लारी - १ झेराफिन, ८० रेस - १ लारी, १ पैसे - १० रेस^{२७}

१ गोल्ड कुसाडो - १२ झेराफिन, १ झेराफिन - ५ टंगाज, १ टंगा - ५ वितीम, १ वितीम - १५ बुजरुक, १ टंगा - ७५ बुजरुक, ८० रेस - १ टंगा, ४ टंगा - १ पारव, २.५ पारव - १ पॅगोडा.^{२८}

पश्चिम किनारपट्टीवरती पोर्तुगीजांनी पाडलेली तांब्याची नाणी भरपूर प्रमाणात प्रचलित होती. परंतु जितल नावाचे तांब्याचे नाणे पोर्तुगीजांनी पाडले होती की नाही हे ठामपणाने पुराव्या अभावी सांगता येत नाही. कारण हे नाणे पश्चिम किनारपट्टीवर फारपूर्वीपासून प्रचलित होते. आणि जॉन फायरने ही या नाण्याला 'काल्पनिक नाणे' म्हटले आहे. हे नाणे फक्त हिशोबासाठी वापरले जात होते.^{२९}

उपरोक्त वर्णीत केलेल्या विविध पोर्तुगीज नाण्याची माहिती आपणास विविध संदर्भ साधनातून उपलब्ध होते. परंतु यामधील सर्वच नाणी ही भारतीय साम्राज्यामध्ये प्रचलित होती. असे म्हणता येत नाही. यामधील काही ठराविक नाणी व्यापार विनिमयासाठी वापरात येत असत. आणि काही नाणी काल्पनिक असून ती फक्त हिशोबासाठी वापरण्यात आलेली दिसतात.

❖ ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची नाणी -

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने व्यापार विनिमयामध्ये सुलभता येण्यासाठी व आर्थिक नफा मिळविण्यासाठी आपल्या भारतीय साम्राज्यामध्ये पुढील नाणी व्यवहारात प्रचलित केलेली दिसून येतात. सन १६७३ मध्ये मुंबईच्या टांकसाळीत ईस्ट इंडिया कंपनीने आपली तांब्याची व जस्ताची नाणी पाडण्यात सुरुवात केली. त्याच वर्षी तिथे चांदीची नाणी पाडण्यास सुरुवात झाली.^{३०} यानंतर १६७६ मध्ये इंग्लंड च्या राजाने कंपनीला इंग्लंडच्या राज्य चिन्हासह नाणी पाडण्याची परवानगी दिली. त्यानुसार मुंबईच्या टांकसाळीत चांदीचे रुपये पाडण्यास सुरुवात झाली.^{३१} असाच उल्लेख डॉ. अ. रा. कुलकर्णी आपल्या ग्रंथात करताना दिसतात. 'मंडळातील नाणी' या पुस्तकामध्येही ईष्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील टांकसाळीची व तिथे पाडल्या गेलेल्या विविध प्रकारच्या धातूच्या नाण्याची माहिती आलेली आहे.^{३२} ही विविध प्रकारची नाणी खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. **पॅगोडा** - इंग्रजांनी आर्मगाव व मद्रास वसाहतीतील पॅगोडा म्हणजेच होन पाडीत असलेली माहिती मेहंदळे व डॉ. कुलकर्णी आपल्या ग्रंथात देताना दिसता. त इंग्रजांनी पाडलेल्या एका बाजूवर विष्णूची आकृती असे आणि दुसरी बाजू कोरी असे.^{३३}
२. **बजरुक** - इंग्रजांनी मुंबईच्या टांकसाळीत सन १६७२ पासून बजरुक नाणी पाडण्यास सुरुवात केली होती. तो टिन या धातूच्या असल्याने त्याला त्यांनी 'टिनी' असे नाव दिले होते.^{३४}
३. **फनम** - इंग्रज मद्रास येथे फनम पाडत असत त्याचा विनिमय दर १ होन - ३२ ते ३६ फनम असा होता.^{३५}
४. **पैसा** - पैसा हे तांब्याचे नाणे मराठी प्रदेशात सुरु होते.
५. **टिपकी** - हुबळीच्या इंग्रजी वखारीमध्ये टिपकी हे नाणे पाडले जाई.
६. **गंबर** - हे नाणेसुद्धा मुंबईमध्ये प्रचलित होते. गबर उर्फ डुक्याट हे सोन्याचे डच नाणे असून त्यांची किंमत सुमारे ९ सिलिंग होती.^{३६} सभासद बखरीत ही गंभार नाण्याचा उल्लेख मिळतो.^{३७} हे गंभार नाणे म्हणजेच गबर होय असे एस. एन. सेन म्हणतात. व त्यांची किंमत १७६३ मध्ये मुंबईस ३ रु. १२ आणे होती.^{३८}

सुरुवातीच्या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीला स्वतःच्या नावाची नाणी पाडण्याचा अधिकार नव्हता त्यामुळे आर्थिक व्यवहार, व्यापार विनिमय करण्यासाठी ब्रिटिश स्पॅनिश रियाल नाण्यावर ठसा मारून चलनात आणत असत.^{३९}

ईस्ट इंडिया कंपनीने प्रारंभी नाणी पाडण्यासाठी मुघल सुभेदारांच्या टांकसाळीत धातू पाठवित किंवा हूबेहब प्रतिकृती नाणी पाडत. सन १६७२ पासून मुंबई टांकसाळीत नाणी पाडल्याचा उल्लेख मिळत असला तरी ख- या अर्थाने ईस्ट इंडिया कंपनीला मुंबई प्रांतात सन १७१६ मद्रास प्रांतात सन १७४२ कलकत्ता प्रांतामध्ये सन १७५८ ला नाणी पाडण्याचा मर्यादित हक्क मिळाला. शेवटच्या टप्प्यात म्हणजे सन १७६५ - १८३५ च्या एकछत्री चलनापर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीने दुसरा शहा अलम या बादशाहांच्या नावे व कंपनीने स्वतःच्या टांकसाळीत विविध प्रकारची नाणी पाडली.^{४०} ब्रिटीशांचे मुंबईतील वर्चस्व स्थापन झाल्यानंतर केवळ मुंबई बेटाच्या ब्रिटिश नाण्याचा विचार करता मुघल पद्धतीच्या मोहरा, अर्धा रुपया व पाव रुपया ही नाणी पाडलेली दिसतात.^{४१} सन १६९२ - ९३ साली ब्रिटीशांनी चांदीची नाणी पाडली. या नाण्यांच्या दर्शनी बाजूवर सिक्का झद दौरान किंग विल्यम अन क्विन मेरी (राजा विल्यम व राणी मेरी यांच्या काळातील नाणी) व मागील बाजूवर जुलूस पाच सिक्का अंग्रेज कंपनी झर्व मुनबई (इंग्रज कंपनीचे पाचव्या राज्यवर्षातील नाणी टांकसाळ मुंबई) असा पर्शीयन लेख दिसतो. सन १६७२ - १७०३ या काळात ईस्ट इंडिया कंपनीने जी तांब्याची नाणी पाडली त्याच्यावर मोनेटो/ बॉम्बे/ ऑग्लीक/ रेझीम असा इंग्रजी लेख येतो.^{४२} सन १७७३ - ९१

१. दोन पैसा - १० ते २८ ग्रॅम.

२. पैसा - ५.०६ ग्रॅम,

३. अर्धा पैसा - २. ६३ ग्रॅम ,

४. पाव पैसा - १.२२ ग्रॅम

ही नाणी पाडली गेली. यांच्यावर पुढील बाजूस ब्रिटीशांचे बेलमार्क हे चिन्ह तर मागील बाजूस राजमुकूट व BOMB. मुंबई व इ.स. चे साल अंकित दिसते.^{४३} सन १७९१ - १८३० या काळात ४ पैसा, २ पैसा, १ पैसा, पैसा ही तांब्याची नाणी पाडली गेली. ब्रिटीशांनी पाडलेल्या अर्ध्या आण्याच्या नाण्यावर एका बाजूस मध्यभागी कोट ऑफ आर्म्स हे चिन्ह व भोवती ईस्ट इंडिया कंपनी असा इंग्रजी लेख व तळात इंग्रजी साल दिसते. तर दुसऱ्या बाजूवर नाण्याचे परिमाण तराजू, पर्शीयन शब्द 'अदल' व खाली पर्शीयन आकड्यात हिजरीवर्ष असे अंकण आढळते. अशा प्रकारची -

१. आणा १२.९५ ग्रॅम (२०० ग्रेन)

२. आणा (कॉटर) - ६. ९७ (१०० ग्रेन)

३. पै २१६ ग्रॅम (३३.३ ग्रेन)^{४४}

सन १८०० च्या कंपनीच्या आदेशानुसार सुरती रुपया, बॉम्बे टांकसाळीमध्ये पाडला गेला. तेव्हापासून सुरत आणि मुंबई टांकसाळीमध्ये रुपयाची समान किंमत ठेवण्यात आली. १ पॅगोडा (सुवर्ण) - १५ रु. चांदीचे असे प्रमाण होते. परंतु मिलबर्न यांनी म्हटल्याप्रमाणे ही सुवर्णनाणी मराठी राज्यात किंवा सुरतमध्ये कधीच प्रचारात नव्हती.^{४५} ७२ पैसे - १ रु. होई व १० पैसे हे नाणे सुरतमध्ये प्रचारात होते. त्याचबरोबर लहान व्यापार विनिमयासाठी 'बदाम' ही वापरले जाई. हे बदाम बंगालमधील कवडी नाण्यासारखे होते. १ पैसा - ४८ ते ६० बदाम असे प्रमाण होते.^{४६} २ जून १७६६ च्या रेग्युलेशननुसार मुर्शिदाबादच्या धर्तीवर सुवर्ण मोहर पाडण्याचे अभिप्रेत होते. या मोहरचे १/२, १/४, १/८, १/१६ असे उपविभागसुद्धा उपयोजित होते. त्याचा विनिमय दर १४ ते १६ शिक्के - १ मोहर असा होता. परंतु हे नाणे चलनात नव्हते. सर्वसाधारण चलनात तांब्याची पैसा, कवडी, ही नाणी भरपूर प्रमाणात प्रचलित होती. यांचे प्रमाण १ रु. - ६४ पैसा^{४७} सन १७२७ मध्ये सुरतमधील नाण्यांचा विनिमय दर हा हॉब्सन अँड जॉब्सन या कोशामध्ये मिळतो.

३२ बदाम - १ पैसा, १ आणा - ४ पैसा, १ रु. - १६ आणा^{४८}

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सनदेमधील चार्ल्स २ च्या पत्रामध्ये रुपया, पैसा व बजरुक इ. नाण्यांचा उल्लेख मिळतो.^{४९}

सारांश पॅगोडा, फनम, पैसा व त्याचे भाग बजरुक, कवडी व बदाम, आणा, रुपया इ. विविधप्रकारची नाणी ईस्ट इंडिया कंपनीने मराठी प्रदेशात आणि एकूणच संपूर्ण भारतीय साम्राज्यात प्रसारीत केलेली होती.

मराठा प्रदेशातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नाण्याचा विचार करता चांदीच्या शाही रुपया, अर्धा रुपया (अंधेली) पाव रुपया (पावली) १/८ (चवली) तर तांब्याच्या नाण्यात अर्धा आणा - पैसा ढबू, पाव आणा - पैसा १/१२ आणा पैसा - पै व कवडी शंख इ. नाणी प्रचारात असलेली दिसतात. पाव आण्यास ८० कवडी मिळत लहान सहन वस्तुंच्या खरेदीसाठी नाणी न वापरता कवड्या वापरत.^{५०} कोल्हापूर परिसरातील व इतर ठिकाणचे विनिमय दर पुढील प्रमाणे होते.

१०० हुकेरी रु. - ८६ कंपनीचे रु., १०० निलकंटी रु. - ५६ कंपनीचे रु., १०० पन्हाळी रु. - ९६ कंपनीचे रु., १०० शंभू पिरखाणी - ८७ कंपनीचे रु., जंजीरा मधील १०० पैसा - कंपनीचा १ रु.५१, आंग्रे ८८ रु. ५२ - १०० कंपनीचे रु.

निष्कर्ष

- 1 पोर्तुगीज व इंग्रजांनी भारतात सोने, चांदी, तांबे इत्यादी विविध धातूंची नाणी पाडली होती.
- 2 पोर्तुगीज व इंग्रजांनी भारतीय वसाहतीचे आर्थिक शोषण केले, हे नाण्यावरून सांगता येते.
- 3 वसाहतवादाच्या काळात पोर्तुगीज व ब्रिटिशांनी भारतामधील व्यापार काबीज केला व भारताला कच्चा माल पुरवणारी हमखास बाजारपेठ बनवली त्यामुळे भारतामधील नैसर्गिक संसाधनाचे अतोनात शोषण झाले.
- 4 सुवर्ण नाणी मोठ्या प्रमाणात प्रचलित नव्हती.
- 5 पोर्तुगीज व ब्रिटिशांनी भारतामधील व्यापारामध्ये कसे आर्थिक स्थैर्य मिळविले, कोणती आर्थिक धोरणे राबवली हे नाण्यावरून सांगता येते.
- 6 वसाहतिक आर्थिक ध्येय धोरणांचा अभ्यास केल्यास पोर्तुगीज व ब्रिटिशांच्या व्यापारी धोरणामुळे वाढलेली महागाई, मानवनिर्मित दुष्काळ, इत्यादी बाबी कळतात. त्या संदर्भाने आजच्या अर्थव्यवस्थेला शाश्वत व अधिक स्थिर बनविता येऊ शकते.
- 7 नाण्यांच्या अभ्यासातून सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यास मदत होते. त्यामुळे पुढच्या पिढीला शाश्वत मूल्ये प्रदान करण्यास मदत मिळू शकते.

संदर्भ साधने -

1. प्रभुणे पद्माकर, महाराष्ट्रातील चलनाचा इतिहास. पृ.क्र. ५
2. Mathew K. S. Portuguese Trade with India in the 16 th Century. P. No. 175[179
3. उपरोक्त - पृ.क्र. १७९
4. उपरोक्त - पृ.क्र. १७९
5. मेहंदळे ग. भा. - राजा शिवछत्रपती खंड १ भाग २, पृ.क्र. ३६१
6. हॉब्सन जॉब्सन - पृ.क्र. ६८.
7. Kulkarni A. R. Maharashtra in the age of Shivaji P. No 208.
8. हॉब्सन जॉब्सन - पृ.क्र. ६८.
9. Mathew K. S. Portuguese Trade with India in the 16 th Century. P. No. 239
10. हॉब्सन जॉब्सन पृ.क्र. ६८.
11. उपरोक्त पृ.क्र. १२१.
12. मेहंदळे ग. भा. राजा शिवछत्रपती खंड १ भाग २ पृ.क्र. ३४२.
13. Whitway R. S. The rise of Portugues Power In India 1497 - 1550 P.No. 67,68,69.
14. उपरोक्त
15. उपरोक्त
16. उपरोक्त
17. Mathew K. S. Portugues Trade with India in the 16 th Century. P. NO. 240.
18. उपरोक्त
19. उपरोक्त
20. उपरोक्त पृ.क्र. २४०
21. उपरोक्त
22. उपरोक्त
23. उपरोक्त पृ.क्र. २४१
24. Whitway R. S. The rise of Portugues Power in India 1497-1550 P.No. 67,68,69.

25. Mathew K. S. Portuguese Trade with India in the 16 th Century P.No. 241.
26. Whitway R. S. The rise of Portugues Power in India 1497-1550 P.No. 67,68,69.
27. हॉब्सन जॉब्सन पृ.क्र. ९७४, ९७५.
28. उपरोक्त
29. उपरोक्त
30. मेहंदळे ग. भा. राजा शिवछत्रपती खंड १ भाग २ पृ.क्र. ३४८
31. उपरोक्त
32. खरे ग. ह. मंडळातील नाणी पृ.क्र. १९.
33. मेहंदळे ग. भा. राजा शिवछत्रपती खंड १ भाग २ पृ.क्र. ३४८.
34. उपरोक्त पृ.क्र. ३४२, ३४३.
35. उपरोक्त
36. हॉब्सन जॉब्सन पृ.क्र. ४००.
37. सभासद बखर पृ.क्र. ८८.
38. भावे वा. कृ. शिवकालीन महाराष्ट्र
39. प्रभुणे पद्याकर, महाराष्ट्रातील चलनाचा इतिहास, पृ.क्र. ६१
40. उपरोक्त
41. उपरोक्त पृ.क्र. ८१
42. खरे ग. ह. मंडळातील नाणी पृ.क्र. १९.
43. प्रभुणे पद्याकर, महाराष्ट्रातील चलनाचा इतिहास, पृ.क्र. ८१.
44. उपरोक्त.
45. K. Datta Survey of Indias Social Life & Economic Condition in the 18 th Century 1707 P. No. 208.\
46. उपरोक्त पृ.क्र. २०९
47. उपरोक्त पृ.क्र. १९२.
48. हॉब्सन जॉब्सन पृ.क्र. ३२.
49. उपरोक्त पृ.क्र. १२१.
50. प्रभुणे पद्याकर, महाराष्ट्रातील चलनाचा इतिहास, पृ.क्र. ५९, ६०.
51. उपरोक्त पृ.क्र. ६०, ६१.
52. उपरोक्त पृ.क्र. ६१

Original Article

चार आर्यसत्ये: मानवी दुःख, कार्यकारणभाव आणि मुक्तीचा आंतरशाखीय अभ्यास

डॉ. अरविंद महादेवराव पुनवटकर

लेट. डॉ. हरिभाऊ आदमने कला, वाणिज्य, महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर

Email: punwatkararvind@gmail.com

सारांश:-

Manuscript ID: JRD -2026-180521
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(VI)
Pp.99-102
May - 2026
Submitted: 10 Apr. 2026
Revised: 20 Apr. 2026
Accepted: 10 May. 2026
Published: 31 May 2026

या संशोधनाचा उद्देश मानवी जीवनातील दुःखाचे स्वरूप, त्यामागील कारणे आणि त्यातून मुक्तीचा मार्ग यांचा विविध शाखांच्या संदर्भात अभ्यास करणे हा आहे. चार आर्यसत्ये ही सार्वत्रिक आणि कालातीत तत्त्वे असून ती केवळ तात्त्विक चौकट न राहता मानवी अनुभवाचे वास्तववादी विश्लेषण सादर करतात. या अध्ययनात दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध आणि दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा या चारही सत्यांचा मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र आणि शिक्षणशास्त्र या शाखांच्या दृष्टीने अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी गुणात्मक आणि संकल्पनात्मक पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला असून प्राचीन तात्त्विक साहित्य, आधुनिक संशोधन आणि तुलनात्मक विश्लेषण यांचा आधार घेतला आहे. या अभ्यासात सम्यक दृष्टि ही कार्यकारणभाव समजून घेण्याची गुरुकिल्ली म्हणून अधोरेखित केली असून ती व्यक्तीच्या मानसिक संतुलन, नैतिक आचरण आणि सामाजिक जबाबदारीला दिशा देते, असे स्पष्ट करण्यात आले आहे. तसेच, चार आर्यसत्ये ही केवळ वैयक्तिक मुक्तीपुरती मर्यादित नसून शाश्वत आणि मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठीही मार्गदर्शक ठरतात, हे निष्पन्न झाले आहे. एकूणच, या संशोधनातून चार आर्यसत्ये ही आधुनिक काळातील ताणतणाव, सामाजिक विसंगती आणि पर्यावरणीय संकटांना तोंड देण्यासाठी उपयुक्त अशी आंतरशाखीय चौकट प्रदान करतात, असा निष्कर्ष मांडण्यात आला आहे.

२. मुख्य शब्द: चार आर्यसत्ये, दुःख, कार्यकारणभाव, सम्यक दृष्टि, अष्टांगिक मार्ग, नैतिकता, शाश्वत विकास, आंतरशाखीय अभ्यास

प्रस्तावना

अस्तित्वात एक मूलभूत प्रश्न सतत उपस्थित राहतो—“दुःख का आहे आणि त्यातून मुक्ती कशी मिळू शकते?” आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक प्रगती असूनही मानवी जीवनातील अस्वस्थता, असुरक्षितता आणि ताणतणाव वाढतच आहेत. अशा काळात चार आर्यसत्यांची संकल्पना केवळ धार्मिक उपदेश नसून, मानवी जीवनाच्या वास्तवाचे तर्कसंगत आणि अनुभवाधारित विश्लेषण म्हणून उभी राहते. चार आर्यसत्ये ही सार्वकालिक आणि सार्वत्रिक (Universal) सत्ये आहेत. ती मानवी दुःखाचे स्वरूप, त्यामागील कारण, त्याचा निरोध आणि त्या निरोधाकडे नेणारा मार्ग स्पष्ट करतात. या सत्यांचा अभ्यास आंतरशाखीय दृष्टिकोनातून केला असता मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, नैतिकता, शिक्षण आणि पर्यावरणशास्त्र या सर्व क्षेत्रांमध्ये त्यांची उपयुक्तता प्रकर्षाने जाणवते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367417

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

अरविंद महादेवराव पुनवटकर, चार आर्यसत्ये: मानवी दुःख, कार्यकारणभाव आणि मुक्तीचा आंतरशाखीय अभ्यास

How to cite this article:

पुनवटकर, . डॉ. अरविंद . महादेवराव . (2026). चार आर्यसत्ये: मानवी दुःख, कार्यकारणभाव आणि मुक्तीचा आंतरशाखीय अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(5(VI)), 99–102.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21367417>

२. चार आर्यसत्यांची संकल्पना

चार आर्यसत्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. दुःख – जगात दुःखाचे अस्तित्व आहे.

२. दुःख समुदय – दुःखाला कारण आहे.

३. दुःख निरोध – दुःखाचा अंत होऊ शकतो.

४. दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा – दुःखाच्या अंताकडे नेणारा मार्ग म्हणजे मध्यम मार्ग.

ही सत्ये सार्वत्रिक आहेत. पहिली तीन सत्ये तत्त्वज्ञान (Philosophy) मांडतात, तर चौथे सत्य नैतिक आचरणाचा मार्ग (Ethics) दाखवते.^१

३. सम्यक दृष्टि: आर्यसत्यांची गुरुकिल्ली –

अष्टांगिक मार्गातील सम्यक दृष्टि हे अत्यंत मूलभूत तत्त्व आहे. सम्यक दृष्टि ही श्रेष्ठ जीवनाची प्रस्तावना आणि गुरुकिल्ली आहे. सम्यक दृष्टिचा अभाव हे सर्व पापांचे मूळ आहे. सम्यक दृष्टि म्हणजे कार्यकारणभावाची (Cause-Effect) ओळख होय. जगातील प्रत्येक घटना ही कार्यकारणभावाने घडते हे समजणे म्हणजेच सम्यक दृष्टि विकसित होणे.^२ भिक्खूंना उद्देशून सांगितले आहे की, ज्यांची दृष्टी मिथ्या आहे, त्यांचे सर्व विचार, कृती आणि जीवनप्रवाहही मिथ्या ठरतात आणि ते दुःखकारक ठरतात.^३ यावरून स्पष्ट होते की, चार आर्यसत्यांचा गाभा समजण्यासाठी सम्यक दृष्टि अत्यावश्यक आहे.

४. कार्यकारणभाव आणि आंतरशाखीय विश्लेषण

(अ) मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन:- मानसशास्त्रानुसार प्रत्येक भावना, विचार आणि वर्तन यामागे कारण असते. दुःख हे अचानक निर्माण होत नाही; ते अपेक्षा, आसक्ती आणि अज्ञान यामुळे निर्माण होते. सम्यक दृष्टि व्यक्तीला या प्रक्रियेची जाणीव करून देते, ज्यामुळे मानसिक आरोग्य सुधारते.

(आ) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन:- समाजातील अन्याय, विषमता आणि संघर्ष हेही कार्यकारणभावावर आधारित आहेत. चुकीच्या मूल्यव्यवस्थेमुळे दुःख निर्माण होते. सम्यक दृष्टि समाजाला योग्य दिशेने नेते आणि नैतिक समाजनिर्मितीला चालना देते.

(इ) पर्यावरणीय दृष्टिकोन:- पर्यावरणीय संकटे (जसे हवामान बदल) ही मानवी कृतींचा परिणाम आहेत.

कार्यकारणभाव समजल्यास संसाधनांचा योग्य वापर होतो शाश्वत विकास शक्य होतो

५. आर्यसत्य आणि अष्टांगिक मार्ग

चार आर्यसत्यांतील चौथे सत्य म्हणजे अष्टांगिक मार्ग होय. आपला मार्ग बरोबर असणे एवढेच पुरेसे नाही; त्या मार्गाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. यावरून दिसते की केवळ आचरण नव्हे तर जाणीवपूर्वक आचरण आवश्यक आहे. सम्यक दृष्टि हा या मार्गाचा पाया आहे, ज्यामुळे उर्वरित सात घटक योग्य दिशेने कार्य करतात.

६. शिक्षण आणि विहार परंपरा

प्रारंभीच्या काळात विहार हे केवळ धार्मिक केंद्र नव्हते तर शिक्षणाची केंद्रे होती. मौखिक शिक्षण पद्धती विनय आणि धर्माचे अध्ययन वादविवाद आणि बौद्धिक विकास नंतर हे विहार विद्यापीठांमध्ये परिवर्तित झाले जसे नालंदा, विक्रमशिला इत्यादी. या शिक्षणपद्धतीत नैतिकता, ज्ञान आणि व्यावहारिक कौशल्यांचा समन्वय होता, जो आजच्या आंतरशाखीय शिक्षणासाठी आदर्श आहे.

७. “आर्य” आणि “अष्टांगिक मार्ग” यांचे तात्त्विक स्पष्टीकरण (अनुवादित) ‘आर्य’ या शब्दाचा अर्थ केवळ उच्च नसून पवित्र असा देखील आहे. ‘अष्टांग’ म्हणजे आठ स्वतंत्र पायऱ्या नसून एकमेकांशी जोडलेले आठ घटक आहेत. ‘सम्यक’ म्हणजे फक्त ‘योग्य’ नव्हे तर ‘पूर्ण, परिपूर्ण आणि संतुलित’ होय.^४

ही संकल्पना मार्गाच्या सखोलतेचे दर्शन घडवते.

८. दुःख, निर्वाण आणि मानवी अनुभव

मानवाला जेव्हा जगातील दुःखाची जाणीव होते तेव्हा तो मुक्तीचा मार्ग शोधू लागतो. जसे एखादा वाट चुकलेला प्रवासी योग्य मार्ग सापडल्यावर आनंदित होतो, तसेच मनुष्य दुःखातून मुक्तीचा मार्ग शोधतो.^५

निर्वाण ही केवळ धार्मिक संकल्पना नसून मानसिक शांती आणि संतुलनाची अवस्था आहे.

९. धर्माची संकल्पना आणि सामाजिक दृष्टिकोन

धर्म ही संकल्पना स्थिर नसून काळानुसार विकसित होत गेलेली आहे. धर्माचा उद्देश केवळ मोक्ष नसून: सदाचार शिकवणे, कुशल कर्म ओळखणे, सामाजिक समता निर्माण करणे

धर्माने इहलोकी जीवन सुधारण्यावर भर दिला आहे.^६

१०. विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान यांचा संवाद (अनुवादित)

नागार्जुन यांच्या मतानुसार: अंतिम सत्य समजण्यासाठी व्यवहाराची गरज आहे. विज्ञान श्रद्धेची चिकित्सा करून योग्य दिशा दाखवते “व्यवहाराशिवाय परमार्थ समजत नाही आणि परमार्थाशिवाय निर्वाण प्राप्त होत नाही.”^७ यावरून विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा समन्वय स्पष्ट होतो.

११. आंतरशाखीय महत्त्व

चार आर्यसत्ये ही केवळ तात्त्विक विचार नाहीत, तर ती मानवी जीवनाच्या प्रत्येक स्तराला स्पर्श करणारी जाणीव आहे. जेव्हा आपण त्याकडे आंतरशाखीय दृष्टिकोनातून पाहतो, तेव्हा लक्षात येते की ही तत्त्वे आपल्या मन, समाज, निसर्ग आणि शिक्षण या सर्वांशी खोलवर जोडलेली आहेत.

अ) मानसशास्त्राच्या दृष्टीने, दुःख हे बाहेरून येत नाही, तर ते आपल्या आतल्या विचारांमधून, अपेक्षांमधून आणि आसक्तीतून निर्माण होते. चार आर्यसत्ये आपल्याला स्वतःकडे प्रामाणिकपणे पाहण्याला शिकवतात. “मी का अस्वस्थ आहे?” हा प्रश्न विचारण्याची हिंमत देतात. ही जाणीव निर्माण झाली की मन हळूहळू शांत व्हायला लागते. प्रतिक्रिया देण्याऐवजी समजून घेण्याची क्षमता वाढते आणि मानसिक संतुलन साधले जाते.^८

ब) समाजशास्त्राच्या दृष्टीने, एखाद्या समाजाचे स्वरूप त्या समाजातील लोकांच्या विचारांवर आणि वर्तनावर अवलंबून असते. जेव्हा व्यक्ती सम्यक दृष्टिकोन स्वीकारते, तेव्हा तिच्या कृतीत नैतिकता येते. अशा व्यक्तींचा समूह म्हणजेच एक सुसंवादी समाज. अन्याय, भेदभाव आणि संघर्ष कमी होऊन सहकार्य, करुणा आणि समता यांची वाढ होते. म्हणजेच चार आर्यसत्ये समाजाला अधिक मानवी बनवतात.

क) पर्यावरणशास्त्राच्या दृष्टीने, आजचे पर्यावरणीय संकट हे मानवी अतिरेकी इच्छांचे आणि अज्ञानाचे परिणाम आहेत. चार आर्यसत्ये आपल्याला हे समजावून सांगतात की प्रत्येक कृतीचा परिणाम असतो. ही जाणीव झाल्यावर आपण निसर्गाशी अधिक संवेदनशीलपणे वागायला लागतो. कमी उपभोग, संसाधनांचा योग्य वापर आणि संतुलित जीवनशैली यांचा स्वीकार होतो. त्यामुळे शाश्वत जीवनशैलीची पायाभरणी होते.

ड) शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने, शिक्षण केवळ माहिती देण्यापुरते मर्यादित नसून व्यक्तिमत्त्व घडविण्याचे साधन आहे. चार आर्यसत्ये विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञानच देत नाहीत, तर जीवन समजून घेण्याची दृष्टी देतात. योग्य-अयोग्य याचे भान, स्वतःच्या विचारांची जाणीव आणि नैतिक निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होते. अशा प्रकारे मूल्याधिष्ठित शिक्षण प्रणाली निर्माण होते, जी केवळ यशस्वी नव्हे तर सजग आणि संवेदनशील नागरिक घडवते.

एकूणच पाहता, चार आर्यसत्ये ही प्रत्येक क्षेत्राला एक मानवी स्पर्श देतात—मनाला शांतता, समाजाला नैतिकता, निसर्गाला संरक्षण आणि शिक्षणाला दिशा देतात. त्यामुळे त्यांचे महत्त्व केवळ तत्त्वज्ञानापुरते मर्यादित राहत नाही, तर ते आपल्या दैनंदिन जीवनाचा आधार बनते.

१२. अतिरिक्त विश्लेषण (नवीन दृष्टिकोन)

(अ) आधुनिक ताणतणाव आणि चार आर्यसत्ये

आजच्या काळातील Anxiety, Depression यांचे मूळही अपेक्षा आणि तृष्णेमध्ये आहे.

(आ) डिजिटल युगातील उपयुक्तता

सोशल मीडियामुळे वाढणारे असंतोष आणि तुलना—हे दुःखाचे आधुनिक रूप आहे.^९

(इ) शाश्वत विकासाशी संबंध

चार आर्यसत्ये व्यक्तीला संयम आणि जागरूकता शिकवतात, जे शाश्वततेसाठी आवश्यक आहे.^{१०}

निष्कर्ष

चार आर्यसत्ये ही केवळ धार्मिक शिकवण नसून मानवी जीवनाचे वैज्ञानिक, तर्कसंगत आणि अनुभवाधारित विश्लेषण आहे. सम्यक दृष्टि ही या सर्व प्रक्रियेची गुरुकिल्ली आहे. कार्यकारणभाव समजून घेतल्यास व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण या सर्व स्तरांवर सकारात्मक परिवर्तन घडू शकते. आंतरशाखीय दृष्टिकोनातून पाहता, चार आर्यसत्ये आधुनिक जगासाठी मार्गदर्शक ठरतात.

संदर्भ सूची

1. पाटील कीर्ती (संकलिका), बौद्धधम्म जिज्ञासा, प्रकाशक: विकास पाटील, नागपूर: द्वितीय आवृत्ती, 2005, पृ. क्र. 64
2. आंबेडकर, भीमराव रामजी. भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, धम्म सासन विश्व विद्यापीठ, बल्लारपूर (जि. चंद्रपूर): विशेष अधिकृत संस्कारण, 1997 प्रस्तावना
3. आंबेडकर, भीमराव रामजी. भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, धम्म सासन विश्व विद्यापीठ, बल्लारपूर (जि. चंद्रपूर): विशेष अधिकृत संस्कारण, 1997, पृ. क्र. 105
4. आचार्य दीनबंधू. बुद्धोत्तर धम्म इतिहास, प्रकाशक डॉ. विजय शेगावकर एड. गौतम शेगावकर अकोला द्वितीय आवृत्ती, 2018, पृ. क्र. 35 व 36
5. भंते महास्थवीर संघरक्षित अनुवादक चंद स्वरूप, बुद्ध का आर्य अष्टांगिक मार्ग सम्यक प्रकाशन नई दिल्ली द्वितीय आवृत्ती 2018 पृष्ठ क्र.16 व 17
6. भगत सूर्यकांत मिलिंद प्रश्न सुधीर प्रकाशन गणेश नगर वर्धा द्वितीय आवृत्ती 2018 पृष्ठ क्र. - 388
7. शर्मा, तुलसीराम. महायान बौद्ध धर्म की रूपरेखा, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली प्रथम आवृत्ती, 2007, पृ. क्र. 105
8. Kabat-Zinn, Jon. Mindfulness for Beginners. Sounds True Publications, Colorado (USA), First Edition, 2012, पृ. 25
9. Dalai Lama. Ethics for the New Millennium. Riverhead Books, New York, First Edition, 1999, पृ. 45.
10. United Nations. Sustainable Development Goals Report. United Nations Publications, New York, 2023, पृ. 10

Original Article

इंडो-अरेबिक व्यापारातील चौल बंदराचे योगदान: एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ.प्रा.रमेश धनराज जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख, उपप्राचार्य कला, वाणिज्य आणि विज्ञान, महाविद्यालय शिरपूर, जि. धुळे

ई मेल: jadhavramesh1969@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:

JRD -2026-180522

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.103-108

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

प्रस्तुत अभ्यास मध्ययुगीन आणि मराठा कालखंडातील 'चौल' या ऐतिहासिक बंदराच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारी योगदानाचा वेध घेतो. सातवाहन काळापासून ते १८ व्या शतकापर्यंत चौल हे अरबी समुद्रातील एक प्रमुख 'एम्पोरियम' (जागतिक व्यापारी केंद्र) म्हणून कार्यरत होते. अरबी आणि पर्शियन आखातातील व्यापाऱ्यांशी असलेल्या प्रदीर्घ संबंधांमुळे या बंदराने भारताच्या आर्थिक इतिहासाला एक वेगळी उंची प्राप्त करून दिली. चौलची नैसर्गिक भौगोलिक रचना आणि सह्याद्रीच्या घाटांशी (बोरघाट, कुंभारली घाट) असलेली जवळीक यामुळे हे बंदर दख्खनच्या राजसत्तांसाठी (बहामनी, निजामशाही आणि मराठा स्वराज्य) व्यापाराचे मुख्य प्रवेशद्वार ठरले. येथील 'इंडो-अरेबिक' व्यापाराचा मुख्य कणा 'अश्व-व्यापार' हा होता. इराण आणि अरबस्तानमधून आयात होणाऱ्या दर्जेदार घोड्यांमुळे भारतीय राजसत्तांना आपले लष्करी सामर्थ्य टिकवता आले. त्याबदल्यात चौलमधून मसाले, नीळ आणि जगप्रसिद्ध 'चौली रेशीम' यांची मोठी निर्यात होत असे. चौल हे केवळ एक बंदर नसून ते एक बहुसांस्कृतिक आर्थिक केंद्र होते, जिथे हिंदू, मुस्लिम, आणि युरोपीय व्यापाऱ्यांचे हितसंबंध गुंतलेले होते. मराठा कालखंडात छत्रपती शिवाजी महाराज व कान्होजी आंग्रे यांच्या आरमारी धोरणामुळे या बंदराची स्वायत्तता आणि व्यापारी सुरक्षा जपली गेली.

प्रस्तावना

मध्ययुगीन कालखंडातील जागतिक अर्थव्यवस्थेचा विचार करता, हिंदी महासागर आणि अरबी समुद्र हे व्यापाराचे मुख्य महामार्ग होते. या सागरी मार्गावर भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीचे, विशेषतः कोकण प्रांताचे स्थान 'भौगोलिक केंद्र' म्हणून राहिले आहे. या किनारपट्टीवरील 'चौल' (आधुनिक रेवडंडा-चौल) हे बंदर केवळ एक माल उतरवण्याचे ठिकाण नव्हते, तर ते दक्षिण आशिया, पश्चिम आशिया आणि युरोपीय बाजारपेठांना जोडणारा एक अत्यंत प्रभावशाली 'सांस्कृतिक आणि आर्थिक पूल' होते.

प्राचीन ग्रीक भूगोलशास्त्रज्ञ टॉलेमीने आपल्या नोंदींमध्ये या बंदराचा उल्लेख 'सिमिला' असा केला आहे, जे या बंदराच्या प्राचीनत्वाचा पुरावा देते. पुढे मध्ययुगीन कालखंडात जेव्हा जागतिक व्यापाराची सूत्रे अरबी व्यापाऱ्यांच्या हाती आली, तेव्हा त्यांनी या बंदराला 'सैमूर' असे संबोधले. चौलच्या भरभराटीचे वर्णन तत्कालीन अनेक प्रवाशांनी "पूर्वेकडील एक समृद्ध आणि सुरक्षित एम्पोरियम" अशा शब्दांत केले आहे.

उद्देश:

- चौल बंदराच्या भौगोलिक व सामरिक वैशिष्ट्यांचा आणि त्यातून झालेल्या व्यापारी विकासाचा अभ्यास करणे.
- अरबी व पर्शियन व्यापाऱ्यांशी असलेल्या व्यापारसंबंधांचा तसेच अश्व-व्यापाराच्या आर्थिक व राजकीय परिणामांचा अभ्यास करणे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367459

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ.प्रा.रमेश धनराज जाधव, इतिहास विभाग प्रमुख, उपप्राचार्य कला, वाणिज्य आणि विज्ञान, महाविद्यालय शिरपूर, जि. धुळे

How to cite this article:

जाधव, . डॉ. रमेश . धनराज . (2026). इंडो-अरेबिक व्यापारातील चौल बंदराचे योगदान: एक ऐतिहासिक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 103–108. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21367459>

- मराठा कालखंडातील प्रशासकीय व्यवस्था, जकात प्रणाली आणि परकीय सत्ताविरोधातील व्यापारी धोरणांचे विश्लेषण करणे.
- चौलमधील रेशीम उद्योग व जहाजबांधणी उद्योगाच्या जागतिक व्यापारातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१. चौलची नैसर्गिक खाडी व घाटमार्गाशी जवळीक यामुळे ते सुरक्षित व महत्वाचे व्यापारी बंदर बनले.
२. अरबी घोड्यांच्या आयातीमुळे चौलला मध्ययुगीन अश्व-व्यापारात विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.
३. रेशीम उद्योग व जहाजबांधणीमुळे चौल जागतिक व्यापारातील महत्वाचे उत्पादन केंद्र ठरले.
४. मराठा आरमारी व जकात धोरणांमुळे युरोपीय मत्केदारीला आव्हान मिळून स्वदेशी व्यापाराला चालना मिळाली.
५. इंडो-अरेबिक व्यापारसंबंधांमुळे चौलमध्ये सांस्कृतिक व प्रशासकीय विकास घडून आला.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध तयार करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण आणि ऐतिहासिक व्याप्ती

या शोधनिबंधाचा पाया समजून घेण्यासाठी खालील तीन प्रमुख संकल्पनांचा विस्तार करणे आवश्यक आहे:

अ) इंडो-अरेबिक व्यापार:

इ.स. ८ व्या शतकापासून इस्लामिक सत्तेच्या विस्तारानंतर अरबी व्यापाऱ्यांनी (प्रामुख्याने ओमान, मस्कत आणि इराणच्या आखातातील) सागरी मार्गावर एकाधिकारशाही निर्माण केली होती. चौल बंदर हे या व्यापाऱ्यांसाठी भारतातील सर्वात महत्वाचे 'ट्रान्झिट पॉईंट' ठरले.

- अश्व-व्यापार: अरबी व्यापाऱ्यांनी इराण आणि अरबस्तानमधून उत्तम दर्जाचे घोडे चौलमध्ये आणले. दख्खनच्या राजसत्तांना (उदा. बहामनी, निजामशाही) लष्करी बळकटीसाठी या घोड्यांची नितांत गरज होती.
- विनिमय: भारतीय मसाल्यांचे पदार्थ, नीळ, तांदूळ आणि लाकूड यांच्या बदल्यात अरबी व्यापारी सोने, चांदी, सुकामेवा आणि खजूर यांची चौलच्या बाजारपेठेत विक्री करत असत.

ब) सांस्कृतिक समन्वय आणि 'मूरिश' प्रभाव:

केवळ वस्तुंचीच नव्हे, तर विचारांची आणि संस्कृतीचीही देवाणघेवाण चौलमध्ये झाली. अरबी आणि पर्शियन व्यापाऱ्यांच्या प्रदीर्घ वास्तव्यामुळे चौलमध्ये एक संमिश्र संस्कृती आकारास आली.

- स्थापत्य: चौलमध्ये आजही आढळणारे काही प्राचीन अवशेष, मशिदींची बांधणी आणि हमामखाने यांच्यावर पर्शियन स्थापत्यशैलीचा प्रभाव दिसून येतो.
- भाषा व खाद्यसंस्कृती: स्थानिक कोकणी भाषेत अनेक अरबी आणि पर्शियन शब्दांचा अंतर्भाव झाला (उदा. बाजार, जकात, बंदर). तसेच, येथील पाककलेतही पश्चिम आशियाई मसाल्यांचा आणि पद्धतींचा प्रभाव पडला, ज्याला ऐतिहासिक परिभाषेत 'मूरिश' प्रभाव म्हटले जाते.

क) मराठा आरमारी धोरण आणि चौलचे संरक्षण:

१७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जेव्हा स्वराज्याची स्थापना केली, तेव्हा त्यांना सागरी व्यापाराचे आणि बंदरांच्या संरक्षणाचे महत्त्व उमजले होते. "ज्यापाशी आरमार, त्याचा समुद्र" या सूत्रानुसार महाराजांनी चौलच्या व्यापारी संरक्षणासाठी विशेष लक्ष दिले.

- जकात आणि नियंत्रण: पोर्तुगीज, सिद्दी आणि इंग्रज यांच्या वाढत्या प्रभावावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी महाराजांनी चौलच्या सभोवताली आपली पकड मजबूत केली.
- व्यापारी सुरक्षा: विदेशी व्यापाऱ्यांना स्वराज्याच्या बंदरात संरक्षण देऊन, त्या बदल्यात स्वराज्याचा खजिना समृद्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. कान्होजी आंग्रे यांच्या काळात तर चौलच्या समुद्रकिनार्यावर मराठा आरमाराचा असा दरारा होता की, विनापरवाना (दस्तक) कोणत्याही विदेशी जहाजाला व्यापार करणे अशक्य झाले होते.

चौलचे सामरिक महत्त्व

चौल हे बंदर केवळ व्यापारासाठीच नव्हे, तर लष्करी हालचालींसाठीही केंद्रस्थानी होते. कुंडलिका नदीच्या मुखाशी असल्याने आणि रेवदंडा किल्ल्याच्या संरक्षणात असल्याने, आक्रमकांपासून या बंदराचे रक्षण करणे सोपे होते. या भौगोलिक लाभामुळेच चौलने अनेक शतके आपले आर्थिक वैभव टिकवून ठेवले, जे पुढे मुंबई बंदराच्या उदयानंतर हळूहळू कमी झाले.

या शोधनिबंधाचा पुढील भाग चौलच्या या समृद्ध वारशाचा, आयात-निर्यात व्यवस्थेचा आणि प्रशासकीय ढाऱ्याचा ऐतिहासिक पुराव्यांच्या आधारे वेध घेईल.

चौल बंदराची भौगोलिक पार्श्वभूमी:

चौल बंदराची भौगोलिक व्याप्ती केवळ त्याच्या स्थानापुरती मर्यादित नसून, ती मध्ययुगीन जागतिक व्यापाराला कलाटणी देणारी एक नैसर्गिक रचना होती. या बंदराच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचे सविस्तर विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल:

१. अचूक भौगोलिक स्थान

ऐतिहासिक दस्तऐवज आणि आधुनिक नकाशाशास्त्राच्या आधारे, चौल हे उत्तर अक्षांश: साधारणतः $18^{\circ} 33'$ आणि पूर्व रेखांश: साधारणतः $72^{\circ} 45'$ वर स्थित आहे. हे स्थान मुंबईच्या दक्षिणेस साधारणपणे ६० किलोमीटर अंतरावर असून, कुंडलिका नदी जेथे अरबी समुद्राला मिळते, त्या मुखावर हे बंदर वसलेले आहे. या स्थानामुळे दक्षिण कोकण आणि उत्तर कोकण यांमधील हे एक महत्त्वाचे 'जंक्शन' बनले होते.

२. 'द्वि-विभाजित' रचना: रेवदंडा आणि चौल

या बंदराची सर्वात मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण रचना म्हणजे त्याचे दोन प्रमुख विभाग:

- उत्तरेकडील रेवदंडा: हा भाग प्रामुख्याने लष्करी आणि प्रशासकीय केंद्र म्हणून विकसित झाला. पोर्तुगीजांनी येथेच आपला अभेद्य किल्ला बांधला होता, जो बंदराच्या मुखावर नियंत्रण ठेवत असे.
- दक्षिणेकडील चौल: हा भाग प्रामुख्याने व्यापारी आणि रहिवासी वस्तीचा होता. येथेच परदेशी व्यापाऱ्यांच्या वखारी, बाजारपेठा आणि विणकरांच्या वस्त्या होत्या.

या दोन्ही भागांना कुंडलिका नदीची खाडी जोडते, ज्यामुळे याला एक 'सुरक्षित जलदुर्ग' सारखे स्वरूप प्राप्त झाले होते.

३. खाडीची नैसर्गिक सुरक्षा आणि खोली

चौल बंदराला लाभलेली कुंडलिका नदीची खाडी ही अरबी समुद्राच्या उधाणापासून आणि थेट लाटांपासून संरक्षण देणारी एक नैसर्गिक भिंत होती.

- नांगरणीसाठी सुलभता: खाडीचे पात्र खोल असल्यामुळे भरतीच्या वेळी महाकाय अरबी जहाजे आणि युरोपीय गॅलिऑन थेट बंदरापर्यंत येऊ शकत असत.
- हवामानापासून रक्षण: पावसाळ्यात किंवा समुद्री वादळांच्या वेळी हे बंदर जहाजांसाठी सर्वात सुरक्षित आश्रयस्थान मानले जाई.

४. पश्चिमेकडील प्रवेशद्वार आणि पूर्वेकडील घाटमार्ग

चौलच्या भौगोलिक स्थानाचे खरे महत्त्व त्याच्या 'हॉटरँड' जोडणीत होते:

- सह्याद्रीचे घाटमार्ग: चौल हे लोहगड, विसापूर आणि बोरघाट यांसारख्या प्राचीन व्यापारी मार्गांशी थेट जोडलेले होते. या मार्गांमुळे दख्खनच्या पठारावरील पैठण, जुन्नर आणि अहमदनगर या बाजारपेठांमधील माल (उदा. कापूस, नीळ, धान्य) जलदगतीने चौलपर्यंत पोहोचत असे.
- सागरी महामार्ग: पश्चिमेकडे हे बंदर इराणचे आखात, तांबडा समुद्र आणि पूर्व आफ्रिकेच्या समुद्री मार्गांशी थेट जोडलेले होते.

५. नैसर्गिक संसाधने आणि स्थानिक भूगोल

चौलच्या सभोवतालचा प्रदेश सुपीक आणि बागायती होता.

- बागायती शेती: येथील नारळ, सुपारी आणि ताडीच्या बागांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळाली.
- सागवानी लाकूड: चौलच्या जवळ असलेल्या सह्याद्रीच्या जंगलांतून दर्जेदार सागाचे लाकूड उपलब्ध होते, ज्याचा उपयोग येथे 'जहाज बांधणी' उद्योगासाठी केला जाई.

चौल बंदरातील उद्योगधंदे:

चौल हे केवळ एक व्यापारी केंद्र नव्हते, तर ते एक उत्पादक केंद्र देखील होते. येथील प्रमुख उद्योगांमुळे या बंदराची जागतिक बाजारपेठेत मोठी पत होती:

- **रेशीम उद्योग:** चौलचे रेशीम विणकाम मध्ययुगात जगप्रसिद्ध होते. येथे 'चौली' नावाने ओळखले जाणारे उंची रेशमी वस्त्र तयार केले जाई. ऐतिहासिक नोंदीनुसार, येथील विणकाम इतके प्रगत होते की, त्याला चीन आणि पर्शियातील रेशमाच्या तोडीची मागणी असे.
- **जहाज बांधणी:** येथील भौगोलिक स्थानामुळे आणि सागाच्या लाकडाच्या उपलब्धतेमुळे चौल हे जहाज बांधणीचे प्रमुख केंद्र बनले. अरबी व्यापारी आणि पुढे मराठा आरमारासाठी येथे मजबूत जहाजे (गलबते, मचवे) बांधली जात असत.
- **कोथळ उद्योग:** नारळाच्या झाडांपासून मिळणाऱ्या काथ्याचा वापर करून दोरखंड बनवण्याचा उद्योग येथे मोठ्या प्रमाणावर चालत असे, जो जहाजांच्या गरजांसाठी आवश्यक होता.
- **हस्तकला आणि कोरीव काम:** हस्तिदंत आणि चंदनाच्या लाकडावर कोरीव काम करणारे अनेक कुशल कारागीर चौलमध्ये वास्तव्यास होते, ज्यांच्या वस्तूंना अरबी देशांत मोठी मागणी होती.

चौल बंदरातील व्यापार:

चौल बंदराचा व्यापार हा केवळ वस्तूंची देवाणघेवाण नव्हता, तर तो मध्ययुगीन जगाला जोडणारी एक महत्वाची आर्थिक साखळी होती. या व्यापाराचे दोन मुख्य पैलू म्हणजे आयात आणि निर्यात, ज्यांचे स्वरूप खालीलप्रमाणे सविस्तर स्पष्ट करता येईल:

अ) आयात व्यापार: वैभवाची आणि गरजेची साधने

चौल बंदरातून होणारी आयात ही प्रामुख्याने दख्खनच्या राजसत्तांची लष्करी गरज आणि उच्चभू समाजाची विलासी जीवनशैली पूर्ण करण्यासाठी होती.

१. युद्धोपयोगी घोडे:

हा चौलच्या व्यापारातील सर्वात महत्वाचा घटक होता. अरबी आणि पर्शियन आखातातून (ओमान, मस्कत, इराण) समुद्री मार्गे 'अस्सल अरबी घोडे' चौलमध्ये उतरवले जात.

- महत्त्व: बहामनी, निजामशाही आणि नंतरच्या काळात मराठा फौजांसाठी हे घोडे लष्करी सामर्थ्याचा कणा होते. ऐतिहासिक नोंदीनुसार, एका एका हंगामात हजारो घोडे येथे विक्रीसाठी येत असत.

२. धातू आणि काच:

- धातू: तांबे, जस्त आणि शिसे यांसारख्या धातूंची आयात युरोप आणि पश्चिम आशियातून केली जाई. याचा उपयोग नाणी पाडण्यासाठी आणि भांडी बनवण्यासाठी होत असे.
- काच: 'पर्शियन काच' ही त्याकाळी अत्यंत मौल्यवान मानली जाई. इराणमधून नक्षीदार काचेच्या वस्तू, आरसे आणि अत्तर साठवण्याच्या कुप्या आयात केल्या जात.

३. खजूर आणि सुकामेवा:

इराक (बगदाद) आणि मस्कत येथून उत्कृष्ट दर्जाचा खजूर आणि बदाम, पिस्ता, केशर यांसारखा सुकामेवा मोठ्या प्रमाणात येत असे. हे पदार्थ केवळ अन्नाचा भाग नव्हते, तर ते श्रीमंतीचे लक्षण मानले जात.

ब) निर्यात व्यापार: भारतीय समृद्धीची ओळख

चौलमधून निर्यात होणारा माल प्रामुख्याने स्थानिक उत्पादन आणि दख्खनच्या पठारावरून संकलित केलेला कच्चा माल असायचा.

१. मसाले:

जरी मसाले प्रामुख्याने दक्षिण भारतात (मलबार किनारा) पिकत असले, तरी चौल हे त्यांच्या वितरणाचे एक मोठे केंद्र होते.

- पदार्थ: काळी मिरी (ज्याला 'काळे सोने' म्हटले जाई), वेलची, लवंग आणि दालचिनी. या मसाल्यांना युरोपीय आणि अरबी देशांतून प्रचंड मागणी होती.

२. कापड:

चौलचे स्वतःचे वस्त्रोद्योग अत्यंत प्रगत होते.

- मलमल आणि सुती वस्त्रे: येथील विणकरांनी विणलेली तलम सुती वस्त्रे आणि मलमल अरबी व्यापाऱ्यांमार्फत इजिप्त आणि तुर्कस्तानपर्यंत पोहोचत असे. या कापडाचा दर्जा इतका उच्च होता की त्याला जागतिक बाजारपेठेत मोठी किंमत मिळत असे.

३. नीळ आणि औषधी वनस्पती:

- नीळ: दख्खनच्या पठारावर उत्पादित होणारी 'नीळ' (रंगकामासाठी वापरली जाणारी) चौल बंदरावरून निर्यात केली जाई. अरबी देशांतील वस्त्रोद्योगात या निळीला मोठी मागणी होती.
- औषधी वनस्पती: सह्याद्रीच्या रांगांमधून गोळा केलेली आयुर्वेदिक औषधे, चंदन आणि सुगंधी द्रव्ये यांची निर्यात पश्चिम आशियात केली जात असे.

बंदराचे प्रशासन:

चौल बंदराचे यशस्वी संचालन करण्यासाठी एक कार्यक्षम प्रशासकीय व्यवस्था अस्तित्वात होती. या व्यवस्थेचे स्वरूप खालीलप्रमाणे होते:

- शाह-बंदर:** हा बंदराचा सर्वोच्च अधिकारी असे. जहाजांची ये-जा, व्यापाऱ्यांमधील वाद आणि कर वसुली यांवर त्याचे नियंत्रण असे. अरबी व्यापाऱ्यांशी समन्वय साधण्यात याची भूमिका महत्त्वाची होती.
- जकात व्यवस्था:** आयात आणि निर्यात होणाऱ्या प्रत्येक मालावर ठराविक 'जकात' आकारली जाई. मराठा कालखंडात 'आज्ञापत्र'नुसार व्यापाराला प्रोत्साहन देतानाच स्वराज्याचा महसूल वाढवण्यासाठी या कराचे काटेकोर नियोजन केले जात असे.
- गोदी आणि वखारी:** मालाच्या सुरक्षित साठवणुकीसाठी बंदराजवळ पक्क्या वखारी होत्या. पोर्तुगीज आणि अरबी व्यापाऱ्यांनी आपापल्या स्वतंत्र वखारी येथे स्थापन केल्या होत्या.
- आरमारी सुरक्षा:** बंदराच्या मुखावर रेवदंडा किल्ल्याची तोफखाना तैनात असे, ज्यामुळे समुद्री चाच्यांपासून व्यापारी जहाजांचे रक्षण करणे सुलभ होत असे.

निष्कर्ष:

"मध्ययुगीन व मराठा कालखंडातील चौल बंदराचे व्यापारातील योगदान" या ऐतिहासिक अभ्यासाअंती खालील महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष प्राप्त होतात:

१. **जागतिक व्यापाराचे केंद्र:** चौल हे केवळ कोकण किनारपट्टीवरील एक बंदर नव्हते, तर ते सातवाहन काळापासून १८ व्या शतकापर्यंत जागतिक अर्थव्यवस्थेचे एक प्रमुख 'एम्पोरियम' होते. अरबी समुद्रातील व्यापारावर नियंत्रण ठेवणारे हे एक मोक्याचे केंद्र होते, ज्याने पश्चिम आशिया आणि भारत यांच्यातील आर्थिक संबंधांना एक नवी उंची प्रदान केली.

२. **भौगोलिक व सामरिक महत्त्व:** चौलची नैसर्गिक खाडीची सुरक्षित रचना आणि सह्याद्रीच्या प्रमुख घाटमार्गाशी (बोरघाट व कुंभारली घाट) असलेली भौगोलिक जवळीक, या बंदराच्या समृद्धीचे मुख्य कारण ठरली. यामुळेच बहामनी, निजामशाही आणि मराठा यांसारख्या दख्खनच्या राजसत्तांसाठी हे बंदर व्यापाराचे आणि लष्करी पुरवठ्याचे मुख्य प्रवेशद्वार बनले.

३. **अश्व-व्यापाराचे योगदान:** इंडो-अरेबिक व्यापाराचा कणा असलेला 'अश्व-व्यापार' चौलच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर चालत असे. इराण आणि अरबस्तानमधून आयात होणाऱ्या दर्जेदार घोड्यांमुळेच भारतीय राजसत्तांना आपली लष्करी ताकद आणि अश्वदळ सक्षम ठेवता आले. हा व्यापार केवळ आर्थिक नसून राजकीय स्थैर्यासाठीही तितकाच महत्त्वाचा होता.

४. **स्थानिक उद्योग आणि निर्यात:** चौल हे केवळ मालाची ने-आण करण्याचे केंद्र नव्हते, तर ते एक उत्पादक केंद्रही होते. येथील 'चौली रेशीम', जहाज बांधणी उद्योग आणि मसाल्यांच्या निर्यातीने जागतिक बाजारपेठेत भारताची एक विशिष्ट प्रतिमा निर्माण केली होती. येथील रेशमी कापडाला चीनच्या रेशमाच्या तोडीची मागणी असणे, हे येथील तांत्रिक प्रगतीचे लक्षण होते.

५. **बहुसांस्कृतिक समन्वय:** व्यापाराच्या निमित्ताने चौलमध्ये हिंदू, मुस्लिम, ज्यू आणि युरोपीय व्यापाऱ्यांचा प्रदीर्घ राबता राहिला. यामुळे या भूभागाला केवळ आर्थिक संपन्नताच मिळाली नाही, तर स्थापत्य, भाषा आणि खाद्यसंस्कृतीमध्ये एक अनोखा 'मूरिश' प्रभाव आणि सांस्कृतिक समन्वय निर्माण झाला.

६. मराठा आरमारी धोरणाचे यश: मराठा कालखंडात छत्रपती शिवाजी महाराज आणि कान्होजी आंग्रे यांनी चौलचे व्यापारी व सामरिक महत्त्व ओळखून जे आरमारी नियोजन केले, ते आजही प्रेरणादायी आहे. परकीय सत्तांच्या (पोर्तुगीज, इंग्रज) मत्तेदारीला शह देऊन सागरी स्वायत्तता जपण्याचे महत्त्वाचे कार्य या बंदराच्या माध्यमातून झाले.

पुढील संशोधनासाठी दिशा: आज जरी काळाच्या ओघात आणि मुंबई बंदराच्या विकासामुळे चौलचे व्यापारी वैभव काहीसे लोप पावले असले, तरी ऐतिहासिक दस्तऐवज आणि रेवदंडा-चौलमधील वास्तू आजही त्या सुवर्णकाळाची साक्ष देतात. पुढील संशोधकांसाठी चौलचा हा इतिहास 'सागरी पुरातत्व' आणि 'मध्ययुगीन आर्थिक इतिहास' या विषयांत सखोल संशोधनासाठी मोठी संधी उपलब्ध करून देतो. विशेषतः बुडालेल्या जहाजांचे अवशेष आणि स्थानिक विणकाम उद्योगाचे पुनरुज्जीवन हे विषय भविष्यात महत्त्वाचे ठरू शकतात.

संदर्भसूची

१. Chaudhuri, K. N. (1985). Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750. Cambridge University Press.
२. Digby, S. (1971). War-Horse and Elephant in the Delhi Sultanate: A Study of Military Supplies. Orient Monographs.
३. English Records on Shivaji, भाग २, लेख ८.
४. Gadre, Pramod D. (1969). Culture Archaeology and Ahmadnagar During Nizamshahi Period (1494–1632). Pune.
५. Gazetteer of the Bombay Presidency (1883), Vol. XI: Kolaba and Janjira. Government Central Press.
६. Guha, J. P. (Ed.) (1976). India in the 17th Century, Vol. 2. Associate Publishing House.
७. Khobrekar, V. G. (1975). Konkancha Itihas. Maharashtra State Board for Literature and Culture.
८. Pearson, M. N. (1976). Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century. University of California Press.
९. Sarkar, J. N. (1920). Shivaji and His Times. M.C. Sarkar & Sons.
१०. Varma, D. C. Social Economic & Cultural History of Bijapur.
११. Yule, H., & Cordier, H. (1903). The Book of Ser Marco Polo. John Murray.
१२. कित्ता, खंड ९, लेख क्र. १.
१३. खोबरेकर, वि. गो. (१९९७). कोकणचा राजकीय इतिहास. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई.
१४. खोबरेकर, वि. गो. कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन.
१५. सेन, एस. एन. (संपा.) (१९२७). Foreign Biographies of Shivaji, Volume II, कलकत्ता.
१६. शिवकालीन पत्रसारसंग्रह, खंड २, रायगड स्मारक मंडळ आणि भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, १९३०.
१७. शिवचरित्र साहित्य, खंड ९, भारती इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, १९४४.

Original Article

ग्रामीण व शहरी परिवर्तन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

कु. प्रणाली जगदीश शेंडे

जनता महाविद्यालय चंद्रपूर

Email: pranalishende1234@gmail.com

सारांश:-

Manuscript ID:

JRD -2026-180523

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.109-113

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

प्रस्तुत संशोधनाचा, "ग्रामीण व शहरी परिवर्तन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास" हा विषय, प्रामुख्याने समाजामधील बदलत्या रचना, मूल्ये, नियमने, जीवनशैली, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास करणारा आहे. जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण तसेच तंत्रज्ञानामध्ये होणारी प्रगती यामुळे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडत आहे. याचबरोबर, जागतिकीकरणामुळे देखील ग्रामीण व शहरी परिवर्तन प्रक्रियेला गती मिळाली आहे. जागतिक बाजारपेठा, संप्रेषणाची विविध साधने, माहिती तंत्रज्ञान यामुळेही ग्रामीण व शहरी भागांमधील अंतर कमी होत आहे. मोबाईल, इंटरनेट, तसेच डिजिटल साधनांमुळे माहितीचा प्रसार फार झपाट्याने होत आहे. आणि यामुळे लोकांचे जीवनमान सुधारण्यास सुरुवात होत आहे. ग्रामीण युवक आता शहरांप्रमाणेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करीत आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारसरणीत परिवर्तन दिसून येत आहे.

या परिवर्तनामुळे काही प्रमाणात सामाजिक समस्यांची देखील निर्मिती होत आहे. ज्यामध्ये बेरोजगारी, झोपडपट्ट्यांचे वाढते प्रमाण, सामाजिक विषमता सोबतच पर्यावरणीय समस्या यांचा समावेश होतो. या अभ्यासातून ग्रामीण व शहरी परिवर्तनाचे, बदलांचे कारण, त्याचे परिणाम आणि त्यावरील उपाययोजना यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. समाजाच्या व पर्यायाने देशाच्या संतुलित विकासासाठी ग्रामीण व शहरी भागात समन्वय साधणे अत्यावश्यक आहे. हा या अभ्यासातून प्रमुख निष्कर्ष आहे काढण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द : ग्रामीण, शहरी, लोकसंख्या, परिवर्तन.

प्रस्तावना :-

मानव समाज परिवर्तनशील, गतिशील असून तो सतत बदलत असतो. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ग्रामीण व शहरी परिवर्तन ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. जी सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बदलाचे प्रतिबिंब दर्शवित असते. ग्रामीण समाजाचा विचार करता, कृषीप्रधान, आत्मनिर्भर, रुढीवादी, मूल्यांवर अधिक भर असणारा समाज आहे. तर शहरी समाज हा आधुनिक, नवनवीन विचारांना प्राधान्य देणारा समाज आहे.

ग्रामीण भागातील लोकसंख्या विविध कारणांसाठी शहरात स्थलांतरित होत आहे त्यामुळे शहरी भागामध्ये लोकसंख्येची घनता वाढत आहे. तर ग्रामीण क्षेत्रात पारंपारिक जीवनशैलीमध्ये बदल घडून येत आहे. या अभ्यासात ग्रामीण शहरी समाजाच्या वैशिष्ट्यांचा देखील समावेश केलेला आहे. ग्रामीण समाज व्यवस्था ही पारंपारिक तसेच कृषीप्रधान व सामुदायिक जीवनशैलीवर आधारित आहे. तर याउलट शहरी समाजव्यवस्था आधुनिक, औद्योगिक, स्वःवादी प्रवृत्तीने प्रभावित असलेला समाज आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण, आरोग्य, रोजगाराच्या संधी वाढत असल्याचे चित्र दिसत आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367537

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

कु. प्रणाली जगदीश शेंडे, जनता महाविद्यालय चंद्रपूर

How to cite this article:

शेंडे, . कु. प्रणाली . जगदीश . (2026). ग्रामीण व शहरी परिवर्तन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 109–113. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21367537>

तर शहरी भागात पायाभूत सुविधांचा विकास व जीवनमान सुधारणा होत असल्याचे चित्र पाहायला मिळत आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, विकासाच्या प्रक्रियांमध्ये ग्रामीण व शहरी क्षेत्रांमध्ये समन्वय राखणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत, ग्रामीण व शहरी परिवर्तन हा फक्त भौगोलिक बदल नाही तर तो सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व मानसिक बदलांची ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेचा सूक्ष्म व सखोल अभ्यास केला असता समाजाच्या प्रगतीचा मार्ग अधिक स्पष्ट होईल आणि भविष्यातील धोरण निर्मितीसाठी अधिक उपयुक्त अशी दिशा मिळेल.

अध्ययनाचा उद्देश :-

- 1) ग्रामीण आणि शहरी समाजाच्या वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करणे.
- 2) ग्रामीण व शहरी भागातील जीवनशैलीच्या बदलांचा अभ्यास करणे.
- 3) ग्रामीण व शहरी समाजामधील मूलभूत फरक समजून घेणे.
- 4) शहरीकरणाचा ग्रामीण समाजावरील होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- 5) ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतके :-

- 1) ग्रामीण व शहरी समाजाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये फरक (तफावत) आहे.
- 2) ग्रामीण समाजावर शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव पडतो.
- 3) ग्रामीण भागात नागरिकरणामुळे (शहरीकरण) सामाजिक रचना आणि मूल्यव्यवस्थेत बदल होतो.
- 4) शहरीकरणामुळे संयुक्त कुटुंब पद्धतीत घट होऊन विभक्त कुटुंबाची वाढ होत आहे.
- 5) ग्रामीण लोकसंख्या आर्थिक, शैक्षणिक, रोजगाराच्या संधीमुळे शहरांकडे स्थलांतरित होत आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा :-

1) देसाई ए. आर. (1953) :

यांनी यांच्या, 'Rural Sociology In India', या पुस्तकात ग्रामीण समाजाचा अभ्यास केलेला आहे. त्यामध्ये ग्रामीण समाजरचना, अर्थव्यवस्था, संस्कृती तसेच राजकारण याचाही समावेश पाहायला मिळतो. ग्रामीण व शहरी फरक यावरही लिखाण आढळते.

2) ओमन टी. के. (1984) :

यांच्या, 'Social Transformation in Rural India' या पुस्तकात, ग्रामीण भागातील परिवर्तन, सामाजिक चळवळी, तसेच विकास यांवर लिखाण आढळले.

3) सिंह के. (2012) :

यांच्या, 'Rural Development : Principles, Policies and Management' या पुस्तकामध्ये ग्रामीण विकास, धोरणे व व्यवस्थापन यावर लिखाण आढळते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था, सरकारी धोरणे, ग्रामीण विकासाची विविध घटक याचाही समावेश या पुस्तकात आढळतो.

संशोधन पद्धती :-

'ग्रामीण व शहरी परिवर्तन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' प्रस्तुत संशोधन, प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही स्त्रोतांवर आधारित असून या संशोधन विषयाच्या अध्ययनासाठी तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून निष्कर्ष काढले आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधन करीत असताना, प्राथमिक तसेच द्वितीय स्त्रोतांच्या आधारे माहितीचे संकलन करण्यात आलेले आहे. याकरिता संबंधित विषयाच्या अनुषंगाने पुस्तके, संशोधन अहवाल, मासिके, वृत्तपत्रे, शोध पत्रिका आणि इंटरनेट अशा विविध स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

ग्रामीण व शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये :-

"गावामध्ये, खेड्यामध्ये राहणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजेच ग्रामीण समाज होय." ग्रामीण समाज हा परंपरागत, कृषीप्रधान, रूढीवादी आणि निसर्गाशी जोडलेला असतो. ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आणि शेतीपूरक उद्योग जसे, पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन असतो. त्यामुळे या भागात आपणाला कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था पाहायला मिळते.
- 2) शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील लोकसंख्या कमी आणि विखुरलेली पाहायला मिळते. म्हणूनच येथे कमी लोकसंख्येची घनता असते.
- 3) ग्रामीण लोकांचे जीवन पाऊस, जमीन, हवामान अशा नैसर्गिक घटकांवर जास्त प्रमाणात अवलंबून असल्यामुळे यांची निसर्गाशी जवळीकता असते.
- 4) साधेपणा, परंपरा आणि रूढी यांना ग्रामीण समाजात जास्त महत्त्व दिले जाते.
- 5) ग्रामीण समाजातील संयुक्त कुटुंबव्यवस्था बघायला मिळते. त्यामुळे येथील लोकांचे नातेसंबंध जिद्दाळ्याचे असते.
- 6) ग्रामीण समाजात अजूनही जाती व्यवस्थेचा प्रभाव आहे. त्याचा प्रभाव सामाजिक संबंधावरही असतो.
- 7) शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, तंत्रज्ञानाची सुविधा कमी असते.

“शहरांमध्ये (नगरात) राहणाऱ्या लोकांचा समाज म्हणजे शहरी समाज होय.” शहरी समाज हा आधुनिकतेने, विविधतेने आणि प्रगत अशा सोयी सुविधांना समृद्ध असतो. शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- 1) शहरांमध्ये लोकसंख्या ग्रामीण भागाच्या तुलनेत खूप जास्त आणि दाट असते. त्यामुळे लोकसंख्येची घनता जास्त असल्याचे पाहायला मिळते.
- 2) शहरी समाजात वेगवेगळ्या धर्माचे, जातीचे, भाषेचे, संस्कृतीचे लोक एकत्रित राहतात. त्यामुळे इथे विविधता असते.
- 3) ग्रामीण समाजाच्या तुलनेत नगरांमध्ये स्वःहिताला जास्त महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे येथील लोकांची व्यक्तिवादी, स्वःवादी प्रवृत्ती बघायला मिळते.
- 4) इथे प्रामुख्याने विभक्त कुटुंब (न्युक्लिअर फॅमिली) आढळते.
- 5) शहरी भागात शिक्षण, वाहतूक, आरोग्य, रोजगार आणि तंत्रज्ञानाच्या सुविधा जास्त विकसित असते.
- 6) शहरी समाजातील संबंध औपचारिक स्वरूपाचे असतात.

ग्रामीण व शहरी परिवर्तनाची कारणे :-

ग्रामीण व शहरी समाजातील परिवर्तन अनेक सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक तसेच राजकीय घटकांमुळे होत असून त्यात विविध कारणांचा देखील समावेश होत असतो व ते कारणे पुढील प्रमाणे आहे.

1) औद्योगिकीकरण :-

शहरी भागातील विविध उद्योगधंद्यांच्या विकासांमुळे ग्रामीण भागातून बरेचसे लोक रोजगाराच्या शोधात शहराकडे स्थलांतर करतात. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी दोन्ही समाजात परिवर्तन होते.

2) शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार :-

शिक्षण हे व्यक्तीच्या जीवनातील मूलभूत गरज बनली आहे. शिक्षणामुळे लोकांच्या विचारसरणीत बदल होतो. अंधश्रद्धा कमी होण्यासही मदत होते.

3) शहरीकरण :-

नागरिकरण (शहरीकरण) झाल्यामुळे नवनवीन शहरांची वाढ होत आहे व नवनवीन शहरांची निर्मितीही होत आहे. तसेच मूलभूत, पायाभूत सोयी - सुविधांचा विकास यामुळे देखील लोकांच्या जीवनशैलीत परिवर्तन होत आहे.

4) तंत्रज्ञान आणि दळणवळणाची साधने :-

इंटरनेट, मोबाईल, डिजिटल लायब्ररी, सोशल मीडिया, वाहतुकीची विविध साधने यामुळे माहिती आणि संपर्कही वाढतो. सोबतच समाज आधुनिक बनत असतो.

5) सामाजिक सुधारणा चळवळी :-

समाज प्रबोधन समाज सुरक्षा समाजहित यासाठी विविध चळवळी झाल्या जातिव्यवस्था लिंगभेद यांच्याविरुद्धच्या चळवळीमुळे देखील सामाजिक रचनेत संरचनेत बदल (परिवर्तन) होतो.

6) स्थलांतर :-

आपण गावातून शहराकडे विविध कारणांमुळे स्थलांतरण होताना बघतो परंतु, कधी शहराकडून गावाकडेही स्थलांतरण होत असते. त्यामुळे संस्कृती आणि जीवनशैलीत देखील बदल होतो.

7) जागतिकीकरण :-

जागतिकीकरणाचाच इंग्रजीमध्ये 'Globalization' असे म्हणतात. जागतिकीकरणाची संकल्पना झपाट्याने वाढत आहे व याचा परिणाम ग्रामीण तसेच शहरी भागावर पडतो. त्यामध्ये जगभरातील विविध कल्पना, विविध कट्ट्या व पक्क्या मालासाठी, उद्योगधंद्यांसाठी बाजारपेठा, व संस्कृती यांचाही प्रभाव पडतो.

8) सरकारी धोरणे व योजना :-

सरकारच्या विविध प्रकारच्या ग्रामीण विकास योजना आणि शहरी विकासात्मक प्रकल्पांमुळे देखील मोठ-मोठे परिवर्तन घडून येते.

9) आर्थिक विकास :-

रोजगाराच्या नवनवीन संधी, सेवाक्षेत्र, उद्योग, बाजारपेठ यामुळे उत्पन्न वाढते आणि जीवनमान सुधारण्यास मदत होते.

10) माध्यमांचा प्रभाव :-

टी.व्ही., सोशल मीडिया, विविध चित्रपट यामुळे देखील लोकांच्या राहणीमानात, त्यांच्या जीवनशैलीत बदल झालेला दिसतो. लोकांची विचार करण्याची प्रवृत्तीत (विचारधारा) बदल झालेला दिसतो.

परिवर्तनाचा परिणाम :-

ग्रामीण व शहरी भागात झालेल्या परिवर्तनामुळे व्यक्तीच्या जीवनमानात सुधारणा, रोजगारांच्या संधींमध्ये वाढ, समाज जागरूकतेत वाढ, शिक्षण व आरोग्यवर्धक सुविधांची उपलब्धता असा सकारात्मक परिणाम होत असला तरी, शहरी भागातील वाढत्या गर्दीमुळे झोपडपट्ट्यांची निर्मिती, बेरोजगारी, दारिद्र्य, सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय समस्या, ग्रामीण भागातील लोकांचे शहरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे कृषी क्षेत्रावर परिणाम, सांस्कृतिक संघर्ष अशा अनेक अडचणी, समस्या निर्माण होत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत संशोधन, 'ग्रामीण व शहरी परिवर्तन : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन' या विषयावर असून, ग्रामीण व शहरी बदल (परिवर्तन) ही एक प्रकारची अपरिहार्य आणि सतत चालणारी, कधीही न संपणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे समाजाच्या अनेक घटकात परिवर्तन होत असते. विकासाच्या प्रक्रियेत देखील ग्रामीण व शहरी भागात संतुलन राखणे अत्यावश्यक आहे. योग्य प्रकारचे नियोजन तसेच शासकीय धोरणांद्वारे या परिवर्तनाला सकारात्मक दिशेला वळविता येऊ शकते व समाजाचा तसेच पर्यायाने देशाचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होऊ शकते.

सूचना व शिफारशी :-

ग्रामीण भागामध्ये पायाभूत सुविधांमध्ये जसे- वीज, पाणी, रस्ते, इंटरनेट, सुधारणा करावी. यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होण्यास मदत होईल व लहान शहरांचा विकास करून त्यांचे विकेंद्रीकरण करावे. लघुउद्योग, कृषी आधारित उद्योग व हस्तकला यांना प्रोत्साहन देऊन शहरी भागातील अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करावी. शहरी भागातील प्रदूषण नियंत्रण, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन यात सुधारणा करावी. सेंद्रिय शेती आणि जलसंवर्धन तसेच पर्यावरण पूरक जीवनशैलीचा प्रसार व प्रचार करावा. योग्य प्रकारचे धोरणे व त्याची प्रभावी अंमलबजावणी याद्वारे देखील सर्व समावेशक विकास साध्य करता येऊ शकतो.

संदर्भसूची :-

- 1) नाडगोडे जी. डी (1997) : 'ग्रामीण समाजशास्त्र', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- 2) सिंह के. (2012) : 'Rural Development : Principles, Policies and Management', Sage Publications, नवी दिल्ली.
- 3) कवीमांडन विजय (2012) : 'कृषि व ग्रामीण अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- 4) दत्त आर. व सुंदरम, के. पी. एम. (2018) : 'Indian Economy', S. Chand Publishing, नवी दिल्ली.
- 5) देसाई ए. आर. (2019) : 'Rural Sociology In India', Sage Publications, नवी दिल्ली.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

6) कऱ्हाडे डॉ. बी. एस. (2023) : 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती', अशोक पिंपळापुरे, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स, नागपूर.

Original Article

बीड जिल्ह्यातील कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्या: एक भौगोलिक विश्लेषण

प्रा. खटाणे राजेश पांडुरंग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, तेलगाव ता. धारूर जि. बीड (महाराष्ट्र)

Email: khatanarajesh@gmail.com

सारांश (Abstract)

Manuscript ID:

JRD -2026-180524

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.114-118

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

या अभ्यासात बीड जिल्ह्यातील कृषी संकट आणि शेतकरी आत्महत्यांचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. दुष्काळ, पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, बदलते हवामान, नैसर्गिक आपत्ती, पीक उत्पादनातील चढ-उतार, अयोग्य बाजारभाव, आणि आर्थिक अडचणी या घटकांचा शेतकरी आत्महत्यांशी असलेला संबंध तपासण्यात आला आहे. मराठवाड्यासह बीड जिल्ह्यात मागील वीस वर्षात झालेल्या शेतकरी आत्महत्या त्यामागील कारणांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की कृषी अस्थिरता व पर्यावरणीय घटकांचा शेतकरी आत्महत्यांवर महत्वपूर्ण प्रभाव पडत आहे. शेवटी, या समस्येवर उपाययोजना म्हणून आधुनिक सिंचन पद्धती, पिकांचे विविधीकरण, कमी पाण्यावर येणाऱ्या पिकांचा अवलंब, शेतकऱ्यांना कमी व्याज दरात कर्ज उपलब्ध करून देणे, पीक कर्ज योजना प्रभावी पणे राबवणे, बाजारभाव स्थिर ठेवण्यासाठी शासकीय हस्तक्षेप व हमीभाव व्यवस्था मजबूत करावी. हवामान बदलास अनुरूप शेती तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण द्यावे. शासनाच्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व जनजागृती केल्यास या समस्येवर नियंत्रण मिळवता येईल असे सुचविण्यात आले आहेत.

बीज संज्ञा (Key words) कृषी संकट, शेतकरी आत्महत्या, दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा, शाश्वत शेती

प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशातील मोठ्या लोकसंख्येचे जीवनमान शेतीवर अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाणारी शेती आज विविध आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय संकटांना सामोरी जात आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभाग हा दुष्काळ, अनियमित पर्जन्यमान, भूजल पातळीतील घट, उत्पादन खर्चातील वाढ, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि कर्जबाजारीपणा यांसारख्या समस्यांमुळे कृषी संकटाचा केंद्रबिंदू ठरला आहे. या विभागातील बीड जिल्हा हा कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्यांच्या गंभीर प्रश्नामुळे वारंवार चर्चेत राहिलेला जिल्हा आहे.

बीड जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने पावसावर आधारित शेतीवर अवलंबून आहे. हवामानातील अनिश्चितता, सिंचन सुविधांचा अभाव, जमिनीची घटती उत्पादकता, पिकांच्या योग्य दरांचा अभाव तसेच वाढते कर्ज या कारणांमुळे शेतकरी आर्थिक व मानसिक तणावाखाली जात आहेत. परिणामी अनेक शेतकरी आत्महत्येसारखा टोकाचा निर्णय घेत असल्याचे दिसून येते. शेतकरी आत्महत्या हा केवळ वैयक्तिक प्रश्न नसून तो सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक घटकांशी संबंधित व्यापक समस्या आहे. भूगोल विषयाच्या दृष्टीने या समस्येचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते,

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367615

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. खटाणे राजेश पांडुरंग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, तेलगाव ता. धारूर जि. बीड (महाराष्ट्र)

How to cite this article:

पांडुरंग, . प्रा. खटाणे . राजेश . (2026). बीड जिल्ह्यातील कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्या: एक भौगोलिक विश्लेषण. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 114–118. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21367615>

कारण नैसर्गिक साधनसंपत्ती, हवामान, जलसंपत्ती, भूमी उपयोग, शेती पद्धती आणि मानवी जीवन यांचा परस्परसंबंध या संकटामागे आढळून येतो. बीड जिल्ह्यातील कृषी संकटाचे स्वरूप, त्यामागील भौगोलिक कारणे, बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्याची स्थिती तसेच सामाजिक-आर्थिक परिणाम यांचे विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. प्रस्तुत संशोधनातून बीड जिल्ह्यातील कृषी समस्यांचे वास्तव समजून घेण्यास मदत होईल तसेच भविष्यातील नियोजन व उपाययोजनांसाठी दिशा मिळू शकेल.

उद्दिष्टे (Objective)

- १) बीड जिल्ह्यातील कृषी संकटाचे स्वरूप समजून घेणे
- २) शेतकरी आत्महत्या मागील कारणांचा अभ्यास करणे.
- ३) कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

अभ्यास क्षेत्र (Study Area) बीड जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा विभागातील एक महत्त्वाचा जिल्हा आहे. भौगोलिक स्थान $18^{\circ}28'$ ते $19^{\circ}28'$ उत्तर अक्षांश आणि $74^{\circ}54'$ ते $76^{\circ}54'$ पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. जिल्ह्याच्या पूर्वेस परभणी व लातूर पश्चिमेस अहिल्यानगर दक्षिणेस धाराशिव व उत्तरेस जालना जिल्हा आहे. क्षेत्रफळ 10693 चौ. कि. मी असून बीड जिल्हा 11 तालुक्यामध्ये विभागलेला आहे. भौगोलिकदृष्ट्या बीड जिल्हा दख्खन पठारावर असलेला असून येथे काळी माती प्रामुख्याने आढळते जी शेतीसाठी उपयुक्त मानले जाते. जिल्ह्यातील प्रमुख नद्या म्हणजे गोदावरी खोऱ्यातील सिंदफणा, बिंदुसरा, कुंडलिका आणि मांजरा नदी प्रणाली होय या नद्यावर तसेच त्यांच्या उपनद्यावर विविध लघु मध्यम मोठे सिंचन प्रकल्प उभारलेले आहेत हवामान प्रामुख्याने उष्ण व कोरडे स्वरूपाचे आहे व शेती पावसावर अवलंबून आहे.

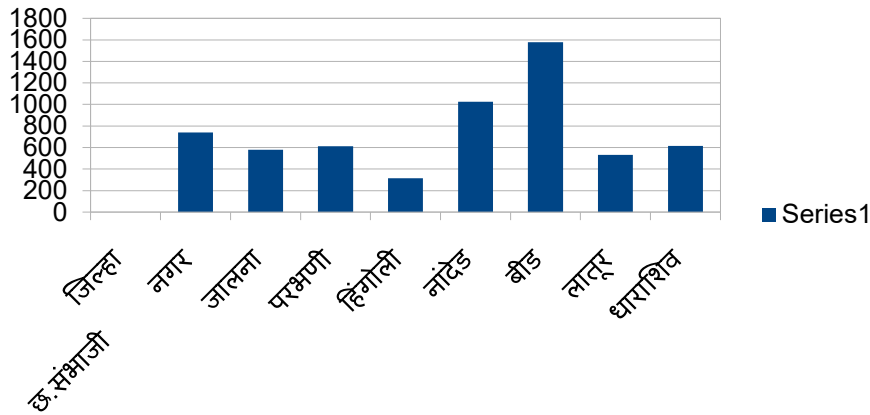
संशोधन पद्धती (Research Methodology) प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. प्राथमिक माहितीमध्ये शेतकरी, स्थानिक नागरिक व संबंधित व्यक्तींच्या मुलाखती तसेच प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटींचा समावेश करण्यात आला आहे तर दुय्यम माहिती शासनाचे अहवाल, जनगणना माहिती, कृषी विभागाची आकडेवारी, संशोधन लेख, पुस्तके व विविध संकेतस्थळांमधून संकलित करण्यात आली आहे.

विश्लेषण (Discussion)

बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या ही एक गंभीर सामाजिक व आर्थिक समस्या बनली आहे. या समस्येमागे अनेक नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक व मानसिक कारणांचा परस्परसंबंध आढळून येतो. बीड जिल्हा हा दुष्काळप्रवण भागात मोडतो. कमी व अनियमित पर्जन्यमानामुळे दरवर्षी पिकांचे नुकसान होत आहे. पावसावर अवलंबून असलेली शेती अस्थिर होऊन उत्पादन घटत आहे. जिल्ह्यात सिंचनाचे प्रमाण कमी असल्याने बहुतांश शेती कोरडवाहू आहे. उन्हाळ्यामध्ये विहिरी व बोअरवेल कोरडे पडतात त्यामुळे

पिकांना आवश्यक पाणी मिळत नाही. बियाणे, खते, कीटकनाशके, मजुरी, बीज आणि इंधन यांच्या वाढत्या किमतीमुळे शेतीचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. मात्र उत्पादनाला योग्य दर मिळत नाही. शेतकरी पीक घेण्यासाठी बँका, सहकारी संस्था किंवा खासगी सावकारांकडून कर्ज घेतात. पिकांचे नुकसान झाल्यास कर्ज फेडणे कठीण होते आणि आर्थिक तणाव वाढतो. शेतमालाच्या किमतीत सतत चढ-उतार होत असल्याने शेतकऱ्यांना अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. अनेक वेळा उत्पादन खर्चही वसूल होत नाही. दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, गारपीट, उष्णतेची लाट आणि कीडरोग यांमुळे पिकांचे मोठे नुकसान होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती अधिक बिकट होते. बहुतांश शेतकऱ्यांकडे अल्पभूधारक जमीन आहे त्यामुळे कमी क्षेत्रात शेती केल्यामुळे उत्पन्न मर्यादित राहते. कर्ज, कुटुंबाची जबाबदारी, सामाजिक प्रतिष्ठा टिकविण्याचा दबाव यांमुळे अनेक शेतकरी मानसिक तणावाखाली जातात. ग्रामीण भागात शेतीव्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधी कमी असल्याने संपूर्ण कुटुंब शेतीवरच अवलंबून राहते. शेती अपयशी ठरल्यास उत्पन्नाचे दुसरे साधन राहत नाही. यावरून असे दिसून येते की, बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती भौगोलिक, सामाजिक, पर्यावरणीय व मानसिक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण झालेली गंभीर समस्या आहे.

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय शेतकरी पात्र आत्महत्या (2001 - 2020)

जिल्हा	छ.संभाजी नगर	जालना	परभणी	हिंगोली	नांदेड	बीड	लातूर	धाराशिव
आत्महत्या	740	578	611	314	1025	1577	533	616

बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या (2001 ते 2020)

अ. क्र	वर्ष	एकूण आत्महत्या	पात्र	अपात्र	प्रत्यक्ष मदत
1.	2001	00	00	00	00
2.	2002	00	00	00	00
3.	2003	00	00	00	00
4.	2004	11	01	10	01
5.	2005	12	00	12	00

6.	2006	124	23	101	23
7.	2007	95	39	56	39
8.	2008	86	44	42	44
9.	2009	88	41	47	41
10.	2010	79	51	28	51
11.	2011	50	24	26	24
12.	2012	91	58	33	58
13.	2013	100	57	43	57
14.	2014	152	116	36	116
15.	2015	301	229	72	229
16.	2016	222	173	49	173
17.	2017	207	177	30	177
18.	2018	197	172	25	172
19.	2019	226	221	05	221
20.	2020	175	151	15	151
एकूण		2216	1577	630	1577

उपाययोजना (Suggestions)

- १) ग्रामीण रोजगार निर्मिती करणे.
- २) शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला हमीभाव देणे
- ३) आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे.
- ४) कर्ज व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
- ५) शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
- ६) शेतकऱ्यांचे मानसिक समुपदेशन करून त्यांना सामाजिक आधार देणे.
- ७) सिंचन सुविधांचा विकास करून आधुनिक सिंचन पद्धती प्रसार करणे.
- ८) जल व्यवस्थापन व मृदा संवर्धन करणे.
- ९) पीक पद्धतीत बदल करणे.
- १०) शेतकऱ्यांना शेतीशी निगडित जोड व्यवसाय करण्यासाठी अनुदान देणे.

निष्कर्ष (Conclusion)

बीड जिल्ह्यातील कृषी संकट व शेतकरी आत्महत्या ही नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक आणि भौगोलिक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण झालेली गंभीर समस्या आहे. अनियमित पर्जन्यमान, दुष्काळ, सिंचनाचा अभाव, वाढता उत्पादन खर्च, कर्जबाजारीपणा आणि शेतमालाला योग्य भाव न मिळणे यामुळे शेतकरी आर्थिक व मानसिक तणावाखाली जात आहेत. विशेषतः कोरडवाहू आणि अल्पभूधारक शेतकरी या संकटाला अधिक बळी पडताना दिसतात. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, शेतकरी आत्महत्या ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती संसाधनांचे असमान वितरण, हवामानातील बदल आणि ग्रामीण विकासातील मर्यादा

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

यांच्याशी संबंधित आहे. त्यामुळे या समस्येच्या निराकरणासाठी जलसंधारण, सिंचन सुविधा, शाश्वत शेती, हमीभाव, पीक विमा, ग्रामीण रोजगार निर्मिती आणि मानसिक समुपदेशन यांसारख्या उपाययोजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची (References)

1. मराठवाड्यातील दुष्काळ: कारणे व परिणाम, डॉ. एस. व्ही. जाधव, कैलास पब्लिकेशन, लातूर
2. शेतकरी आत्महत्या: सामाजिक व भौगोलिक विश्लेषण, लेखक: डॉ. आर. आर. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
3. ग्रामीण महाराष्ट्र: समस्या आणि विकास, लेखक: डॉ. अ.रा. सावदी, निराली पब्लिकेशन.
4. दुष्काळग्रस्त महाराष्ट्र, लेखक: डॉ. अशोक मोडक, मेहता पब्लिकेशन, पुणे
5. जिल्हा कृषी कार्यालय, बीड.
6. विभागीय आयुक्त कार्यालय, छत्रपती संभाजी नगर
7. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, बीड
8. इंटरनेट व वर्तमानपत्र..

Original Article

कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यातील महापूर कारणे ,सामाजिक –आर्थिक परिणाम आणि शाश्वत निवारण धोरणाचा अभ्यास

Dr.Pramod Appaso Hulwan

smt.Gangabai Khivaraj Ghodawat Kanya mahavidyalaya jaysingpur

Email: pramodhulwan1188@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180525

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.119-121

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published:31 May 2026

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर आणि सांगली हे दोन जिल्हे कृष्णा नदीच्या किनार्यावर वसलेले सुजलाम-सुपलाम जिल्हे आहेत पण गेल्या दोन दशकापासून विशेष २००५, २०१९ आणि २०२१ मध्ये आलेल्या विनाशकारी महापूरमुळे मोठ्या नुकसानीचा सामना करीत आहेत. हा शोधनिबंध या भागातील पुराच्या वरावार्ते मागच्या नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित कारणांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी तयार केलेला आहे. या संशोधनात असे दिसून येते की पश्चिम घाटातील अतिवृष्टी (climate change) नद्यांचे संथ प्रवाह आणि कर्नाटकातील अलमट्टी धरण आणि त्याचे (Backwater Effect) हे पुराचे तीव्रता वाढवणारे प्रमुख कारणे आहेत.

महापूर मुले या भागातील सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम गंभीर असून या मुले या भागातील कृषी क्षेत्रास विशेष ऊस आणि पशु धनाचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले आहे या मुले या क्षेत्रातील व्यापाराचे मोठे नुकसान झाले आहे. हजारो कुटुंब स्थलांतरित झाले आहेत पायाभूत सुविधांची पडझड यामुळे प्रादेशिक अर्थ व्यावस्थेवर मोठा परिणाम झाला आहे या संशोधनात पुराची तीव्रता कमी करण्यासाठी काही शाश्वत उपाय सुचवण्यात आले आहेत

Key word; महापूर, कृष्णा-पंचगंगा खोरे अलमट्टी धरण. सामाजिक आर्थिक प्रभाव, शाश्वत निवारण आपत्ती व्यवस्थापन प्रस्तावना introduction

महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर आणि सांगली हे जिल्हे दक्षिण महाराष्ट्रातील आर्थिक आणि महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर आणि सांगली हे जिल्हे दक्षिण महाराष्ट्रातील आर्थिक आणि औद्योगिक प्रगतीचे केंद्र मानले जातात सुपीक जमीन मुबलक पाणी आणि प्रगत कृषी तंत्रज्ञानामुळे हा भाग महाराष्ट्रातील साखरेचे कॉटर म्हणले जाते मात्र गेल्या काही वर्षात या समृद्ध प्रदेशाला निसर्गाचा एक भीषण संकटाने वारंवार ग्रासले आहे ते म्हणजे महापूर 2005 2019 आणि 2021 या वर्षात आलेल्या प्रलयकारी पूर हे केवळ नैसर्गिक आपत्ती नसून ते बदलत्या हवामानाचे आणि सदोष जल व्यवस्थापनाचे गंभीर संकेत आहे भौगोलिक दृष्ट्या ही दोन्ही जिल्हे कृष्णा आणि पंचगंगा नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेले आहेत पश्चिमेत घाटातील अतिवृष्टीमुळे नद्यांची पाणी पातळी वेगाने वाढते परंतु नद्यांचा प्रवास संत असल्याने पाण्याचा निचरा होण्यास विलंब लागतो अलीकडच्या काळात पावसाच्या स्वरूपात मोठा बदल झाला आहे कमी दिवसात प्रचंड पाऊस पडण्याच्या घटनांमुळे नद्यांच्या नैसर्गिक क्षमतेवर ताण येत आहे या महापुराच्या समस्येत मानवनिर्मित घटकांचा मोठा वाटा आहे नद्यांच्या पात्रात झालेली अतिक्रमणे मोठ्या प्रमाणावर झालेली वृक्षतोड आणि विशेष कर्नाटकातील अलमट्टी धरणाची पाणी फुटा बॅकवॉटर यामुळे कोल्हापूर आणि सांगली पुराची तीव्रता कित्येक पटीने वाढलेली आहे या आपत्तीमुळे केवळ शेतकरी नव्हे तर उद्योग व्यापार आणि सामाजिक जीवनाचे अतोनात नुकसान होत आहे

प्रस्तुत शोधनिबंधात कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यातील पुराच्या कारणांचे तांत्रिक विश्लेषण करण्यात आलेले असून त्याचे सामाजिक आर्थिक परिणाम अभ्यासलेले आहेत तसेच भविष्यात अशा आपत्तींची तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि शाश्वत विकासाचा मार्ग शुक्र करण्यासाठी कोणत्या दीर्घकालीन उपाययोजना आणणे आवश्यक आहे याचा वापर या शोधनिबंधात केला आहे

साहित्य पुनरावलोकन (Review of literature)

या शोध निबंधासाठी काही साहित्यांचे पुनर्विलोकन करण्यात आलेला आहे ते पुढील प्रमाणे

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Pramod Appaso Hulwan, smt. Gangabai Khivaraj Ghodawat Kanya mahavidyalaya jaysingpur

How to cite this article:

Hulwan, D. P. A. (2026). कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यातील महापूर कारणे ,सामाजिक –आर्थिक परिणाम आणि शाश्वत निवारण धोरणाचा अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 119–121. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21367691>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367691

वडनेरे समितीचा अहवाल 2019 20 महाराष्ट्र शासनाने नेमलेल्या या समितीने महापुराच्या कारणांचे तांत्रिक विश्लेषण केलेले आहे यामध्ये 2019 मध्ये काही दिवसाचे सरासरी प्रजन्य हे 400 पेक्षा जास्त झाल्यामुळे ही परिस्थिती ओढवली असे सांगण्यात आले

अलमट्टी धरणाचा प्रभाव आणि वाद

अलमट्टी धरणाच्या बँक वॉटर चा परिणाम सांगली पर्यंत होतो असा एक मोठा मत प्रवाह आहे मात्र वडनेरे समितीच्या दुसऱ्या अहवालात असे म्हटले आहे की केवळ अलमट्टीच्या बँकवॉटर चा परिणाम या पुरासाठी कारणीभूत नसून स्थानिक पातळीवर पावसाचा विसर्ग आणि नदीपात्रातील अडथळे अधिक महत्त्वाचे ठरले याउलट अनेक अभ्यास आणि अलमट्टी पाणी पातळीचा कोल्हापूर सांगलीतील महापुरात असण्याच्या वेगाची थेट संबंध असल्याची मांडली आहे.

सामाजिक आर्थिक परिणाम संशोधनानुसार महापुरामुळे कोल्हापूर आणि सांगलीतील शेती विशेष ऊस पिकाचे अतोनात नुकसान होते पशुधनाचा मोठा नुकसान होते दूध व्यवसायावर होणारा परिणाम यावर पंडी या गावाचा केस स्टडी म्हणून अभ्यास केला असता 2019च्या पुरातील एकूण सार्वजनिक आणि खाजगी मालमत्तेचे नुकसान जवळपास 4000कोटी पेक्षा जास्त असल्याचे वर्तवण्यात आले आहे

नदीची रचना आणि मानवी हस्तक्षेप अनेक भौगोलिक अभ्यासात असे आढळले आहे की कृष्णा आणि पंचगंगा नदीच्या पात्रात झालेली अतिक्रमणे आणि नद्यांच्या वळणादार स्वरूपामुळे पुराचे पाणी पात्रा बाहेर लवकर पसरते शहरीकरणामुळे नैसर्गिक वडे बंद झाल्याचा परिणाम पुराची तीव्रता वाढवण्यात झाला आहे

तंत्रज्ञानाचा वापर आधुनिक संशोधनामध्ये जीआयएस आणि रिमोट सेन्सिंगचा वापर करून पूर्वप्रवण क्षेत्राचे नकाशे तयार करण्यावर भर दिला आहे या तंत्रज्ञानामुळे पुराचा अंदाज वर्तवणे सुलभ होऊ शकते असे इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ऍडव्हान्सड रिसर्च मधील लेखात म्हटले आहे

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासाठी मिश्र संशोधन पद्धती वापरण्यात आलेली आहे यामध्ये प्राथमिक आणि माध्यमिक दोन्ही स्वरूपाची माहितीचा आधार घेतला आहे

माहितीचे संकलनाचे स्रोत

माध्यमिक माहिती सेकंडरी डाटा महाराष्ट्र जलसंपदा विभाग केंद्रीय जल आयोग सी डब्ल्यू सी आणि हवामान विभाग आय एम डी यांच्याकडील 2019 आणि 2021 च्या महापुराची आकडेवारी गोळा करण्यात आली आहे तसेच वडनेरे अहवाल आणि उपलब्ध उपग्रह छायाचित्राचा आधार घेतला आहे

प्राथमिक माहिती कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यातील पूरग्रस्त भागातील स्थानिक नागरिक शेतकरी आणि तज्ज्ञांच्या मुलाखती द्वारे माहिती मिळवण्यात आली आहे

विश्लेषणात्मक पद्धती

तुलनात्मक अभ्यास 2005 2019 आणि 2021 या वर्षातील पावसाचे प्रमाण आणि नदीच्या पाणी पातळीची तुलना करण्यात आली आहे

सांख्यिकी विश्लेषण, धरणातून सोडलेले विसर्ग आणि बँकवॉटर चा परिणाम यांचा सहसंबंध तपासण्यात आला आहे

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1. कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यात वारंवार येणाऱ्या महापुराची नैसर्गिक आणि मानवी कारणे शोधणे
2. अलमट्टी धरणाच्या पाणी पातळीचा सांगली आणि कोल्हापूर मधील पुराच्या वेगावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
3. महापुरामुळे स्थानिक कृषी अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक जनजीवनावर होणारे परिणामाचे मूल्यमापन करणे
4. भविष्यातील जीवित आणि वित्तहानी टाळण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित उपाययोजना सुचवणे

महापुराचे तांत्रिक आणि भौगोलिक विश्लेषण

अतिवृष्टीचा आकृतीबंध 2019 मध्ये सांगली आणि कोल्हापूर सरासरी 300% ते 400 टक्के इतका पाऊस केवळ एक दिवसात पडला यामुळे नद्यांनी नैसर्गिक मर्यादा ओलांडल्या

नदीची संरचना कृष्णा आणि पंचगंगा नद्यांचा प्रवाह अत्यंत वळणदार आहे त्यामुळे पाण्याचा निचरा होण्यास वेग मंदावतो **धरण विसर्ग आणि बँकवॉटर** महाराष्ट्रातील कोयना राधानगरी आणि वारणा धरणा मधील विसर्ग आणि करंटकातील अलमट्टी धरणाची 519.60 मीटर पाणी पातळी याचा सहसंबंध आहे

सामाजिक आर्थिक परिणामाचा अभ्यास

कृषीहानी सुमारे 1.5 लाख हेक्टर शेती क्षेत्राचे नुकसान झाले असून ऊस पिकाचे नुकसान 86.7% पर्यंत पोहोचले आहे दूध व्यवसाय पश्चिम महाराष्ट्राचा कणा मानला जातो दूध व्यवसायामध्ये मोठ्या प्रमाणात पशुधनांचा मृत्यू झाल्यामुळे जवळपास 94 टक्के शेतकऱ्यांना हिरवा चारा टंचाई भासतली आहे जीवित हानी आणि चाऱ्याचा अभाव यामुळे आर्थिक तोटा मोठ्या प्रमाणात होत आहे जवळपास 4000 कोटी रुपये चे नुकसान या भागामध्ये झालेला आहे रस्ते पूल आणि वीज यंत्रणा याचे बाराशे कोटी रुपये चे नुकसान झाले आहे

मानवनिर्मित हस्तक्षेप अतिक्रमणे नद्यांच्या ब्लू लाईन आणि रेड लाईन क्षेत्रात झालेली अनाधिकृत बांधकामे पात्रातील गाळ नद्यांच्या पात्रात साचलेल्या गाळामुळे पाणी वाहून नेण्याची क्षमता कमी झाली आहे

शाश्वत निवारण धोरणे

आंतरराज्य समन्वय महाराष्ट्र आणि कर्नाटक दरम्यान धरण विसर्गासाठी रियल टाईम कॉर्डिनेशन मॉडेल उभा करणे तांत्रिक उपाय जीआयएस अर्क जीआयएस आणि एचएससी आरएएस सॉफ्टवेअरचा वापर करून पुराचा अंदाज घेण्यास प्रणाली विकसित करणे

पाणी वळवणे कृष्णा भिमा किंवा कृष्णा मानगंगा नदी जोडून अतिरिक्त पाणी दुष्काळ भागाकडे वळवणे

संशोधनाचे निष्कर्ष

हवामानात बदल आणि पावसाची तीव्रता

अभ्यासात असे आढळले की 2019 मध्ये सांगली आणि कोल्हापूर या भागात अवघ्या नऊ दिवसात वार्षिक सरासरीच्या 400 टक्के पेक्षा जास्त पाऊस पडला

अलमट्टी धरणाचा बँकवॉटर परिणाम

अलमट्टी धरणाची पूर्ण संचयन पातळी 519 पॉईंट 60 मीटर आणि सांगली शिरोळ भागातील जमिनीची उंची यामध्ये खूप कमी फरक आहे

जेव्हा अलमट्टी धरणाची पाणी पातळी 518 मीटरच्या पुढे जाते तेव्हा कृष्णा नदीचा विसर्ग मंदावला जातो ज्याला बँक वॉटर इफेक्ट म्हणतात यामुळे सांगली आणि कोल्हापुरात पूर ओसरण्याचा वेग लक्षणीयरीत्या कमी होतो

नदीच्या वाहून क्षमता आणि अडथळे

नदीपात्रात गाळ नद्याची वाहून क्षमता कमी आणि पूर रेषा क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेले अतिक्रमणे हे पूर्वसण्यास परिणाम करतात

सामाजिक आर्थिक हानी

शेती 95 टक्के पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांच्या उभ्या पिकाचे पूर्ण नुकसान झाले 19 मध्ये कोल्हापूर जिल्ह्यात 67 हजार हेक्टर क्षेत्र बाधित झाले

दूध व्यवसाय महापुरामुळे सुमारे 46% पशुधन दगावले असून दूध उत्पादन प्रति जनावर दोन ते चार लिटर घट झाली आहे आर्थिक नुकसान 2019 च्या महापुरामुळे पश्चिम महाराष्ट्राचे सुमारे 4000 कोटीचे प्रत्यक्ष आर्थिक नुकसान झालेले आहे यामध्ये रस्ते आणि वीज तंत्रज्ञान आणि मोठा समावेश आहे

व्यवस्थापनातील त्रुटी

महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात या दोन राज्यांमध्ये धरण विसर्गाच्या रियल टाईम समन्वयाचा अभाव ही पुराचे तीव्रता वाढवण्याचे एक प्रमुख कारण आहे

संदर्भ

1. सरकारी अहवाल
2. वडनेरे कमिटी रिपोर्ट 2020
3. सेंट्रल वॉटर कमिशन रिपोर्ट 2019
4. डिस्ट्रिक्ट डिझास्टर मॅनेजमेंट प्लॅन डी डी एम पी
5. शोध निबंध आणि जर्नल्स
6. धुमाळ एच टी
7. गुप्ता यम आणि शर्मा 2022
8. ऑल रिसर्च जर्नल्स क्लायमेट चेंज अँड ब्लड सिच्युएशन इन सांगली अँड कोल्हापूर डिस्ट्रिक्ट

Original Article

मिडल क्लास' कादंबरीतील मध्यमवर्गीय शिक्षणाचे वास्तव चित्रण

डॉ. विनोद गायकवाड¹ कु. कल्पना रायजाधव²

¹ मार्गदर्शक मराठी विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी

² संशोधक मराठी विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी

Email: Kalpanasrayjadhav832@gmail.com

Manuscript ID: डॉ. विनोद गायकवाड लिखित 'मिडल क्लास' या कादंबरीत मध्यमवर्गीयांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक वास्तवाचे प्रभावी चित्रण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात कादंबरीतील मध्यमवर्गीय शिक्षणव्यवस्थेचे वास्तववादी स्वरूप, शिक्षणसंस्थांमधील प्रशासन, प्राचार्य, प्राध्यापक, लिपिक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संबंध तसेच शिक्षण क्षेत्रातील राजकारण, भ्रष्टाचार आणि आर्थिक विषमता यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. कादंबरीतील 'सुधीर', 'दाभोळे सर', 'किरण' आणि 'सुमती' यांसारख्या पात्रांच्या माध्यमातून शिक्षण क्षेत्रातील समस्या, संघर्ष आणि परिवर्तनाची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्तीचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे, हा संदेश कादंबरीतून स्पष्टपणे व्यक्त होतो. अन्यायाविरुद्ध एकजूट, आत्मपरीक्षण, सकारात्मक दृष्टीकोन आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांच्या साहाय्याने समाजात परिवर्तन घडवून आणता येते, असा निष्कर्ष या अभ्यासातून समोर येतो.

Volume 18
Issue 5(VI)
Pp.122-125
May - 2026

Keywords (मुख्यशब्द)

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

- मिडल क्लास
- मध्यमवर्ग
- शिक्षण व्यवस्था
- वास्तव चित्रण
- मराठी कादंबरी
- शैक्षणिक समस्या
- सामाजिक वास्तव
- डॉ. विनोद गायकवाड

प्रस्तावना-

'न अविद्वान्' असे एक राजा वर्णन करतो. माझ्या राज्यात असा कोणीच नाही जो विद्वान नाही. (उपनिषद) तसेच डॉक्टर अँनी बेझंटनी लिहिले आहे की "तीनशे वर्षांपूर्वी ईस्ट इंडिया कंपनीचे लोक बंगाल मधल्या लहान गावांमध्ये गेले होते. त्यांनी आपल्या सर्वेक्षणात नमूद केले आहे की बंगालमध्ये दर चारशे व्यक्ती मागे एक पाठशाळा आहे. चारशे माणसांमागे एक शाळा म्हणजे जवळपास प्रत्येक गावात शाळा होती. आणि आपण म्हणतो की भारतात इंग्रजांनीच व्यापक शिक्षण सुरू केले आणि त्यापूर्वी येथील सामान्य जनता निरक्षर होती फक्त ब्राह्मण आणि वंशाचा अपवाद वगळता परंतु ऐतिहासिक तत्त्व वेगळेच सांगते" माणसाच्या जन्मावरून आणि जातीवरून त्यांचे मूल्यांकन केले जाते. आज पर्यंत चार वर्णांच्या मध्ये माणसाची विभागणी केली आणि प्राचीन काळापासून शिक्षण ही त्या पद्धतीने दिले गेले पण काही अपवाद वगळता वरील उदाहरणानुसार लक्षात येते की शिक्षण हे सर्वांसाठी स्वतंत्र मुक्त आहे पण तरीही ब्राह्मण वर्ग तेवढाच सुशिक्षित झाला आणि सुशिक्षितांच्या आधारावर तो सामर्थ्यशाली झाला आणि बरीच वर्षे इतर तीन वर्णांवरती आपली हुकूमत गाजवली. पुढील काळात सुद्धा माणसाची वर्गवारी ही पुन्हा गरीब, श्रीमंत, मध्यम पांढरपेशी, गर्भश्रीमंत अशा पद्धतीने होत गेली. यामध्ये गरीब हा गरीबच राहिला. पांढरपेशी वर्ग तिथेच राहिला. श्रीमंत गर्भश्रीमंत झाला. आणि गर्भश्रीमंत विश्वश्रीमंत होऊ लागला. पण यामध्ये मध्यमवर्ग म्हणजेच पांढरपेशी वर्ग हा तिथेच भरडत राहिला.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

कु. कल्पना रायजाधव, संशोधक मराठी विभाग, राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगावी

How to cite this article:

गायकवाड, . डॉ. विनोद .& रायजाधव, . कु. कल्पना . (2026). मिडल क्लास 'कादंबरीतील मध्यमवर्गीय शिक्षणाचे वास्तव चित्रण. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 122-125.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.21367776>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367776

या वर्गवारीमध्ये मध्यमवर्गाचे राहणीमान, नोकरी, शिक्षण, आचरण यामध्ये सातत्याने तडजोड करावी लागली. त्याला देशाकडून मिळणाऱ्या सर्व गोष्टींची परतफेड करावीच लागते. ती घरफाळा, पाणीपट्टी, वीजबिल, घरचा हप्ता, उत्पन्नावरील कर शिक्षणासाठीचे कर्ज या सर्व गोष्टी करत असताना त्याची होणारी दमछाक कोणत्याही वर्गाला दिसत नाही. कारण नोकरी आहे. नोकरीत दिला जाणारा पगार एवढेच समाजाला दिसतं याच्याबद्दल तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करणारा वर्ग म्हणजे पांढरपेशी वर्ग याच्या जाणीवा, उणीवा त्यानेच पहाव्यात, अभ्यासाव्यात तोडगाही त्यानेच काढावा. कारण पगाराचे बांधील आपण आहोत. पगार मिळतो ना एवढाच विचार समाज करतो. पुढील व्यथागता मात्र कोणीच जाणत नाही. अशाच मिडल क्लास वर्गाची जाणीव डॉ.विनोद गायकवाड लिखित 'मिडल क्लास' कादंबरीने करून दिलेली आहे. ही कादंबरी स्वरूपदीप प्रकाशन, सोलापूर प्रथम आवृत्ती २०२२ प्रकाशित केली आहे. या अनुषंगाने या कादंबरीतील 'मध्यमवर्गीयांच्या शिक्षणाचे वास्तव चित्रण' या विषयावरती लेख लिहावासा वाटला.

लेखकाच्या दृष्टिकोनातून भारतातील मध्यमवर्ग हा राष्ट्राचा कणा आहे. कारण तो नित्यनेमाने सरकारकडे टॅक्स भरतो. त्याला कर चुकवता येत नाही.त्याला कोणतीही पळ वाट शोधता येत नाही, कर खूप आहे तो भरलाच पाहिजे. मग तो पोटाला चिमटे काढून का असेना भरावाच लागतो. एकदा माननीय 'पी.व्ही.नरसिंहराव' पंतप्रधान असताना 'एका मुलीने त्यांना पत्र लिहून म्हटले होते. आमच्या पप्पांचा इन्कम टॅक्स खूप कापला जातो. त्यामुळे आम्ही अजून घर बांधू शकलो नाही. कृपया टॅक्स कमी करा'. या पत्रातील शब्द लेखकाला भारावून टाकतात. कोरोनाच्या काळामध्ये तीव्रतेने जाणवलेली समस्या म्हणजे मध्यम वर्गाचे जगणे होय. हाच समस्येचा धागा धरून लेखकाने मध्यमवर्गीयांचे सामाजिक,राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक जीवन मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मध्यमवर्गीय मुलांना शिक्षण मिळवण्यासाठी होणारा त्रास व शिक्षण संस्थेत काम करणाऱ्या संस्थाचालक, प्राचार्य, सचिव यांच्याकडून होणारा त्रास प्राध्यापक, लिपिक यांनी या त्रासाला कंटाळून स्वतःमध्ये बदल करून संस्थाचालक, सचिव यांच्याविरुद्ध आव्हान देणारे विचार या कादंबरीतून मांडले आहेत.

शोध लेखाची वैशिष्ट्ये -

- मध्यमवर्गीयांच्या शिक्षणाचा आढावा घेणे.
- शिक्षण संस्थाचालकांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन पाहणे.
- प्राध्यापकांचे बेल आणि बिलचे समीकरण अभ्यासणे.
- प्राचार्यांच्या अधिकार पदाचे वर्चस्व अभ्यासणे.
- लिपिकांचे शिक्षणविषयक विचार अभ्यासणे.
- किरण आणि सुमती या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून विद्यार्थ्यांची मानसिकता अभ्यासणे.
- प्राचार्य,प्राध्यापक,विद्यार्थी यांच्यातील एकजुटीचे नातेसंबंध अभ्यासणे.

शोध लेखाची गृहीतके

- मध्यमवर्गीयांची वैशिष्ट्यपूर्ण मानसिकता विचार करणे.
- शैक्षणिक क्षेत्रावरील राजकारणाचा परिणाम
- मध्यमवर्गीय शिक्षक, प्राध्यापकांचा संकुचित दृष्टिकोन
- विद्यार्थ्यांच्या भविष्यावर नकारात्मक परिणाम

संशोधन पद्धती

या संशोधन लेखासाठी प्रसंगारूप संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. यामध्ये विश्लेषणात्मक, विवरण व ऐतिहासिक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे विवरण

या कादंबरीतून शिक्षणाची प्रक्रिया मांडताना लेखकाने मध्यमवर्गीयांच्या शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे. मध्यमवर्गीयांचे विचार, आचार, मतमतांतरे यांचा आढावा घेऊन समाजातून सर्व स्तरातून होणारी कुचंबना अतिशय मार्मिकपणे मांडलेली आहे. शिक्षणासाठी करावे लागणारे प्रयत्न, आर्थिक परिस्थिती कमकुवत असल्यामुळे शैक्षणिक कर्जाचा बोजा उचलावा लागतो. तसेच शैक्षणिक कर्जाचे हप्ते दैनंदिन जीवनात लागणाऱ्या सर्व गोष्टींची पूर्तता करून भागवावे लागतात. मध्यमवर्गीय नोकरदाराची अवस्था किती केविलवाणी असते. हे 'सुधीर' सारख्या लिपिकाचे उदाहरण देऊन सांगितले आहे. असे अनेक सुधीर या समाजामध्ये होरपळत चाललेले आहेत. याची जाणीव करून देणारी वास्तववादी कादंबरी आहे.

या कादंबरीतील सुधीरचे कुटुंब पत्नी उर्मिला, मुले अजय, प्रांजली तसेच कला वाणिज्य महाविद्यालयमधील प्राचार्य, लिपिक वर्ग, प्राध्यापक वर्ग, महिला प्राध्यापक,शिपाई या सर्वांचे व्यक्तीचित्रण वास्तववादी वाटते. त्यासोबत समाजात असणारा समाजाने गुंड बनवलेला बुक्क्या राजा दादा, त्याची आई त्यांचे विचार, त्यांचे सामाजिक कार्य प्रभावीपणे मांडलेले आहे. समाजातील राजकीय दबावामुळे शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये शैक्षणिक सम्राटांचा झालेला सळुसळुट, अरेरवीपणा, भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, प्रत्येकांचं गुपीत आपल्या चुका झाकून टाकण्यासाठी त्याचा वापर करून प्राध्यापक वर्गाची पिळवणूक करणे, काम करत नाहीत म्हणून पगारासाठी विलंब करणे, विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा विचार न करता प्राध्यापकांना वेठीस धरून स्वतःची सत्ता अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करणारे प्राचार्य तसेच शिक्षकांचा आडमुठेपणा बिल आणि बेल या दोनच गोष्टीबद्दल आपले काम आहे असा विचार करून स्वतःच्या तंद्रीमध्ये राहणाऱ्या प्राध्यापक मध्यमवर्गीय पांढरपेशी वर्गाचे दोषही सहजपणे मांडलेले आहेत. राजकीय वातावरणातील घराणेशाहीचे राजकारण किती दाहक असते याचे उदाहरणासहित केलेले वर्णन मनाला विचार करायला लावते. स्वतःच्याच कार्यकर्त्यांच्या मुलीवर अत्याचार

करायचा आणि राजरोसपणे काहीच न केल्याच्या अरेरावित पुन्हा राजकीय वर्तुळामध्ये निवडणुकीसाठी कोट्यावधी रुपये देऊन तिकीट मिळवण्याचा प्रयत्न करणारे राजकीय नेत्यांचे वर्णन मनाला खिन्न करून जाते.

याच व्यभिचारी राजकीय नेत्यांसोबत असणारे त्यांचे मित्र घडलेल्या घटनेबद्दल तीव्र विरोध करत राजकीय पाठिंबा काढून घेऊन समाजाने गुंड ठरवलेल्या राजाला भेटून आपल्या मुलीची सुटका व्हावी यासाठी प्रयत्न करतात आणि नंतर राजकीय पाठिंबा काढून घेऊन राजादादाला राजकीय वातावरणामध्ये भरघोस मताने निवडून आणतात म्हणजेच समाज कोणालाही काही म्हणू दे पण जी व्यक्ती समाजाचे हित कल्याण साधते ती व्यक्ती गुंड नसते तर मध्यमवर्गीय व्यक्तीची ती देवता असते याचं जातीवंत उदाहरण देऊन लेखकाने अपराध्यामध्येही माणूस शोधण्याचे काम केलेलं आहे गर्दीत माणसांच्या माणूस शोधतो मी या विचाराला उजवे ठरवलेले आहे.

कला, वाणिज्य महाविद्यालयातील शैक्षणिक वातावरणाचा आढावा घेत असताना प्राचार्य दाभोळे सर यांचा अरेरावीपणा, आडमुठेपणा तसेच करारी पणाचे उदावदार वर्णन केले आहे. सुधीर सारख्या लिपिकाची मध्यमवर्गीय अवस्था मनाला विचार करायला लावते शहरात राहून महागाईच्या काळात होणारी आर्थिक ओढाताना संपतच नाही याची जाणीव होते. या कुटुंबात राहत असताना सुद्धा गावाकडे राहणाऱ्या भावाचे बोलणे जीवाला लावून घेऊन आपण अपराधी आहोत का? याचा विचार सुधीर करत राहतात. मुले पत्नी या विचारातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतात म्हणजेच घरच्या धन्याला घरच्यांनी अडचणीच्या काळात दुःखात आधार दिला तर तो कोणतेही दिव्य पार करू शकतो याची जाणीव या मध्यमवर्गीय कुटुंबासाठी करून दिलेली आहे. कदाचित हे प्रबोधन आहे असे म्हणावे लागेल.

कला, वाणिज्य महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचे पाठ्या टाकण्याचे काम, तासावरती अभ्यास करून न जाण्याची वृत्ती. विषयाबद्दलचे अपुरे ज्ञान. वेळापत्रकासोबत कधीच त्यांचे जुळले नाही सकाळी येणे आणि अकरा वाजता परत जाणे एवढाच काय तो संबंध. पण यापलीकडे आपली जबाबदारी ओळखून वागावे असा विचारही त्यांच्या डोक्यात येत नाही. याबद्दल प्राचार्यांना या लोकांचा द्वेष वाटतो. त्यांचा ते तिरस्कार करतात म्हणूनच त्यांचा पगारही लांबवण्याचा प्रयत्न करतात. हा प्रयत्न जरी वाचकाला सुरुवातीला चुकीचा वाटला तरी याच कारणांमुळे प्राध्यापक वर्गामध्ये स्वतःचा अहंकार दुखावल्यामुळे परिवर्तनाची लाट येण्यासाठी मदत होते. हेच प्राध्यापक तीन महिन्यांचा पगार होत नाही म्हणून लिपिक सुधीर यांना जाब विचारतात तेव्हा त्यांच्या दुखावलेल्या भावना उफाळून वर येतात. त्यावेळेला घडलेले नाट्य हे आजही गरजेचे वाटते. कोणीतरी अहंकार दुखावल्याशिवाय स्वतःमधील दोष दिसत नाहीत याचीही जाणीव या प्रसंगातून होते. तेव्हा या उद्दिष्ट झालेल्या प्राध्यापकांना त्यांच्या चुका दाखवून देण्याचं कार्य सुधीर करतात तेव्हा प्राध्यापकांनाही जाणीव होते. प्राचार्यांनाही जाणीव होते. तसेच यामध्ये दोन विद्यार्थी सुद्धा परिवर्तन करण्यासाठी कारणीभूत ठरतात आणि प्राध्यापकांच्या पगारासाठी विद्यार्थी वर्ग एकवटतो म्हणजेच प्राध्यापकांनाही आपण या मुलांसाठी हवे ते काहीच केलं नाही. तरीही मुलं आपल्याला साथ देतात याची लाज वाटते आणि स्वतःमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी ते सज्ज होतात. या प्राध्यापकांचा आडमुठेपणा, आळस, अज्ञान व अध्यापनाशी एकनिष्ठ नसल्याची भावना विद्यार्थ्यांनाही आवडत नाही. हे विद्यार्थी स्पष्टपणे त्यांना ह्या सगळ्या गोष्टी ऐकवतात तेव्हा मात्र या प्राध्यापकांच्या मध्ये चुकांची जाणीव होण्यास सुरुवात होते.

प्राध्यापकांच्या अंदोलनावद्दल प्राचार्यांनी सर्वांनाच जाब विचारला तोच स्पष्टपणे न विचारता प्रत्येकाला भ्रमणधनीतून त्यांच्या लपलेल्या गुप्त माहितीचा आढावा घेऊनच मग अंदोलनातील एक एक प्राध्यापक मागे राहतो. पुढाकार घेतलेले सुद्धा अंदोलनावद्दल काहीच बोलत नाहीत तेव्हा विद्यार्थ्यांचा झालेला उद्रेक त्यातून त्यांनी शिक्षकांच्या काढलेल्या चुका आणि त्यांना तुम्ही प्राध्यापक, डॉक्टर, नेट, सेट परीक्षा देऊन आलेले, गले लठ्ठपगार घेतलेले या मूळ मुद्द्यांना विद्यार्थ्यांनी आणि प्राचार्यांनी जाब विचारल्यामुळे आतून आत्मपरीक्षण करायला लागतो. यातील स्त्री प्राध्यापिका साखरे मँडमचा पोशाख हा वासना जागृत करणारा असतो. शिकवण्यापेक्षा फॅशन कडे झुकलेली ही प्राध्यापिका आहे याची जाणीव जेव्हा तिला लिपिक, विद्यार्थी करून देतात तीही आतून जागी होते. तसेच प्राध्यापकाने गतकाळातील गोष्टीवर प्रकाश टाकल्यामुळे ती थरारून जाते. हीच गोष्ट माझ्या घरच्यांना कळली तर माझे अस्तित्व उरणार नाही तेव्हा मी बदलायलाच पाहिजे. माझा पोशाख मी बदलायलाच हवा हा विचार ती मनापासून करते आणि अभ्यासाला लागते विद्यार्थ्यांना न्याय देते इतरांना बदलण्यापेक्षा स्वतःच बदलण्याचा विचार ती करते हेच या कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र म्हणावे लागेल. कारण माणूस जेव्हा मनापासून बदलतो तेव्हाच तो काहीतरी करू शकतो.

प्राचार्य दाभोळे उंचीने बुटके पण व्यक्तिमत्व करारी, डोक्यावर पूर्ण टक्कल, चेहरा तरतरीत, भेदक डोळे, ओठावर पिळदार मिशी, आवाज घोगरा व धाक निर्माण करणारे व्यक्तिमत्व आहे. प्राध्यापकांना इतरांसमोर सरळ न बोलवता अपुऱ्या नावाने हाक मारणे हा त्यांचा छंद यातूनच त्यांचा करारीपणा व भेदकपणा लक्षात राहतो. प्राध्यापकांच्या आळशीपणाला आणि कामचुकारपणाला ते कंटाळलेले असतात. नकळतपणे त्यांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी त्यांचे पगार थांबवणे. बिल तयार असले तरी त्यांच्यावरती सही न करता रजा काढून जाणे. हा एक त्यांचा आडमुठेपणा यातून लक्षात येतो. इतर प्राध्यापकांच्या मध्ये बदल होत राहतो. तेव्हा कॉलेजमध्ये लिपिक असणारे सुधीर आणि टेंबे हे दोघेही आपणही काहीतरी आपल्या कॉलेजसाठी करायला हवे तेव्हा प्राचार्यांनाही मनातून वाटून जाते की आपणही बदलायला हवं. परिवर्तन हे दुसरे आशय सूत्र या कादंबरीतून अभ्यासायला मिळते.

'परिवर्तन ही काळाची गरज आहे'. यातूनच सर्व प्राध्यापक वर्ग, लिपिक वर्ग, विद्यार्थी, प्राचार्य यांची एकवाक्यता होऊन आपल्या कॉलेजचा चेहरा मोहरा बदलण्यामध्ये ते यशस्वी होतात. विविध उपक्रम घेऊन विषय तज्ञांची व्याख्याने ठेवून वेगवेगळे व्यावसायिक उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांच्या मध्ये असलेल्या सुमगुणांना वाव देण्यासारखा अभ्यासक्रम तयार करतात. त्यातूनच या कॉलेजची भरभराट होऊन जाते. देशपातळीवर याची दखल घेऊन बऱ्याच अंशी मदतीचा हात घेऊन या कॉलेजचा कायापालट करतात. तो या सर्वांच्या एकजुटीमुळे आणि सामान्य कॉलेजचे रूपांतर विद्यापीठांमध्ये करण्याचे श्रेय या सर्व प्राचार्य, प्राध्यापक, विद्यार्थी, लिपिकांना आहे. एक विचार बदलला तर किती मोठा बदल होतो हे या कादंबरीच्या माध्यमातून लेखक सांगतात.

प्राचार्य दाभोळ्यांना कमिटी आणि सचिवांना काही न विचारता सगळे निर्णय घेतल्यामुळे सचिवांचा अहंकार जागा होतो आणि प्राचार्यांच्या बदलीचा धमकीवजा निरोप देतात. प्राचार्य अशा धमकीला भीक घालणारे नाहीत. उलट सचिवांनाच प्राचार्यांची बदली जरूर करा पण नव्याने सुरू केलेला उपक्रम यशस्वी करून निश्चित आम्ही बदली करून घेतो. उंच शिखरावर पोहचवलेली प्रगती आमच्या बदल्या झाल्यामुळे पुन्हा रसातळाला येऊ शकेल हे सांगतात पण सचिव तात्पुरते होकार देतात. त्यांचा अहंकार दुखावला गेल्यामुळे काहीच दिवसात प्राचार्य, प्राध्यापक या सर्वांचीच एक साथ बदलीची पत्रे पाठवून देतात. त्यावेळेला विद्यार्थ्यांनी केलेलं आंदोलन आणि प्राध्यापक आणि घेतलेला ठाम निर्णय हे या कादंबरीतील पुढील आशयसूत्र आहे. याच आशयसूत्राच्या अनुषंगाने सर्वजण एकत्र येऊन हे विद्यापीठ संस्थेशी तोडू पाहतात. पन्नास एकर जमीन या महाविद्यालयाला मिळवून दिलेली असून सुद्धा प्राचार्य प्राध्यापकांच्या वरती ही गदा आणण्याचे काम करतात आणि ही प्रगती वाचवण्यासाठी प्राचार्य दाभोळे, बुक्क्या राजाला भेटून त्याच्याशी सल्लामसलत करून ही कॉलेज वेगळे करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यावेळी सचिवांच्या लक्षात येते की या सर्वांचे ताकद वेगळी आहे पण चुकीचा निर्णय घेऊन काही करू शकणार नाही आणि पुन्हा या प्राचार्य, प्राध्यापक, विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाला यश प्राप्त होते आणि याच नव विद्यापीठाचे कुलगुरू दाभोळे सर होतात. त्याच प्राध्यापकांना विभाग प्रमुख करून एकजुटीने विद्यापीठ टिकवण्याचा सर्वजण यशस्वी प्रयत्न करतात.

कादंबरीतील आणखीन एक आशयसूत्र म्हणजे लेखकाने प्रत्येक निवेदनाच्या वेळी साईबाबांचा विश्वास, श्रद्धा हा विचार मांडला आहे. यातील राजा दादाचाही विश्वास श्री साईच्या वरती आहे. म्हणजेच कार्य करत असताना त्या आदिशक्तीचे अस्तित्व मान्य करून आशीर्वाद घेऊन कार्य यशस्वी होतं आणि माणूस शोधण्याचं बळ मिळतं हा श्रद्धावाद यामध्ये आलेला आहे.

कादंबरीची भाषा नागरी आहे. वाक्प्रचार, म्हणी, अलंकारिक भाषा इ. प्रमाणबद्धतेने वापर केलेला आहे. त्यामुळे कुठल्याही शब्दाचा अतिरेक वाटत नाही भाषा विलोभनीय, सहज आणि प्रवाही वापरल्यामुळे वाचक वाचनात गुंतून राहतो. नकळत त्याला वाटून जाते वास्तवात हे असे प्राचार्य, प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि बुक्क्या राजा दादासारखा माणूस असायला हवा तरच वास्तववादी शिक्षणात ही अमुलाग्र बदल होऊ शकेल.

कादंबरीचा शेवट हा न्यायदर्शी झालेला आहे ज्या राजकारणाने स्वतःच्याच कार्यकर्त्यांच्या मुलीचा शीलत्वाचा बळी घेतला. त्याला कायद्याने न्यायनिवाडा करायचाच होता त्याची निवडणुकीतील हार, कार्यकर्त्यांनी काढून घेतलेला पाठिंबा, त्याचबरोबर केलेल्या वाईट कृत्यांचे पाप, सर्वांनी मिळून जगण्यास असह्य झाल्यामुळे स्वतःच आत्महत्या करून शिक्षा प्राप्त करून घेतली. शेवटी पापाला मुक्ती नाही. सत्याचाच विजय होतो हे या कादंबरीचे महत्त्वाचे आशयसूत्र आहे.

निष्कर्ष

1. सत्याचाच विजय होतो.
2. समाज कितीही कोणाला गुन्हेगार ठरवत असला तरी त्यातला माणूस ओळखण्याचे कसब आपल्याकडे हवे.
3. एकजुटी ही कार्यासिद्धीची पहिली पायरी आहे.
4. अन्याय करणाऱ्या विरुद्ध सत्य, प्रामाणिक असणाऱ्या माणसाने कडवा विरोध केला तर न्याय मिळतो याची प्रचिती येते.
5. श्रद्धा आणि सबुरी याची जाणीव होते.
6. शिक्षणक्षेत्र कितीही बिघडले असले तरी त्यात असणाऱ्या व्यक्तींनी जर बदल ठरवला तर बदल होऊ शकतो याचा विश्वास मिळतो.
7. स्त्रियांना संरक्षणासाठी कराटे सारखे प्रशिक्षण देणे महत्त्वाचे वाटून जाते.
8. स्त्रियांचा आदर करायला शिकवणारी ही कादंबरी आहे.
9. मध्यमवर्गामध्ये विचारांची सकारात्मकता असेल तर आपल्या अडचणी सहज नाहीशा होतात.

संदर्भ पुस्तके-

1. 'मिडल क्लास', विनोद गायकवाड, प्रकाशक स्वरूपदीप प्रकाशन, सोलापूर २०२२
2. 'शिक्षण तत्व आणि व्यवहार' विनोबा, परमदाम प्रकाशन, पवणार २०१५

Original Article

अंतर्विषयी क्षितिज: नवाचार, सततता और वैश्विक विकास के पथ — हिंदी कथा साहित्य के संदर्भ में

डॉ. निशा चौहान

सहायक आचार्या हिंदी विभाग

आर.के.एम.वी., शिमला, हिमाचल प्रदेश

Email: drnishachauhan0@gmail.com

शोधपत्र सार:

Manuscript ID:

JRD -2026-180527

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.126-129

May - 2026

वर्तमान वैश्विक परिदृश्य में अंतर्विषयी अध्ययन की आवश्यकता निरंतर बढ़ती जा रही है। विज्ञान, तकनीकी, समाजशास्त्र, पर्यावरण अध्ययन तथा मानविकी के मध्य समन्वय स्थापित किए बिना समग्र विकास संभव नहीं है। हिंदी कथा साहित्य इस दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है क्योंकि यह केवल मनोरंजन का माध्यम नहीं, बल्कि सामाजिक यथार्थ, पर्यावरण चेतना, मानवीय संवेदना तथा आधुनिक जीवन की जटिलताओं का सशक्त दस्तावेज है। हिंदी के कथाकारों ने गरीबी, सामाजिक विषमता, स्त्री विमर्श, ग्रामीण जीवन, वैश्वीकरण, तकनीकी प्रभाव और मानवीय संकट जैसे विषयों को अपनी रचनाओं में अभिव्यक्त किया है। प्रस्तुत शोध पत्र में मुंशी प्रेमचंद, महादेवी वर्मा, फणीश्वरनाथ रेणु, मन्नू भंडारी, उदय प्रकाश, काशीनाथ सिंह, निर्मल वर्मा तथा चित्रा मुद्गल के कथा साहित्य के माध्यम से नवाचार, सततता और वैश्विक विकास की अवधारणाओं का विश्लेषण किया गया है।

प्रस्तावना:

आधुनिक युग विज्ञान, तकनीकी और वैश्वीकरण का युग है। कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट, डिजिटल संस्कृति और बाजारवाद ने मनुष्य के जीवन को अत्यंत तेज और सुविधापूर्ण बना दिया है। किंतु प्रश्न यह है कि क्या यह विकास मनुष्य को अधिक संवेदनशील भी बना रहा है? क्या तकनीकी प्रगति के साथ मानवीय मूल्य सुरक्षित रह पाए हैं? आज मनुष्य मशीनों के अधिक निकट और प्रकृति तथा संबंधों से दूर होता जा रहा है। ऐसे समय में साहित्य मनुष्य को उसकी संवेदनाओं और नैतिक मूल्यों से पुनः जोड़ने का कार्य करता है। रामचंद्र शुक्ल ने लिखा है—“प्रत्येक देश का साहित्य वहाँ की जनता की चित्तवृत्ति का संचित प्रतिबिंब होता है।”¹ यह कथन स्पष्ट करता है कि साहित्य समाज और समय की चेतना को अभिव्यक्त करता है।

हिंदी कथा साहित्य और अंतर्विषयी अध्ययन:

अंतर्विषयी अध्ययन विभिन्न विषयों के बीच समन्वय स्थापित कर ज्ञान को व्यापक बनाता है। हिंदी कथा साहित्य में समाजशास्त्र, इतिहास, मनोविज्ञान, पर्यावरण अध्ययन तथा विज्ञान के विविध आयाम दिखाई देते हैं। मैनेजर पांडेय के अनुसार—“साहित्य केवल सौंदर्यबोध नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना का भी माध्यम है।”² प्रश्न यह है कि साहित्य समाज को किस प्रकार दिशा देता है? हिंदी कथा साहित्य सामाजिक समस्याओं को केवल चित्रित नहीं करता, बल्कि मनुष्य को अधिक संवेदनशील और जागरूक बनाने का कार्य भी करता है।

प्रेमचंद के साहित्य में सामाजिक यथार्थ और किसान जीवन:

मुंशी प्रेमचंद ने हिंदी कथा साहित्य को सामाजिक यथार्थ की भूमि प्रदान की। प्रश्न यह है कि भारतीय किसान सदियों से गरीबी, शोषण और कर्ज के बोझ तले क्यों दबा हुआ है?

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367913

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. निशा चौहान, सहायक आचार्या हिंदी विभाग, आर.के.एम.वी., शिमला, हिमाचल प्रदेश

How to cite this article:

चौहान, . डॉ. निशा . (2026). अंतर्विषयी क्षितिज: नवाचार, सततता और वैश्विक विकास के पथ — हिंदी कथा साहित्य के संदर्भ में. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 126–129.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21367913>

क्या कारण है कि अन्न पैदा करने वाला किसान स्वयं अभावग्रस्त जीवन जीने के लिए विवश है?

उनका उपन्यास गोदान भारतीय किसान जीवन की करुण गाथा है। “होरी” एक गरीब किसान है, जो आर्थिक अभाव और सामाजिक दबावों के बीच संघर्ष करता है। उसका बेटा “गोबर” किशोरावस्था से युवावस्था की ओर बढ़ रहा है, किंतु परिवार इतना गरीब है कि उसके पास पहनने के लिए जूते तक नहीं हैं।

“होरी ने कहा — ‘गोबर अभी लड़का है। उसकी उम्र ही क्या है? उसके पाँव में अभी जूती तक तो नहीं आई।’”³

यहाँ “जूती” केवल वस्त्र नहीं, बल्कि आर्थिक अभाव का प्रतीक है। प्रेमचंद यह दिखाना चाहते हैं कि किसान परिवार अपनी मूलभूत आवश्यकताएँ भी पूरी नहीं कर पा रहा।

उनकी कहानी ‘कफन’ में घीसू और माधव जैसे पात्रों के माध्यम से अत्यधिक गरीबी और सामाजिक संवेदनहीनता का चित्रण किया गया है।

“घीसू ने कहा — ‘कैसी बुरी रीत है कि जिसे जीते-जी तन ढाँकने को चीथड़ा भी न मिले, उसे मरने पर नया कफन चाहिए।’”⁴

यहाँ प्रश्न उठता है कि क्या गरीबी मनुष्य की संवेदनाओं को भी समाप्त कर देती है? प्रेमचंद समाज की खोखली नैतिकता और आर्थिक विषमता पर प्रहार करते हैं। रामविलास शर्मा ने लिखा है—“प्रेमचंद ने साहित्य को किसानों और मजदूरों के जीवन से जोड़ा।”⁵

महादेवी वर्मा के साहित्य में पर्यावरण चेतना और सह-अस्तित्व:

महादेवी वर्मा ने अपने कथा साहित्य में मनुष्य और प्रकृति के संबंधों को अत्यंत संवेदनशील रूप में प्रस्तुत किया। प्रश्न यह है कि आधुनिक मनुष्य प्रकृति और जीव-जगत से इतना दूर क्यों होता जा रहा है?

उनकी रचना ‘गिल्लू’ में “गिल्लू” एक छोटी गिलहरी है, जिसे लेखिका घायल अवस्था में बचाती हैं।

“दो कौए उसे चोंचों से घायल कर गमले के पीछे छोड़ गए थे। उसके छोटे से शरीर में प्राण जैसे बड़ी कठिनाई से अटक हुए थे।”⁶

यहाँ महादेवी वर्मा यह स्पष्ट करती हैं कि छोटे से छोटे जीव में भी जीवन और संवेदना होती है। यदि मनुष्य प्रकृति और जीव-जगत से कट जाएगा, तो उसकी संवेदनाएँ भी समाप्त हो जाएँगी। हजारी प्रसाद द्विवेदी ने कहा है—“मनुष्य ही साहित्य का लक्ष्य है।”⁷

फणीश्वरनाथ रेणु के साहित्य में ग्रामीण विकास और सामाजिक चेतना:

फणीश्वरनाथ रेणु ने ग्रामीण समाज, लोक संस्कृति और विकास संबंधी समस्याओं को अपने साहित्य का केंद्र बनाया। प्रश्न यह है कि विकास योजनाओं के बावजूद गाँव आज भी गरीबी, अशिक्षा और अंधविश्वास से क्यों जूझ रहे हैं? उनका उपन्यास मैला आँचल ग्रामीण भारत का जीवंत दस्तावेज़ है।

“बीमारी केवल शरीर में नहीं होती, समाज में भी होती है। गरीबी, अशिक्षा और अंधविश्वास इस गाँव की सबसे बड़ी बीमारियाँ हैं।”⁸

यहाँ रेणु यह स्पष्ट करते हैं कि सामाजिक पिछड़ापन केवल आर्थिक समस्या नहीं, बल्कि मानसिक और सांस्कृतिक समस्या भी है। वे शिक्षा और जागरूकता के माध्यम से परिवर्तन की आवश्यकता को रेखांकित करते हैं।

मन्नू भंडारी के साहित्य में पारिवारिक विघटन और मनोवैज्ञानिक संकट:

मन्नू भंडारी ने आधुनिक परिवारों में बढ़ती दूरी और मानसिक तनाव को चित्रित किया। प्रश्न यह है कि आधुनिकता और व्यक्तिवाद के कारण परिवारों में संवेदनात्मक संबंध क्यों टूटते जा रहे हैं?

उनका उपन्यास ‘आपका बंटी’ टूटते दांपत्य संबंधों की त्रासदी को बाल मनोविज्ञान के माध्यम से प्रस्तुत करता है।

“बंटी दरवाजे के पास खड़ा सब सुन रहा था। उसे लग रहा था कि घर की दीवारें भी काँप रही हैं।”⁹

यहाँ प्रश्न उठता है कि क्या भौतिक प्रगति के बीच भावनात्मक संबंध कमजोर होते जा रहे हैं? नामवर सिंह के अनुसार—“नई कहानी मनुष्य के भीतर और बाहर के टूटते हुए संबंधों की कहानी है।”¹⁰

उदय प्रकाश के साहित्य में तकनीकी युग और पहचान संकट:

उदय प्रकाश के लघु उपन्यास ‘मोहनदास’ में आधुनिक तकनीकी व्यवस्था, प्रशासनिक भ्रष्टाचार और वैश्वीकरण की अमानवीयता को चित्रित किया गया है। प्रश्न यह है कि क्या तकनीकी विकास मनुष्य की पहचान और अधिकारों को सुरक्षित कर पा रहा है?

“मोहनदास के सारे प्रमाणपत्र, उसकी नौकरी, उसका नाम — सब किसी दूसरे आदमी ने हथिया लिए थे।”¹¹

यहाँ उदय प्रकाश यह स्पष्ट करते हैं कि आधुनिक व्यवस्था में मनुष्य केवल कागज़ों और आँकड़ों तक सीमित होता जा रहा है। यदि किसी व्यक्ति की पहचान ही उससे छीन ली जाए, तो उसके अस्तित्व का क्या अर्थ रह जाएगा?

विश्वनाथ त्रिपाठी ने लिखा है—

“साहित्य मनुष्य को अधिक संवेदनशील और अधिक मानवीय बनाता है।”¹²

काशीनाथ सिंह के साहित्य में सांस्कृतिक विघटन:

काशीनाथ सिंह ने वैश्वीकरण और बाजारवाद के प्रभाव से बदलते सामाजिक मूल्यों को चित्रित किया। प्रश्न यह है कि आधुनिकता और उपभोक्तावाद ने भारतीय संस्कृति और सामाजिक संबंधों को किस प्रकार प्रभावित किया है?

उनके उपन्यास 'काशी का अस्सी' में आधुनिक समाज की संवेदनहीनता और सांस्कृतिक विघटन दिखाई देता है।

“अब बनारस में गंगा कम और राजनीति ज्यादा बहती है। रिश्तों की जगह स्वार्थ ने ले ली है।”¹³

यहाँ लेखक यह दिखाना चाहते हैं कि आधुनिक समाज में मानवीय संबंधों की जगह स्वार्थ और बाजारवाद ने ले ली है।

निर्मल वर्मा के साहित्य में आधुनिक अकेलापन और अस्तित्व संकट:

निर्मल वर्मा ने आधुनिक मनुष्य के अकेलेपन और मानसिक तनाव को चित्रित किया। प्रश्न यह है कि संचार और तकनीकी साधनों की वृद्धि के बावजूद मनुष्य भावनात्मक रूप से अकेला क्यों होता जा रहा है?

उनके उपन्यास वे दिन में आधुनिक जीवन की आंतरिक रिक्तता का चित्रण है।

“मनुष्य भीड़ में रहकर भी कितना अकेला हो सकता है, यह उसे तब समझ में आता है जब उसके पास कहने के लिए बहुत कुछ हो और सुनने वाला कोई न हो।”¹⁴

यहाँ निर्मल वर्मा आधुनिक जीवन की विडंबना को उजागर करते हैं कि तकनीकी साधनों की वृद्धि के बावजूद आत्मीय संवाद कम होता जा रहा है।

चित्रा मुद्गल के साहित्य में औद्योगिकीकरण, तकनीकी विकास और श्रमिक संकट:

चित्रा मुद्गल ने अपने कथा साहित्य में औद्योगिकीकरण, तकनीकी विकास और श्रमिक वर्ग की बदलती परिस्थितियों को अत्यंत यथार्थवादी ढंग से चित्रित किया है। प्रश्न यह है कि क्या आधुनिक तकनीकी विकास वास्तव में समाज के प्रत्येक वर्ग के लिए लाभकारी सिद्ध हुआ है? क्या मशीनों की बढ़ती भूमिका ने श्रमिक वर्ग के रोजगार और जीवन-सुरक्षा को संकट में नहीं डाल दिया है?

आधुनिक औद्योगिक व्यवस्था में मशीनों का प्रयोग लगातार बढ़ता जा रहा है। जिन कार्यों को पहले अनेक श्रमिक मिलकर करते थे, आज वही कार्य कुछ मशीनों और सीमित कर्मचारियों द्वारा पूरा कर लिया जाता है। यहाँ प्रश्न उठता है कि जिन श्रमिकों का जीवन श्रम पर आधारित था, वे अब अपनी आजीविका कैसे चलाएँ?

उनका उपन्यास 'आवां' श्रमिक जीवन, औद्योगिक संघर्ष और मानवीय संकट का सशक्त दस्तावेज़ है।

“मशीनों के शोर में आदमी की आवाज़ दबती जा रही थी। मजदूर अपनी मेहनत से कारखाने खड़े करते थे, पर उनके अपने घर टूटते जा रहे थे।”¹⁵

यहाँ “मशीनों का शोर” आधुनिक उद्योग और तकनीकी व्यवस्था का प्रतीक है, जबकि “आदमी की आवाज़” श्रमिकों की पीड़ा और अधिकारों का प्रतीक है। लेखिका यह दिखाना चाहती हैं कि मशीनों के बढ़ते प्रभाव ने श्रमिकों के श्रम का महत्व कम कर दिया है। परिणामस्वरूप बड़ी संख्या में मजदूर बेरोज़गारी, आर्थिक असुरक्षा और विस्थापन का सामना कर रहे हैं।

“घर टूटते जा रहे थे” का अर्थ केवल मकानों का उजड़ना नहीं, बल्कि श्रमिक परिवारों की आर्थिक और सामाजिक स्थिति का बिखरना भी है। यहाँ चित्रा मुद्गल यह प्रश्न उठाती हैं कि यदि विकास के बीच मनुष्य की संवेदनाएँ, उसका रोजगार और उसका सम्मान ही सुरक्षित न रहे, तो ऐसे विकास का वास्तविक अर्थ क्या रह जाएगा?

उपसंहार:

निष्कर्षतः

हिंदी कथा साहित्य अंतर्विषयी अध्ययन की दृष्टि से केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति नहीं, बल्कि सामाजिक, वैज्ञानिक, मनोवैज्ञानिक, पर्यावरणीय और सांस्कृतिक चिंतन का सशक्त माध्यम है। इन कथाकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से बार-बार यह प्रश्न उठाया है कि क्या आधुनिक विकास वास्तव में मानवीय विकास है? क्या विज्ञान और तकनीकी प्रगति के साथ मनुष्य अधिक संवेदनशील, नैतिक और सामाजिक बन पाया है?

मुंशी प्रेमचंद किसान जीवन की गरीबी और सामाजिक विषमता को सामने लाकर व्यवस्था पर प्रश्न उठाते हैं। महादेवी वर्मा यह दिखाती हैं कि यदि मनुष्य प्रकृति और जीव-जगत से कट जाएगा, तो उसकी संवेदनाएँ भी समाप्त हो जाएँगी। फणीश्वरनाथ रेणु ग्रामीण समाज की अशिक्षा, अंधविश्वास और विकासहीनता को उजागर करते हुए सामाजिक परिवर्तन की आवश्यकता को रेखांकित करते हैं। मन्नू भंडारी आधुनिक परिवारों के टूटते संबंधों के माध्यम से यह प्रश्न उठाती हैं कि क्या भौतिक प्रगति के बीच भावनात्मक संबंध कमजोर पड़ते जा रहे हैं? उदय प्रकाश आधुनिक तकनीकी और प्रशासनिक व्यवस्था की संवेदनहीनता को उजागर करते हुए व्यक्ति की पहचान के संकट को सामने लाते हैं। निर्मल वर्मा आधुनिक मनुष्य के अकेलेपन और मानसिक रिक्तता को चित्रित करते हैं, जबकि चित्रा मुद्गल औद्योगिक और तकनीकी विकास के कारण उत्पन्न श्रमिक संकट, बेरोज़गारी और मानवीय असुरक्षा को अभिव्यक्त करती हैं।

इस प्रकार हिंदी कथा साहित्य केवल समस्याओं का चित्रण नहीं करता, बल्कि समाज को संवेदनशील बनाने, मानवीय मूल्यों को बचाने और विकास को मानवीय दिशा देने का प्रयास भी करता है। यही हिंदी साहित्य की अंतर्विषयी प्रासंगिकता है कि वह विज्ञान, समाजशास्त्र, पर्यावरण अध्ययन और मानविकी के मध्य संवाद स्थापित करते हुए समग्र एवं संतुलित वैश्विक विकास की दिशा में मार्ग प्रशस्त करता है।

संदर्भ सूची:

1. रामचंद्र शुक्ल। हिंदी साहित्य का इतिहास। नागरी प्रचारिणी सभा, वाराणसी, 1929, पृ. 15।
2. मैनेजर पांडेय। साहित्य और इतिहास दृष्टि। वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2000, पृ. 42।
3. मुंशी प्रेमचंद। गोदान। सरस्वती प्रेस, इलाहाबाद, 1936, पृ. 84।
4. मुंशी प्रेमचंद। मानसरोवर भाग-8 (कहानी: "कफन")। हंस प्रकाशन, इलाहाबाद, 1945, पृ. 57।
5. रामविलास शर्मा। प्रेमचंद और उनका युग। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1952, पृ. 103।
6. महादेवी वर्मा। मेरा परिवार (रचना: "गिल्लू")। लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 1972, पृ. 18।
7. हजारी प्रसाद द्विवेदी। साहित्य का मर्म। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1955, पृ. 27।
8. फणीश्वरनाथ रेणु। मैला आँचल। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1954, पृ. 112।
9. मधू भंडारी। आपका बंटी। राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 1971, पृ. 64।
10. नामवर सिंह। कहानी नई कहानी। लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 1966, पृ. 91।
11. उदय प्रकाश। मोहनदास। वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2005, पृ. 39।
12. विश्वनाथ त्रिपाठी। कुछ कहानियाँ कुछ विचार। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998, पृ. 56।
13. काशीनाथ सिंह। काशी का अस्सी। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2002, पृ. 133।
14. निर्मल वर्मा। वे दिन। राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1989, पृ. 97।
15. चित्रा मुद्गल। आवां। सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, 2000, पृ. 211।

Original Article

ममता कालिया एवं वर्षा अडालजा की कहानियों में महानगरीय जीवन के डूबते पुराने मूल्य एवं नए मूल्यों का संघर्ष (हिन्दी और गुजराती कहानी के तुलनात्मक साहित्य के संदर्भ में)

Dr. Bhairavi R Pandya

Department Of Hindi, Poornaprajna College (Autonomous), Udupi

Email: bhairavipandya76@gmail.com

सारांश

Manuscript ID: JRD -2026-180528
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 5(VI)
Pp.130-133
May - 2026

यह शोधपत्र हिन्दी की लेखिका ममता कालिया तथा गुजराती की लेखिका वर्षा अडालजा की कहानियों में महानगरीय जीवन के बदलते सामाजिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों का तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत करता है। भूमंडलीकरण, औद्योगीकरण तथा नगरीकरण के प्रभाव से महानगरों में उत्पन्न आवास, आर्थिक असमानता, पारिवारिक विघटन, मानवीय संबंधों में दूरी तथा नैतिक मूल्यों के ह्रास जैसी समस्याओं का दोनों लेखिकाओं ने यथार्थपरक चित्रण किया है। अध्ययन से स्पष्ट होता है कि महानगरीय जीवन की चमक-दमक के पीछे संघर्ष, अकेलापन, शोषण और मानवीय संवेदनाओं का क्षरण छिपा हुआ है। दोनों लेखिकाएँ अपनी कहानियों के माध्यम से पारंपरिक मूल्यों और आधुनिक जीवन-शैली के बीच उत्पन्न द्वंद्व को प्रभावशाली ढंग से प्रस्तुत करती हैं तथा मानवीय मूल्यों की पुनर्स्थापना की आवश्यकता पर बल देती हैं।

मुख्य शब्द

- ममता कालिया
- वर्षा अडालजा
- महानगरीय जीवन
- तुलनात्मक साहित्य
- सामाजिक मूल्य
- आर्थिक असमानता
- नगरीकरण
- मानवीय संबंध
- पारिवारिक विघटन
- आधुनिकता एवं परंपरा

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

प्रस्तावना:

आधुनिक युग में भारत में भूमंडलीकरण, औद्योगिकीकरण एवं वैश्विक अर्थ-व्यवस्था ने भारत के महानगरीय जीवन को प्रभावित किया। स्वातंत्र्योत्तर कहानी में एक महत्वपूर्ण मोड़ आया- महानगरीय जीवन। इस प्रकार की कहानियों में शहरीकरण के परिणाम स्वरूप उत्पन्न कई समस्याओं का वर्णन है। इस समय में जीवन की कटुता को प्रस्तुत करनेवाली यथार्थवादी कहानियाँ ज्यादा लिखी गईं। आज़ादी से पूर्व नेताओं ने लोगों को एक ऐसे भारत का स्वप्न दिखाया था जिसमें लोगों को रोटी, कपड़ा और मकान मिलने के सपने दिखाए थे। आज़ादी के बाद राजनैतिक कारणों से मोहभंग की स्थिति ने कहानी साहित्य को नया वातावरण दिया। साहित्य में किसानों की व्यथा-कथा को स्थान मिला। किसानों के साथ हो रहे अन्याय को साहित्य द्वारा अभिव्यक्ति मिली। ज़मीनदारों की बेईमान नीति की वजह से अनपढ़ किसान को अपनी जमीन छोड़नी पड़ी। गाँवों में किसान अपनी जमीन चली जाने से मज़दूरी के लिए गाँव से शहर की ओर निकल गए। किसान शहर में आकर मालिक से मज़दूर बन गए। शहरों में औद्योगिक विकास के कारण बड़ी तादात में लोग आने लगे। परिणाम स्वरूप नगर से महानगर बन गए। महानगरों में जनसंख्या बढ़ने के कारण अन्य कई नई समस्याओं का निर्माण हुआ। जैसे कि आवास की समस्या से झोपडपट्टी की समस्या उत्पन्न हुई।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21367968

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Dr. Bhairavi R Pandya, Department of Hindi, Poornaprajna College (Autonomous), Udupi

How to cite this article:

Pandya, D. B. R. (2026). ममता कालिया एवं वर्षा अडालजा की कहानियों में महानगरीय जीवन के डूबते पुराने मूल्य एवं नए मूल्यों का संघर्ष (हिन्दी और गुजराती कहानी के तुलनात्मक साहित्य के संदर्भ में). *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 130–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21367968>

आर्थिक विषमता के कारण भूखे और शोषित समाज की समस्या पैदा हुई। इन सभी समस्याओं को उजागर करने के लिए हिन्दी साहित्य में उपन्यास एवं कहानी लिखी गई। इस प्रकार की हिन्दी साहित्य में कहानियाँ लिखनेवालों में उषा प्रियंवदा, ममता कालिया, निर्मल वर्मा, कमलेश्वर आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। इनके अलावा यशपाल, विष्णु प्रभाकर, भीष्म साहनी आदि कहानीकारों ने आर्थिक पतन, नैतिक पतन, धार्मिक एवं सामाजिक पतन, नारी समानता तथा स्वतंत्र अस्तित्व को कहानी का उद्देश्य बनाया। स्वतंत्रता के बाद गुजराती साहित्य में गांधीयुग के मेघाणी, धूमकेतु, र.व. देसाई, ईश्वर पेटलीकर, पन्नालाल पटेल, गुलाबदास ब्रोकर आदि द्वारा प्रारंभ की गई परंपरा को आगे बढ़ाने वाले कहानीकारों में सारंग बारोट, विट्ठल पंड्या, इला आरब महेता, धीरूबहन पटेल, कुंदनिका कापडिया के साथ वर्षा अडालजा का नाम जुड़ जाता है। उनकी कई कृतियों की वजह से गुजराती साहित्य में उनका स्थान अग्र है। उन्होंने विषय वस्तु, भाषा-कौशल्य, पात्र-सृष्टि, भाषा-कौशल्य की सृष्टि अनन्य है। डॉ. पंकज पटेल ने सटीक बताया है कि “प्रत्यायन नहीं तो साहित्य नहीं – के सिद्धांत में मानने वाले वर्षा बहन पाठक के अनुभव में विक्षेप हो ऐसी कृत्रिम या साक्षरी भाषा प्रयोजन में ज्यादा विश्वास नहीं रखते।”¹ उनकी ज्यादातर कहानियों में नारी समस्या के साथ अन्य समस्याओं का वर्णन है। उन्होंने कहानी के माध्यम से व्यक्ति के अस्तित्व और यथार्थ के बीच के संघर्ष का वर्णन किया है। अन्य समकालीन कहानीकारों ने कल्पना, प्रतीक के लिए आधुनिकता का वर्णन है

¹ वर्षा अडालजानुं कथा साहित्य, डॉ. पंकज आर पटेल, पृ. २३७ मूल “ प्रत्यायन नहि तो साहित्य नहि – ना सिद्धांतमां मानता वर्षाबहेन वायकनां अनुभवमां विक्षेप पाडे तेवी कृत्रिम डे साक्षरी भाषा प्रयोजवामां श्रद्धा धरावता नथी.”

जबकि वर्षा जी के लिए परंपरा का सकारात्मक स्वीकार और कुछ बातों का परिहार कर अपने खुद के रास्ते पर जाना ज्यादा पसंद करते हैं। उनकी कहानियों के विषय में स्त्री के विविध रूप, दाम्पत्यजीवन, मानव संबंधों की चेतना आदि उनका वैशिष्ट्य है। उनकी कहानियों पर नाटक, टेलि-प्ले एवं धारावाही बन चूके हैं। ममता कालिया जी ने हिन्दी साहित्य में अपनी विवेच्य कहानियों में महानगरों के वर्णन में उनकी उस शहर से जुड़ी यादों के इन्द्रधनुष के साथ तुलना की है। जिस प्रकार इन्द्रधनुष के कुछ रंग गहरे हैं और कुछ रंग पतले हैं उसी तरह हर शहर ने उनके साहित्य पर अपना प्रभाव डाला है। ममता जी ने अपने पुस्तक की भूमिका लिखते हुए बताया है कि “जितने शहरों पर लिखा उतने से ज्यादा अभी मेरे अंदर कसमसा रहे हैं, अपनी हरी- पीली- लाल बत्तियों के साथ जल बुझ रहे हैं।”² यानी हर शहर के साथ जुड़े उनके खट्टे-मीठे अनुभवों की स्मृति उनकी कहानी के परिवेश में प्रस्तुत है। उनके अपने ब्रज प्रदेश तथा ब्रज भाषा के प्रति प्रेम का वर्णन है। ६०-७० वर्ष पुराने समाज की कई बातें तथा मानसिकता का वर्णन यहाँ है। ब्रज भाषा के शब्द तथा मुहावरे तथा लोक-जीवन का वर्णन मिलता है। ‘कितने शहरों में कितनी बार’ कृति में उन्होंने महानगरीय जीवन को सृजनात्मक बताया है। उनकी कहानियों में नगरीय संस्कृति का जो चित्र प्राप्त होता है, वह सराहनीय है। उनकी कहानियों में शहरों की गति तथा परिवर्तनशील इतिहास का वर्णन है। ममता जी के आरंभिक समय में शहरों के बदलाव होने की पीछे पिता की नौकरी थी। मथुरा के बारे में याद करते हुए कहती है कि “जब भी कोई मुझसे पूछता है कि तुम किस शहर की हो, मैं बड़े चक्कर में पड़ जाती हूँ। क्या कहूँ। कहाँ की बताऊँ अपने को।”³ ममता जी के पिताजी की सरकारी नौकरी होने के नाते दो-तीन साल में एक शहर से दूसरे शहर में तबादला हो जाता। बहुत जल्द ही उन्हें स्कूल का माहोल और नई बोली बानी को अपनाना पड़ता। यह एहसास आज के औद्योगिकीकरण की निशानी है। विस्थापित जीवन के संघर्ष का वर्णन है। ममता जी को जब कोई शहर छोड़ना पड़ता तो दुःख के साथ बताती है कि उनका मन नए शहर तथा पुराने शहर के बीच तुलना करने लगता। इस प्रकार उनकी सोच - सामाजिक और सांस्कृतिक रूप से सृजनात्मक रहती। ममता जी ने इलाहाबाद में अट्ठाईस साल नौकरी की। उन्हें यह शहर अपना लगने लगा था। जिस प्रकार चंदन-पानी का रिश्ता रहता है उसी प्रकार ममता जी और इलाहाबाद का संबंध हो गया था। इलाहाबाद के साहित्यिक वातावरण ने उन्हें आकर्षित किया। वे लिखती हैं कि “यूँ ही नहीं हम इलाहाबाद पर फिदा। क्या अदा है इस शहर की। यहाँ का बज्जा-बज्जा मौलिक है, जिसे देखो वह कलाकार निकलता है। अगर मौलिकता नापने का कोई सीटी स्कैन हो तो यकीनन इलाहाबाद सबसे ऊँचे नंबर ले जायेगा।”⁴

वर्षा अडालजा का जीवन भी ममता कालिया की तरह महानगरों के परिवेश में बीता। उनका जन्म मुंबई में हुआ है। इसलिए उनकी कहानियों में महानगरीय परिवेश का वर्णन ज्यादा है। उनके पिता स्व. गुणवंत आचार्य जो साहित्य के क्षेत्र में लेखक एवं फ़िल्मों के

² शोर के विरुद्ध सृजन, ममता कालिया का रचना संसार-सात शहर, स्मृतियों के इन्द्रधनुष, राजाराम भादू, सं. जितेन्द्र श्रीवास्तव, पृ. २१९

³ शोर के विरुद्ध सृजन, ममता कालिया का रचना संसार, गुजरे हुए पर आत्मीय नज़र, मनोज मोहन, सं. जितेन्द्र श्रीवास्तव, पृ. २३६

⁴ शोर के विरुद्ध सृजन, ममता कालिया का रचना संसार, गुजरे हुए पर आत्मीय नज़र, मनोज मोहन, सं. जितेन्द्र श्रीवास्तव, पृ. २३६

कहानीकार के रूप में प्रसिद्ध हुए। व्यावसायिक समस्याओं की वजह से कई शहरों में घूमना पड़ा। उनकी कहानियों के कुछ पात्र ऐसे हैं जो गाँव छोड़कर शहर में आ गए हैं परंतु नगरीय जीवन की चकाचौंध और भौतिक सुखों से आकर्षित नहीं हुए हैं। अपने परंपरागत संस्कारों को निभाते हैं। वर्षा जी स्वयं मुंबई जैसे मेट्रोपालीटन सीटी में रहने के कारण उनकी कहानियों में मुंबई का वर्णन ज़्यादा है।

आवास की समस्या :

समकालीन समय में बड़े शहरों में आवास की समस्या के सामने बड़ा प्रश्नार्थ चिह्न लगा दिया है। कुछ लोगों को रहने के लिए छत मिल जाए तो भी उन्हें उस परिसर के साथ समाधान करना पड़ता है। गाँव से व्यक्ति रोजगार की समस्या में अपना गाँव छोड़कर शहर आ गया। शहरों में जनसंख्या बढ़ जाने से सबको आवास देना मुमकिन नहीं हुआ। ममता जी की कहानियों में आवास की समस्या का यथार्थ वर्णन है। ममता जी ने अपने जीवन का दीर्घ-कालीन समय में मुंबई, इलाहाबाद, दिल्ली जैसे शहरों में आवास की समस्या को भोगा है। उनकी कहानियों के पात्र इस समस्या का सामना करते दिखाई देते हैं। महानगरों में जगह की कमी होने के कारण कम जगह में माचिस की डिबिया की तरह इमारतें खड़ी की जा रही हैं। मध्यवर्गीय परिवार मकान की समस्या से परेशान है। वैश्वीकरण और बाज़ारीकरण के दौर में वह अपने आप को पैसों से मोलने लगा। “वह लड़का जिसे गर्मी लगती है” का योगी इस समस्या का उदाहरण है। उसे छोटे घर में और बाबूजी के चिड़चिड़े स्वभाव की वजह से वह अपनी नौकरी की जगह में रात बिताता है। उसे अपने घर लौटना पसंद नहीं है।

‘एक चपटी सुख’ कहानी में महानगर की आवास की समस्या तथा आर्थिक समस्या में पीसे जाने वाले पति-पत्नी की कहानी है। ‘एक चपटी सुख’ कहानी में चपटी यानि थोड़ा-सा। विद्या संयुक्त परिवार की मध्य-वर्गीय महिला है। वह नौकरी के साथ-साथ घर और परिवार का खयाल रखती है। विद्या आर्थिक तंगी को दूर करने के लिए नौकरी करती है। उसे मालूम है कि मुंबई जैसे महानगरों में बड़े घर का उसका स्वप्न पूरा नहीं होगा। उसे सिर्फ उनके सोने के लिए अलग कमरा मिल जाए तो भी काफी है। दोनों पति-पत्नी ‘एक चपटी सुख’ की तमन्ना रखते हैं। विद्या को अपने बेटे की चिंता है। नौकरी की वजह से उसे पूरा दिन बाहर रहना पड़ता है। इसलिए दादा-दादी के लाड-प्यार में बेटा थोड़ा बिगड़ गया है। कभी-कभी बुजुर्गों के ज़्यादा लाड-प्यार की वजह से बच्चे बिगड़ जाते हैं- ऐसे भयस्थान पर लेखिका ने प्रकाश डाला है। वह पढ़ाई में पीछे पड़ गया है। “बाजुवाळा कदाच घर बदले, जो ए रूम मळी जाय ! बापुजीने के’शु के तमारी प्रोविडन्ड फंड नी रकम आपो . तमने ओफिसमांथी लोन मळी जाय तो कदाच रूम मळी जाय खरी।”⁵ विद्या के इस उद्गार में हमें उसकी आवास की समस्या की ज़लक मिलती है। इस कहानी में मध्यवर्गीय संयुक्त परिवार में बहू की दोहरी ज़िम्मेदारियों के चित्रण में लेखिका को सफलता मिली है।

आर्थिक समस्या :

महंगाई के सामने आमदनी नहीं बढ़ती। ‘बगिया’ कहानी में कुंदन अपने परिवार के भरण-पोषण के लिए कड़ी मेहनत करता है। पूरी कहानी का प्रतीक ‘सफ़ेद फ़्लोक’ उसके आर्थिक संघर्ष का वर्णन करता है। इस वजह से कुंदन का स्वभाव बदल गया था। घर में वह एक-एक पाई जोड़ता रहता। उसने पत्नी के खर्चों पर निगाह रखनी शुरू कर दी। पत्नी ने दोनों बच्चों को स्कूल में होने वाले कार्यक्रम के लिए पति से छिपाकर कपड़े सिल दिए। कार्यक्रम के दिन सुबह उन बच्चों के मुख पर खुशी की वजह से कुंदन को लगता है कि उसके दो बच्चों की खुशी से सिर्फ दो फूल मात्र नहीं पूरी ‘बगिया’ महक रही है। लेखिका ने यहाँ बताया है कि पैसों की कमी और नौकरी के स्थल पर काम का दबाव के कारण पति-पत्नी के दाम्पत्य जीवन की मधुरता नष्ट हो जाती है। कुंदन अपनी प्रामाणिकता और मेहनत और इमानदारी से काम से काम करता है। उसे हमेशा नौकरी चली जाने का डर सताता है। दुकान के अन्य कर्मचारी उसकी काम करने की लगन से ईर्ष्या करते हैं। वर्षा जी ने बताया है कि महानगरों में लोग अपनी प्रगति के लिए दूसरों को कुछ भी कर के नीचा दिखाकर खुद ऊपर उठना चाहता है। इस मानसिकता का शिकार कुंदन हुआ है। उस पर ज़्यादा कपड़ा नापने का आरोप लगाया जाता है। “बढ़ी मुस्कराता हुआ अपना झोला उठाकर उसके काउन्टर की ओर बढ़ रहा था।”⁶ कुंदन को हिसाब वही के विभाग में भेजा गया। कहानी के अंत में उसे अपनी गलती का एहसास होता है। वह अपना चिड़चिड़ा हुआ स्वभाव छोड़कर परिवार के साथ खुश रहने का प्रयत्न करता है। उसे लगत है कि उसके जीवन रूपी ‘बगिया’ के दो फूल बेटी और पत्नी से फिर से महक गई। इस प्रकार कहानी को सुखांत बनाकर लेखिका ने यथार्थ को हमारे सामने रखा है कि कामकाज के स्थल का मानसिक बोझ पारिवारिक जीवन को कभी-कभी मानसिक रूप से त्रस्त कर देता है।

‘एक हता अ अने ब’ कहानी में महानगरों में व्यक्ति के स्वार्थी स्वभाव का वर्णन है। व्यक्ति जीवन में आगे बढ़ने के लिए अपने स्वार्थ के लिए दूसरे व्यक्ति का इस्तेमाल करता है। कहानीकार ने अपने दो पात्रों द्वारा मनुष्य के स्वार्थी स्वभाव का चित्रण किया है। मौकापरस्त मनुष्य अपने आप को आर्थिक रूप से आगे बढ़ने के लिए दोस्त को पीछे छोड़ देता है। ब की मौत पर अ उसकी जगह लेकर नौकरी में आगे बढ़ जाता है। वह ब की पत्नी के बारे में थोड़ा भी विचार न कर के नौकरी में प्रमोशन ले लेता है। अगर वह ‘ब’ की पत्नी को सांत्वना देने जाता तो उसी समय ‘ब’ की जगह कोई ओर ले लेता। लेखिका ने यहाँ मध्यवर्गीय व्यक्ति की आर्थिक समस्या का वर्णन किया है। वह जब दोस्त की जगह लेने से मना कर रहा था तब उसका मेनेजर ही उसे प्रलोभित करता है कि “बॉसने मळो. करगरो. भाग्य खूली जशे.”⁷ ‘अ’ और ‘ब’ की दोस्ती की वजह से वह नौकरी में हुई ‘ब’ की खाली जगह के लिए ज़िज़क रहा था। वह अपनी संवेदनशीलता और

⁵ वर्षा अडालजानी श्रेष्ठ वार्ताओ (एक चपटी सुख), पृ. ५३मूल

बाजुवाळा कदाच घर बदले, जो अ रूम मळी जाय ! बापुजीने के’शु के तमारी प्रोविडन्ड फंड नी रकम आपो. तमने ओफिसमांथी लोन मळी जाय तो कदाच रूम मळी जाय खरी.

⁶ खुश किस्मत (बगिया), ममता कालिया, पृ.१५२

⁷ वर्षा अडालजानी श्रेष्ठ वार्ताओ (एक हता ‘अ’ अने ‘ब’), पृ. ४२ मूल भासने मणो, करगरो, भाग्य खूली जशे.

दोस्ती को एक तरफ रखकर आगे बढ़ जाता है। 'अ' और 'ब' के पात्र द्वारा लेखिका ने महानगरों में जीवन व्यापन करने वाले मध्यवर्गीय इन्सान की आर्थिक समस्या का वर्णन किया है। 'अ' के लिए पैसे दोस्ती से भी ज़्यादा महत्व रखते हैं। पैसे के सामने इन्सानियत पराजित हुई। लेखिका ने नियति की वक्रता का वर्णन किया है। इस छोटी सी कहानी द्वारा लेखिका ने समाज में बढ़ रही अमीर और गरीब के बीच की दूरी का वर्णन किया है। जो समयांतर कम होने की जगह बढ़ती जा रही है। पूँजीवादी समाज गरीब को गरीबी की खाई से उठने नहीं देगा। समकालीन समय में महानगर में रहने वाला मध्यम वर्ग अपना जीवन पैसे कमाने में पूरा कर देता है। इस संघर्ष की दौड़ में व्यक्ति जीवन जीना चूक जाता है। पति-पत्नी दोनों चक्की के दो पत्थर की तरह संघर्ष करते हैं। नगरीय जीवन में व्यक्ति की सफलता उसके जीवन के मूल्यों से नहीं नापी जाती। वह कितने पैसे कमाता है, उसकी धनदौलत और उसके आंगन में खड़ी गाड़ियाँ उसके जीवन की सफलता के ग्राफ़ हैं। दाम्पत्य जीवन की प्रसन्नता और मधुरता की जगह दुःख, शोषण, हताशा एवं अन्य कुंठाओं ने अपना स्थान बना लिया है। भारत में मुंबई, दिल्ली जैसे बड़े महानगरों में एक तरफ़ विकास हो रहा है तो दूसरी तरफ़ झुग्गी-झोंपड़ी में जीने वाले वर्ग का वर्णन किया गया है। 'बाप्पा नी धजा नीचे' की कुसुम के पात्र द्वारा वर्षा जी ने महानगरीय कई समस्याओं को अपनी कहानी में उठाया है। इन संघर्ष में जीने वाले बेबस पात्रों को विकल्पहीन परिस्थिति में यथार्थ पर छोड़ दिया है। कुसुम अकेली औरत, एक बेटी की माँ है और सबसे बड़ी बेबसी वह गरीब है। उसके लिए एक पुरुष का साथ पति के रूप में नहीं बल्कि अपने आप को तथा बेटी को अन्य पुरुष की कामी नज़र से बचाने के लिए आवश्यक है। "मुंबई रात्रे घेरी निद्रामां पडे त्यारे फूटपाथ परनी दुनिया हजी सापोलियानां ढगलानी जेम सळवळती होय." ⁸ फूटपाथ पर जीवन बिताना यानि आदर्श को दूर ढकेलकर वास्तविकता से समझौता है। कुसुम ने बेटी को बचाने के लिए अपने आप को दाँव पर लगा दिया है। "बाकी फूटपाथ पर कटको जग्या मेळववा रुपियानी थेली कां जात धरी देवी पडे छे. एय कर्यु. अहींथी सिद्धिविनायक मंदिरनुं शिखर अने लहेराती धजा देखाती. एटलुं आश्वसन हतुं." ⁹ गरीब, बेबस कुसुम बेटी और अपनी सुरक्षा के लिए भगवान को सर्वोपरि मानती है। उसे भगवान से कोई फ़रियाद नहीं है। वह अपने यथार्थ के साथ जीवन बिताती है। वर्षा जी ने अपने जीवन को एक विराट कैनवास की तरह इस्तमाल किया है। उनके संपर्क में आने वाले नारी-पात्र-कुसुम, हमारे दिमाग में अमिट छाप छोड़ जाते हैं।

निष्कर्ष :

महानगर का मतलब भागती हुई गाड़ियाँ, व्यस्तता से भरा जीवन, बार और पब की चकाचौंध भरी रोशनी नहीं है। महानगर एक संस्कृति है जहाँ ताकतवर इन्सान कमजोर और लाचार को कूचलकर अपनी सफलता की कहानी लिखते हैं। मनुष्य की भावनाएँ विकास और गति के पहिये के नीचे कूचली जा रही है। महानगर का अर्थ तभी सार्थक होगा जब सभी को जीवन जीने का समान अधिकार हो। जहाँ मनुष्य अपने आप को यंत्र न समझे। वह अपना जीवन मनुष्य की तरह बिताए। हम महानगर से 'स्मार्ट सिटी' की ओर बढ़ रहे हैं। मनुष्यता पीछे छूट रही है। इन सभी विचारों पर उभय लेखिकाओं ने प्रकाश डाला है। यहाँ जिन हिन्दी कहानियों की चर्चा की गई है, वहाँ एक हत्या हर जगह हुई है। वह चाहे पति-पत्नी के बीच के बीच के संबंधों की हो या प्रेम की। एक व्यक्ति वह चाहे स्त्री हो या पुरुष, वह आर्थिक दबाव में है या मुश्किलों के साथ संघर्ष करते हुए उसके स्वप्नों की हत्या हो रही है। ममता जी ने अपनी कहानियों द्वारा बताया है कि विकास का कोई विरोधी नहीं है, परंतु विकास के परिदृश्य में हर मनुष्य को ध्यान में रखा जाए। उनकी कई कहानियों में महानगर में पति-पत्नी के कोमल रिश्ते दो अजनबी में बदल जाते हैं। रिश्तों को लेकर मनुष्य के भीतर का संघर्ष, बिखराव, और परिणाम स्वरूप त्रासदी स्थिति का वर्णन है। समाज परिवर्तनशील है। समाज और साहित्य सिक्के की दो पहलू हैं। समाज में अगर हमें परिवर्तन लाना है तो वह साहित्य द्वारा कुछ हद तक संभवित है। साहित्यकार अपने साहित्य द्वारा सिर्फ लोगों को मनोरंजित नहीं करता। वह अपनी साहित्यिक रचना द्वारा समाज में बनती-बिगड़ती बात को अपने कार्य द्वारा प्रकटित करता है। अपनी रचना द्वारा समाज में जागरूकता लाना चाहता है। आज मनुष्य को महानगरों की सुख-सुविधा और पैसे से भरी ज़िंदगी चाहिए। वह इन सुविधाओं का गुलाम बन गया है। उसे अपने साथ जीवन बिताने वाली पढ़ी-लिखी आधुनिक विचारों वाली पत्नी चाहिए और उसके आदेश का पालन करने वाली स्त्री भी! यह दोनों उसे एक व्यक्ति में न मिलने की वजह से संघर्ष का सामना करना पड़ता है। इन सभी समस्याओं से गुज़रता हुआ आम-आदमी ममता जी एवं वर्षा जी की कहानियों के विषय हैं। उभय लेखिकाओं ने अपनी कहानियों द्वारा महानगर के यथार्थ को हमारे सामने प्रस्तुत करने का प्रयत्न किया है। वर्षा अडालजा की कहानियों में नगरीय जीवन की विसंगतियों का वर्णन मिलता है। जिसमें समाज में रहने वाली स्त्री के प्रति नज़रियाँ हो, महानगरों के चकाचौंध भरे जीवन का संघर्ष हो, पश्चिमी जीवन शैली का प्रभाव, संयुक्त परिवार की समस्या, अपने परिवार के लिए सारा जीवन कुरबान कर देने वाले बुजुर्गों के उपेक्षाभरे जीवन की घुटन हो या काँटों भरी ज़िंदगी के बीच अपनेपन का एहसास कराता गुलाब जैसा जीवन हो – ऐसी कई बातों को अपनी कहानी का विषय बना कर अलग-अलग रूप में प्रदर्शित किया है। उभय लेखिकाओं ने अपनी रचनाओं द्वारा महानगर की वास्तविकता सामने रख दी है। पर्यावरण हो या प्रशासन के क्षेत्र-उन सभी क्षेत्र की बर्बरता हमारे सामने यथार्थ के रूप में है। उनकी कहानियों द्वारा निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं कि अगर स्वच्छता, सदाचार, विकास आदि सत्तर से अस्सी प्रतिशत हो जाए तो मानव जात की बड़ी सफलता होगी।

⁸ हरिकथा अनंता(बापानी धजा नीचे), वर्षा अडालजा, पृ. ४९ मूल मुंबई रात्रे घेरी निद्रामां पडे त्यारे फूटपाथ परनी दुनिया ढज्ज सापोलियानां ढगलानी जेम सळवळती होय.

⁹ वही, पृ. ५२ मूल बाकी फूटपाथ पर जग्या मेळववा रुपियानी थेली कां जात धरी देवी पडे छे. एय कर्यु. अहींथी सिद्धि विनायकनुं मंदिर अने शिखर देभानुं अने धजा देभानुं ओटलुं आश्वसन हतुं.

Original Article

भारतामधील शाश्वत पर्यटन विकास: धोरण, नियोजन आणि अंमलबजावणीचे विश्लेषण

डॉ. आरती राणे

अर्थशास्त्र विभाग, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

ई-मेल: drshivrajkadam@gmail.com

सारांश (Abstract) :

Manuscript ID:

JRD -2026-180529

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.134-140

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

भारत हा नैसर्गिक सौंदर्य, जैवविविधता, ऐतिहासिक वारसा आणि सांस्कृतिक विविधतेने समृद्ध देश असून पर्यटन क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासाचा एक महत्वाचा आधारस्तंभ आहे. मात्र, अलीकडच्या काळात वाढत्या पर्यटक संख्येमुळे अनियंत्रित पर्यटन, पर्यावरणीय हानी, संसाधनांचा अति वापर, कचरा व्यवस्थापनातील त्रुटी आणि स्थानिक संस्कृतीवर होणारे नकारात्मक परिणाम ही गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत पर्यटन विकासाची गरज अधिक अधोरेखित होते. या शोध निबंधाचे समस्येचे विधान असे आहे की, भारतामध्ये शाश्वत पर्यटनासाठी धोरणे अस्तित्वात असूनही त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी नसल्यामुळे पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांच्यातील संतुलन साधले जात नाही. त्यामुळे पर्यटन विकास असमतोल आणि दीर्घकालीन दृष्ट्या अस्थिर ठरत आहे.

या अभ्यासातील संशोधन प्रश्न असे आहेत: भारतातील शाश्वत पर्यटन धोरणे कितपत प्रभावी आहेत? नियोजन प्रक्रियेत कोणत्या त्रुटी आहेत? अंमलबजावणीमध्ये कोणती आव्हाने आहेत? आणि स्थानिक समुदायाचा सहभाग किती महत्वाचा ठरतो?

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक कार्यपद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती प्रश्नावली, मुलाखती आणि निरीक्षणाद्वारे तर द्वितीयक माहिती सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके आणि अधिकृत संकेतस्थळांद्वारे संकलित करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे गुणात्मक आणि परिमाणात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

या अभ्यासातून असे अपेक्षित निष्कर्ष निघतात की प्रभावी धोरण, सुयोग्य नियोजन आणि काटेकोर अंमलबजावणी असल्यास शाश्वत पर्यटन विकास साधता येतो. तसेच स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग, पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि जनजागृती यामुळे पर्यटन अधिक टिकाऊ आणि समावेशक बनू शकते.

कीवर्ड्स (Keywords): शाश्वत पर्यटन, पर्यावरण संरक्षण, पर्यटन धोरण, नियोजन, अंमलबजावणी, स्थानिक समुदाय, इको-टुरिझम, भारत, हेरिटेज पर्यटन, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथे हिमालयाच्या पर्वतरांगा, विस्तीर्ण समुद्रकिनारे, समृद्ध वनसंपदा आणि वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा आढळतो. या वैशिष्ट्यांमुळे भारत जागतिक पर्यटन नकाशावर एक महत्वाचे स्थान मिळवतो. पर्यटन क्षेत्र देशाच्या आर्थिक वाढीस चालना देत असताना रोजगारनिर्मिती, परकीय चलन मिळवणे आणि स्थानिक विकासाला प्रोत्साहन देणे यामध्येही मोठी भूमिका बजावते. तथापि, पर्यटनाचा अनियंत्रित आणि अयोग्य विकास पर्यावरणीय संतुलन बिघडवतो, नैसर्गिक संसाधनांवर ताण निर्माण करतो आणि स्थानिक संस्कृतीवर नकारात्मक परिणाम घडवतो.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21368246

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. आरती राणे, अर्थशास्त्र विभाग, के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड

How to cite this article:

राणे, . डॉ. . आरती . (2026). भारतामधील शाश्वत पर्यटन विकास: धोरण, नियोजन आणि अंमलबजावणीचे विश्लेषण. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 134–140. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21368246>

या पार्श्वभूमीवर शाश्वत पर्यटन विकास ही संकल्पना उदयास आली आहे. शाश्वत पर्यटन म्हणजे पर्यावरणाचे रक्षण, सामाजिक समतोल आणि आर्थिक प्रगती यांचा समन्वय साधत पर्यटनाचा विकास करणे. यात वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हितालाही तितकेच महत्त्व दिले जाते. भारतासारख्या विविधतेने समृद्ध देशात शाश्वत पर्यटनासाठी सुयोग्य धोरण, वैज्ञानिक नियोजन आणि प्रभावी अंमलबजावणी अत्यावश्यक ठरते. त्यामुळे पर्यटन क्षेत्राचा दीर्घकालीन, संतुलित आणि जबाबदार विकास साधता येतो.

समस्या विधान :

भारतामध्ये पर्यटन क्षेत्राचा वेगाने विस्तार होत असताना त्यासोबत अनेक गंभीर समस्या उद्भवत आहेत. अनियोजित आणि अनियंत्रित पर्यटनामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर मोठा ताण पडत आहे. लोकप्रिय पर्यटन स्थळांवर गर्दी वाढल्यामुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडत आहे, कचऱ्याची समस्या वाढत आहे आणि जैवविविधतेला धोका निर्माण होत आहे. अनेक ठिकाणी पाणीटंचाई, प्रदूषण आणि भूमीचा अतिरेक वापर ही समस्या तीव्र होत आहे.

याशिवाय, पर्यटनाच्या वाढत्या व्यापामुळे स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैलीवरही नकारात्मक परिणाम दिसून येतो. स्थानिक समुदायांचा सहभाग मर्यादित राहतो आणि पर्यटनातून मिळणारे आर्थिक लाभ सर्वांपर्यंत समानरित्या पोहोचत नाहीत. अनेक वेळा मोठ्या व्यावसायिक घटकांकडेच नफा केंद्रीत होतो, तर स्थानिक लोक वंचित राहतात.

धोरणे आणि नियोजन अस्तित्वात असतानाही त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही, ही देखील एक महत्त्वाची समस्या आहे. पर्यावरणीय नियमांचे उल्लंघन, अपुरी पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता आणि समन्वयाचा अभाव यामुळे शाश्वत पर्यटनाचा उद्देश पूर्ण होत नाही. तसेच हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्तींचा वाढता धोका पर्यटन क्षेत्रासमोर नवीन आव्हाने निर्माण करत आहे.

या सर्व समस्यांमुळे भारतातील पर्यटनाचा विकास दीर्घकालीन आणि संतुलित न राहता अस्थिर स्वरूपाचा होत आहे. त्यामुळे शाश्वत पर्यटन विकासासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे अत्यावश्यक बनले आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील शाश्वत पर्यटन विकासाची संकल्पना आणि तिचे महत्त्व समजून घेणे.
2. पर्यटन क्षेत्राशी संबंधित विद्यमान धोरणे आणि कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
3. शाश्वत पर्यटनाच्या दृष्टीने नियोजन प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.
4. पर्यटन विकासाचा पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि समाजावर होणारा परिणाम तपासणे.
5. स्थानिक समुदायाच्या सहभागाची भूमिका आणि त्याचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
6. शाश्वत पर्यटन अंमलबजावणीतील प्रमुख अडचणी आणि आव्हाने ओळखणे.
7. धोरण, नियोजन आणि अंमलबजावणी यामधील त्रुटी शोधणे.
8. भारतातील शाश्वत पर्यटनासाठी प्रभावी उपाययोजना आणि शिफारसी सुचवणे.
9. पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यटन विकास यामधील समतोल साधण्याचे मार्ग शोधणे.
10. भविष्यातील पर्यटन विकासासाठी शाश्वत मॉडेल तयार करण्याचा विचार करणे.

अभ्यासाची गृहीतके :

1. भारतामध्ये शाश्वत पर्यटन विकासासाठी तयार केलेली धोरणे प्रभावी असली तरी त्यांची अंमलबजावणी पूर्णपणे परिणामकारक नाही.
2. योग्य नियोजन आणि व्यवस्थापन केल्यास पर्यटनाचा पर्यावरणावर होणारा नकारात्मक परिणाम कमी करता येतो.
3. स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग शाश्वत पर्यटन विकासाला गती देतो.
4. शाश्वत पर्यटनामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास आणि रोजगारनिर्मिती वाढते.
5. पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास पर्यटन क्षेत्र अधिक टिकाऊ बनू शकते.
6. पर्यटन विकासातील असमतोलांमुळे काही भागांमध्ये संसाधनांवर अधिक ताण निर्माण होतो.
7. प्रभावी नियमन आणि नियंत्रण यंत्रणा असल्यास अनियंत्रित पर्यटनावर आळा घालता येतो.

8. पर्यटकांमध्ये जागरूकता वाढवल्यास शाश्वत पर्यटनाला चालना मिळते.
9. हवामान बदलाचा पर्यटन क्षेत्रावर दीर्घकालीन परिणाम होण्याची शक्यता आहे.
10. शाश्वत पर्यटनासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मॉडेल अधिक प्रभावी ठरू शकते.

अभ्यासाची संशोधन पद्धती :

भारतामधील शाश्वत पर्यटन विकासाचा अभ्यास करताना संशोधन पद्धती ही अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावते, कारण या माध्यमातून विषयाचा सखोल, वस्तुनिष्ठ आणि सर्वांगीण आढावा घेता येतो. प्रस्तुत अभ्यासासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या संशोधन पद्धतींचा समन्वयित वापर करण्यात आलेला आहे, ज्यामुळे विषयाच्या विविध पैलूंना समतोलपणे समजून घेणे शक्य होते.

या संशोधनाचा स्वरूप प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे भारतातील शाश्वत पर्यटनाची सद्यस्थिती, विविध धोरणे, नियोजन प्रक्रिया आणि अंमलबजावणी यांचे सविस्तर वर्णन करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून पर्यटन क्षेत्रातील समस्या, त्यांचे परिणाम आणि संभाव्य उपाययोजना यांचे चिकित्सक विश्लेषण केले आहे.

माहिती संकलनासाठी प्राथमिक आणि द्वितीयक या दोन्ही स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी पर्यटक, स्थानिक रहिवासी, पर्यटन क्षेत्रातील व्यावसायिक आणि संबंधित अधिकारी यांच्याशी मुलाखती घेतल्या आहेत, तसेच प्रश्नावलीच्या माध्यमातून त्यांचे मत जाणून घेतले आहे. याशिवाय प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे पर्यटन स्थळांची स्थिती, पर्यावरणीय परिणाम आणि स्थानिक सहभाग यांचा अभ्यास केला आहे. द्वितीयक माहितीमध्ये सरकारी अहवाल, पर्यटन धोरणे, संशोधन लेख, पुस्तके आणि अधिकृत संकेतस्थळांवरील माहितीचा समावेश आहे, ज्यामुळे अभ्यासाला भक्कम सैद्धांतिक आधार मिळतो.

नमुना निवडीसाठी उद्देशपूर्ण आणि स्तरीकृत पद्धतींचा अवलंब केला आहे. ज्यामुळे विविध घटकांचा समावेश होऊन अधिक प्रतिनिधिक निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत. संकलित माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक आणि परिमाणात्मक तंत्रांच्या साहाय्याने केले. गुणात्मक विश्लेषणाद्वारे विषयानुसार माहितीचे वर्गीकरण करून त्याचा अर्थ लावला .

अशा प्रकारे, ही संशोधन पद्धती शाश्वत पर्यटन विकासाच्या धोरण, नियोजन आणि अंमलबजावणी या सर्व घटकांचा सखोल अभ्यास करण्यास सहाय्यभूत ठरते आणि यावर आधारित निष्कर्ष अधिक विश्वासाहर् व उपयुक्त ठरतात.

धोरण :

भारतामध्ये शाश्वत पर्यटन विकासासाठी धोरणात्मक पातळीवर विविध उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत. पर्यटन क्षेत्राचा संतुलित, पर्यावरणपूरक आणि सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय पर्यटन धोरण तयार केले असून त्यामध्ये शाश्वततेला केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश आर्थिक विकासाबरोबरच पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक समावेशकता साधणे हा आहे.

i) राष्ट्रीय पर्यटन धोरण ;

भारत सरकारने शाश्वत पर्यटनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध धोरणात्मक उपक्रम राबवले आहेत. या धोरणांमध्ये इको-टुरिझम, ग्रामीण पर्यटन आणि हेरिटेज पर्यटन यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. यामुळे पर्यटनाचा विकास केवळ शहरी भागापुरता मर्यादित न राहता ग्रामीण आणि नैसर्गिक क्षेत्रांपर्यंत पोहोचतो आणि सर्वांगीण विकास साधला जातो.

ii) पर्यावरण संरक्षणावर भर :

शाश्वत पर्यटन धोरणांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाला अत्यंत महत्त्व दिले जाते. जंगल, समुद्रकिनारे आणि डोंगराळ भाग यांसारख्या संवेदनशील परिसंस्थांचे संरक्षण करण्यासाठी विशेष उपाययोजना केल्या जातात. तसेच प्लास्टिक बंदी, कचरा व्यवस्थापन, स्वच्छता मोहिमा आणि हरित तंत्रज्ञानाचा वापर यांसारख्या पर्यावरणपूरक उपक्रमांना प्रोत्साहन दिले जाते.

iii) स्थानिक समुदायाचा सहभाग :

शाश्वत पर्यटनामध्ये स्थानिक लोकांचा सक्रिय सहभाग महत्वाचा मानला जातो. स्थानिक समुदायाला रोजगार आणि उत्पन्नाच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचा आर्थिक विकास साधला जातो. यासाठी कम्युनिटी बेस्ट टुरिझम ही संकल्पना राबवली जाते, ज्यामध्ये पर्यटनाचे नियोजन आणि लाभ स्थानिक समुदायाशी थेट जोडले जातात.

iv) सांस्कृतिक वारशाचे जतन :

भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचे संरक्षण करणे हे शाश्वत पर्यटन धोरणांचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. ऐतिहासिक स्थळे, परंपरा, लोककला आणि सांस्कृतिक वारसा यांचे जतन करून त्यांना पर्यटनाशी जोडले जाते. यामुळे वारसा पर्यटन (Heritage Tourism) वाढीस लागते आणि देशाची सांस्कृतिक ओळख जपली जाते.

v) शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी सुसंगती :

भारताची पर्यटन धोरणे संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी संलग्न आहेत. पर्यावरण संरक्षण, गरिबी निर्मूलन, रोजगार निर्मिती आणि समावेशक विकास या उद्दिष्टांना पर्यटन क्षेत्रातून चालना दिली जाते. यामुळे पर्यटनाचा विकास जागतिक शाश्वत विकास अर्जेड्याशी सुसंगत ठरतो.

एकूणच, भारतातील शाश्वत पर्यटन धोरणे ही पर्यावरण, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा समतोल राखण्यावर आधारित आहेत. ही धोरणे पर्यटन विकासाला दीर्घकालीन, जबाबदार आणि समावेशक स्वरूप देतात.

3) नियोजन :

शाश्वत पर्यटन विकासामध्ये नियोजन हा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे, कारण योग्य नियोजनाशिवाय पर्यटनाचा विकास असंतुलित होऊन पर्यावरणीय आणि सामाजिक समस्या निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर, पायाभूत सुविधा विकास, क्षेत्रनिहाय नियोजन, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि जोखीम व्यवस्थापन यावर विशेष भर दिला जातो.

i) संसाधनांचे योग्य व्यवस्थापन :

शाश्वत पर्यटनासाठी पाणी, ऊर्जा आणि जमीन या नैसर्गिक संसाधनांचा नियंत्रित आणि कार्यक्षम वापर करणे आवश्यक आहे. पर्यटन स्थळांवर पाण्याचा अति वापर, वीजेचा अपव्यय आणि जमिनीचा अनियंत्रित विकास टाळण्यासाठी योग्य नियोजन केले जाते. तसेच, “वहन क्षमता” म्हणजेच एखाद्या पर्यटन स्थळाची पर्यटकांना सामावून घेण्याची क्षमता लक्षात घेऊनच विकासाचे नियोजन केले जाते, जेणेकरून पर्यावरणावर अतिरिक्त ताण येणार नाही.

ii) इन्फ्रास्ट्रक्चर विकास :

पर्यटन विकासासाठी पर्यावरणपूरक पायाभूत सुविधा उभारणे आवश्यक आहे. यामध्ये हरित तंत्रज्ञानावर आधारित हॉटेल्स, स्वच्छ आणि टिकाऊ रस्ते, तसेच पर्यावरणसुरक्षी वाहतूक व्यवस्था यांचा समावेश होतो. सौर ऊर्जा वापर, पावसाचे पाणी साठवण आणि ऊर्जा बचत तंत्रज्ञान यांचा अवलंब करून पर्यटन स्थळे अधिक शाश्वत बनवली जातात.

iii) पर्यटन क्षेत्राचे वर्गीकरण :

पर्यावरणीय संवेदनशीलतेनुसार पर्यटन क्षेत्रांचे योग्य वर्गीकरण केले जाते. इको-सेंसिटिव्ह झोन वेगळे ठेवून तेथे पर्यटनावर मर्यादा घालण्यात येतात. तसेच कोणते भाग पर्यटनासाठी योग्य आहेत हे निश्चित करून त्यानुसार विकास केला जातो. यामुळे निसर्गाचे संरक्षण आणि पर्यटन विकास यामध्ये संतुलन राखले जाते.

iv) तंत्रज्ञानाचा वापर :

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून पर्यटन नियोजन अधिक प्रभावी केले जाते. डिजिटल बुकिंग प्रणाली, स्मार्ट पर्यटन संकल्पना आणि जीआयएस यांचा उपयोग करून पर्यटकांची गर्दी, संसाधनांचा वापर आणि पर्यावरणीय परिणाम यांचा अभ्यास केला जातो. डेटा विश्लेषणाच्या मदतीने योग्य निर्णय घेणे सुलभ होते.

v) जोखीम व्यवस्थापन :

पर्यटन नियोजनामध्ये नैसर्गिक आपत्ती, हवामान बदल आणि पर्यावरणीय धोके यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. यासाठी आपत्कालीन योजना, सुरक्षा उपाय आणि आपत्ती व्यवस्थापन प्रणाली विकसित केली जाते. यामुळे पर्यटन स्थळे अधिक सुरक्षित आणि टिकाऊ बनतात.

एकूणच, शाश्वत पर्यटनासाठी प्रभावी नियोजन हे पर्यावरण संरक्षण, संसाधन व्यवस्थापन आणि तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर यावर आधारित असते. यामुळे पर्यटनाचा विकास दीर्घकालीन आणि संतुलित स्वरूपात साधता येतो.

4) अंमलबजावणी :

शाश्वत पर्यटन विकासामध्ये अंमलबजावणी हा अंतिम पण अत्यंत निर्णायक टप्पा आहे. योग्य धोरणे आणि नियोजन असूनही जर अंमलबजावणी प्रभावी नसेल, तर अपेक्षित परिणाम साधता येत नाहीत. त्यामुळे विविध घटकांच्या समन्वयातून शाश्वत पर्यटनाची अंमलबजावणी केली जाते.

i) सरकार आणि खाजगी क्षेत्र सहकार्य :

शाश्वत पर्यटन प्रकल्प प्रभावीपणे राबवण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मॉडेलचा वापर केला जातो. या मॉडेलमध्ये सरकार धोरणे, परवानग्या आणि मार्गदर्शन पुरवते, तर खाजगी क्षेत्र गुंतवणूक, व्यवस्थापन आणि सेवा सुविधा विकसित करते. यामुळे प्रकल्प अधिक कार्यक्षम आणि जलद गतीने पूर्ण होतात.

ii) स्थानिक स्तरावर कार्यक्रम राबवणे :

शाश्वत पर्यटनाचा खरा प्रभाव स्थानिक पातळीवर दिसतो. त्यामुळे ग्रामपंचायती, स्थानिक प्रशासन आणि स्वयंसेवी संस्था यांचा सक्रिय सहभाग घेतला जातो. स्थानिक लोकांना मार्गदर्शक, हस्तकला विक्रेते, होमस्टे मालक म्हणून प्रोत्साहन दिले जाते, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होते.

iii) प्रशिक्षण आणि जनजागृती :

पर्यटन क्षेत्रातील मनुष्यबळाला योग्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. यामध्ये हॉस्पिटॅलिटी व्यवस्थापन, पर्यटक मार्गदर्शन कौशल्ये आणि सेवा गुणवत्ता यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्याचबरोबर पर्यटकांमध्ये पर्यावरण संरक्षण, कचरा व्यवस्थापन आणि जबाबदार पर्यटन याबाबत जनजागृती केली जाते.

iv) नियम आणि नियंत्रण :

शाश्वत पर्यटनासाठी कठोर नियम आणि नियंत्रण व्यवस्था आवश्यक आहे. बांधकाम नियम, पर्यावरणीय परवानग्या आणि क्षेत्रनिहाय मर्यादा यांचे काटेकोर पालन केले जाते. अनियंत्रित पर्यटन, अवैध बांधकाम आणि पर्यावरणीय हानी रोखण्यासाठी प्रशासनाकडून नियंत्रण ठेवले जाते.

v) निगराणी आणि मूल्यमापन :

अंमलबजावणीची प्रभावीता तपासण्यासाठी पर्यटन प्रकल्पांचे सतत निरीक्षण आणि मूल्यांकन केले जाते. विविध शाश्वतता निर्देशक वापरून पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांचे मोजमाप केले जाते. यामुळे आवश्यक सुधारणा वेळेवर करता येतात.

एकूणच, शाश्वत पर्यटनाची यशस्वी अंमलबजावणी ही सरकार, खाजगी क्षेत्र आणि स्थानिक समुदाय यांच्या समन्वयावर अवलंबून असते. प्रभावी अंमलबजावणीमुळे पर्यटन विकास पर्यावरणपूरक, समावेशक आणि दीर्घकालीन स्वरूपात साध्य करता येतो.

5) आव्हाने :

भारतामध्ये शाश्वत पर्यटन विकास साधताना अनेक प्रकारची आव्हाने समोर येतात. पर्यटन क्षेत्राचा झपाट्याने होणारा विस्तार, वाढती पर्यटक संख्या आणि अपुरी व्यवस्थापन यामुळे पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासकीय समस्या निर्माण होत आहेत.

i) अनियोजित पर्यटनामुळे पर्यावरणीय हानी:

अनेक पर्यटन स्थळांवर नियोजनाशिवाय वाढणाऱ्या पर्यटक संख्येमुळे पर्यावरणावर मोठा ताण पडतो. जंगलतोड, पाणी प्रदूषण, कचरा वाढ आणि जैवविविधतेचा न्हास ही प्रमुख समस्या दिसून येते. अनियंत्रित पर्यटनामुळे नैसर्गिक परिसंस्थेचे संतुलन बिघडते.

ii) स्थानिक संस्कृतीवर नकारात्मक परिणाम:

पर्यटनाच्या वाढत्या प्रभावामुळे काही ठिकाणी स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैलीवर नकारात्मक परिणाम होतो. व्यावसायिकीकरणामुळे पारंपरिक मूल्ये कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो आणि स्थानिक ओळख धोक्यात येते.

iii) पायाभूत सुविधांची कमतरता :

अनेक पर्यटन स्थळांवर रस्ते, स्वच्छता व्यवस्था, वाहतूक, निवास आणि आरोग्य सुविधा अपुऱ्या आहेत. त्यामुळे पर्यटकांचा अनुभव कमी होतो आणि स्थानिक संसाधनांवर अतिरिक्त ताण येतो. योग्य पायाभूत सुविधा नसल्याने शाश्वत पर्यटनाचा विकास अडथळ्यांत येतो.

iv) धोरणांची अंमलबजावणी कमी प्रभावी :

जरी शाश्वत पर्यटनासाठी विविध धोरणे अस्तित्वात असली तरी त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. प्रशासकीय समन्वयाचा अभाव, भ्रष्टाचार आणि जागरूकतेची कमतरता यामुळे धोरणांचा अपेक्षित परिणाम मिळत नाही.

v) हवामान बदलाचा प्रभाव :

हवामान बदलामुळे पर्यटन क्षेत्रावर गंभीर परिणाम होत आहेत. अतिवृष्टी, दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे पर्यटन स्थळांचे नुकसान होते आणि पर्यटनाची सातत्यता बाधित होते.

एकूणच, शाश्वत पर्यटन विकासासमोर पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासकीय अशी अनेक आव्हाने आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी प्रभावी नियोजन, कठोर अंमलबजावणी आणि जनजागृती अत्यंत आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

1. शाश्वत पर्यटन विकासांमुळे पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक विकास यांचा समतोल साधता येतो.
2. भारतातील पर्यटन धोरणे शाश्वत विकासाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलतात.
3. योग्य नियोजन आणि प्रभावी अंमलबजावणीमुळे पर्यटन क्षेत्र अधिक टिकाऊ बनते.
4. स्थानिक समुदायाच्या सहभागामुळे पर्यटनाचा सामाजिक व आर्थिक फायदा वाढतो.
5. पर्यावरणपूरक उपक्रमांमुळे नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण शक्य होते.
6. शाश्वत पर्यटनामुळे सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि संवर्धन होते.
7. धोरणे आणि SDGs यांची सुसंगती पर्यटन विकासाला जागतिक स्तरावर महत्त्व देते.
8. आव्हाने असली तरी योग्य उपाययोजनांद्वारे शाश्वत पर्यटन साध्य करता येते.
9. शाश्वत पर्यटन हे भविष्यातील विकासासाठी आवश्यक आणि अपरिहार्य आहे.
10. भारताला जागतिक पर्यटन नकाशावर शाश्वत पर्यटनाचे आदर्श मॉडेल बनवण्याची क्षमता आहे.

शिफारशी / उपाय :

1. शाश्वत पर्यटनासाठी कठोर पर्यावरणीय कायदे आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
2. प्रत्येक पर्यटन स्थळासाठी carrying capacity निश्चित करून त्यानुसार पर्यटकांची मर्यादा ठरवावी.
3. पर्यावरणपूरक पायाभूत सुविधा (eco-friendly infrastructure) विकसित कराव्यात.
4. प्लास्टिक वापरावर पूर्णपणे बंदी आणि कचरा व्यवस्थापन प्रणाली अधिक मजबूत करावी.
5. स्थानिक समुदायाचा पर्यटन नियोजन आणि व्यवस्थापनामध्ये सक्रिय सहभाग वाढवावा.
6. ग्रामीण आणि आदिवासी भागात community-based tourism अधिक विकसित करावे.
7. पर्यटकांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाबाबत जनजागृती मोहिमा राबवाव्यात.
8. पर्यटन क्षेत्रातील मनुष्यबळासाठी नियमित प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.
9. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा (Smart Tourism, GIS) वापर वाढवून नियोजन अधिक प्रभावी करावे.
10. संवेदनशील पर्यावरणीय क्षेत्रांमध्ये (eco-sensitive zones) पर्यटनावर नियंत्रण ठेवावे.
11. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) मॉडेल अधिक प्रभावीपणे राबवावे.
12. हवामान बदलाच्या परिणामांचा विचार करून आपत्ती व्यवस्थापन योजना तयार कराव्यात.
13. सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी संरक्षित आणि नियंत्रित पर्यटनाला प्रोत्साहन द्यावे.
14. पर्यटन विकासाचे नियमित निरीक्षण आणि मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. Guo,Y.,Jiang, J.,& Li,S.(2019). A sustainable tourism policy research review. Sustainability, 11(11), 3187. <https://doi.org/10.3390/su11113187>
2. 10.3390/su11113187

3. Khan,M.R., Khan,H.U.R., Lim,C.K., Tan,K.L., & Ahmed, M.F. (2021). Sustainable tourism policy, destination management and sustainable tourism development: A moderated-mediation model. *Sustainability*, 13(21), 12156. <https://doi.org/10.3390/su132112156>.
4. Jasrotia,S.S., Kamila,M.K., & Patel,V.K.(2021). Impact of sustainable tourism on tourist's satisfaction: Evidence from India. *Journal of Tourism Insights*, 11(2). <https://doi.org/10.1177/22785337211043960>
7. 4. Tripathi, A., & Pal, S. (2026). Sustainable tourism and cultural preservation. *International Journal of Research & Technology*, 14(S1), 208–210. <https://doi.org/10.64882/ijrt.v14.iS1.995>.
8. 5. Mondal, S., & Samaddar, K. (2021). Responsible tourism towards sustainable development: Literature review and research agenda. *Asia Pacific Business Review*, 27(2), 229–266. <https://doi.org/10.1080/13602381.2021.1857963>.
6. Tyagi, S. (2024). Impact of tourism sustainability on regional development: A systematic literature review. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 16(3), 290–309. <https://doi.org/10.1080/19407963.2024.2316733>

Original Article

दलित, नारीवादी और हाशिये का साहित्य: हिन्दी परिप्रेक्ष्य

डॉ. सर्वमंगला एस्. कमतगी

प्राचार्या, एस्. एस्. एन् कला और वाणिज्य महाविद्यालय, हुक्केरी

जिला बेलगावि, कर्नाटक राज्य

Email: drsgkk1@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:

JRD -2026-180530

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.141-144

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

हिन्दी साहित्य में दलित, नारीवादी तथा हाशिये का साहित्य आधुनिक युग की एक महत्वपूर्ण वैचारिक धारा के रूप में उभरकर सामने आया है, जिसने पारंपरिक साहित्यिक संरचनाओं को चुनौती देते हुए सामाजिक न्याय, समानता और मानवीय गरिमा के प्रश्नों को केंद्र में स्थापित किया है। यह साहित्य उन वर्गों की आवाज़ है जो ऐतिहासिक रूप से सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक रूप से उपेक्षित रहे हैं। दलित साहित्य ने जाति-आधारित उत्पीड़न और असमानता के विरुद्ध संघर्ष को स्वर दिया, जबकि नारीवादी साहित्य ने स्त्री के अस्तित्व, स्वतंत्रता और अधिकारों के प्रश्न को प्रमुखता से उठाया। इसी प्रकार हाशिये का साहित्य उन सभी वर्गों का प्रतिनिधित्व करता है जो मुख्यधारा से बाहर रहे हैं, जैसे आदिवासी, अल्पसंख्यक और श्रमिक वर्ग। यह शोध-पत्र हिन्दी साहित्य में इन तीनों धाराओं के विकास, उनके वैचारिक आधार, प्रमुख रचनाकारों तथा उनके योगदान का विश्लेषण प्रस्तुत करता है। साथ ही यह भी स्पष्ट करता है कि इन साहित्यिक आंदोलनों ने भारतीय समाज में परिवर्तन की प्रक्रिया को कैसे प्रभावित किया है।

मुख्य शब्द : दलित साहित्य, नारीवादी साहित्य, हाशिये का साहित्य, सामाजिक न्याय, स्त्री अस्मिता, जाति व्यवस्था, लैंगिक समानता, वंचित वर्ग, सामाजिक परिवर्तन, पहचान (अस्मिता), प्रतिरोध, मानवाधिकार, आदिवासी साहित्य, हिन्दी साहित्य, समावेशी विमर्श

प्रस्तावना

हिन्दी साहित्य का इतिहास केवल सौंदर्य और भावनाओं का इतिहास नहीं है, बल्कि यह समाज के यथार्थ, संघर्ष और परिवर्तन का भी दस्तावेज़ है। समय के साथ साहित्य में विभिन्न विमर्शों का उदय हुआ, जिनमें दलित विमर्श, स्त्री विमर्श और हाशिये का विमर्श प्रमुख हैं। ये तीनों धाराएँ उस असंतुलन को उजागर करती हैं, जो सदियों से भारतीय समाज में व्याप्त रहा है।

दलित साहित्य का उदय सामाजिक न्याय की चेतना से जुड़ा हुआ है, जो जातिगत भेदभाव के विरुद्ध संघर्ष करता है। नारीवादी साहित्य स्त्री की स्वतंत्रता, आत्मसम्मान और समान अधिकारों की मांग करता है। हाशिये का साहित्य उन वर्गों की पीड़ा और संघर्ष को अभिव्यक्त करता है, जिन्हें मुख्यधारा के साहित्य में स्थान नहीं मिला।

इन तीनों धाराओं ने हिन्दी साहित्य को न केवल समृद्ध किया है, बल्कि उसे अधिक लोकतांत्रिक और समावेशी भी बनाया है।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21368328

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. सर्वमंगला एस्. कमतगी, प्राचार्या, एस्. एस्. एन् कला और वाणिज्य महाविद्यालय, हुक्केरी, जिला बेलगावि, कर्नाटक राज्य

How to cite this article:

कमतगी, . डॉ. सर्वमंगला . एस्. (2026). दलित, नारीवादी और हाशिये का साहित्य: हिन्दी परिप्रेक्ष्य. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 141–144. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21368328>

दलित साहित्य: वैचारिक आधार, विकास और अभिव्यक्ति का विस्तार

दलित साहित्य केवल एक साहित्यिक धारा नहीं, बल्कि एक सशक्त वैचारिक आंदोलन है, जिसकी जड़ें सामाजिक न्याय, समानता और मानवाधिकार के सिद्धांतों में निहित हैं। यह साहित्य उन लोगों की अभिव्यक्ति है, जिन्हें सदियों तक सामाजिक संरचना के निचले पायदान पर रखा गया और जिनके अनुभवों, पीड़ाओं तथा संघर्षों को मुख्यधारा के साहित्य में पर्याप्त स्थान नहीं मिला। दलित साहित्य का मूल उद्देश्य केवल पीड़ा का चित्रण करना नहीं, बल्कि उस पीड़ा के विरुद्ध प्रतिरोध खड़ा करना और आत्मसम्मान की स्थापना करना है।

दलित साहित्य की वैचारिक प्रेरणा का प्रमुख स्रोत डॉ. भीमराव अम्बेडकर के विचार हैं, जिन्होंने समानता, शिक्षा और संगठन के माध्यम से सामाजिक परिवर्तन का मार्ग प्रशस्त किया। अम्बेडकर के सिद्धांत—“शिक्षित बनो, संगठित हो, संघर्ष करो”—ने दलित साहित्यकारों को एक नई दिशा प्रदान की। उनके विचारों ने दलित समाज को अपनी पहचान और अधिकारों के प्रति जागरूक किया, जिसका प्रभाव साहित्य में स्पष्ट रूप से दिखाई देता है।

हिन्दी दलित साहित्य का संगठित रूप विशेष रूप से 20वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में विकसित हुआ, हालांकि इसके बीज पहले ही बोए जा चुके थे। प्रारंभिक दौर में दलित अनुभवों को अन्य लेखकों ने भी व्यक्त किया, किन्तु बाद में स्वयं दलित लेखकों ने अपनी पीड़ा और संघर्ष को अपनी दृष्टि से अभिव्यक्त करना प्रारंभ किया। यह परिवर्तन अत्यंत महत्वपूर्ण था, क्योंकि इससे साहित्य में ‘प्रतिनिधित्व’ का प्रश्न सामने आया और दलितों की आवाज़ सीधे रूप में उभरकर आई।

प्रमुख दलित साहित्यकार ओमप्रकाश वाल्मीकि की आत्मकथा ‘जूठन’ दलित जीवन के यथार्थ का एक महत्वपूर्ण दस्तावेज़ है। इसमें उन्होंने अपने बचपन से लेकर सामाजिक संघर्षों तक की घटनाओं को अत्यंत मार्मिक ढंग से प्रस्तुत किया है। एक स्थान पर वे लिखते हैं—“स्कूल में झाड़ू लगाना मेरी नियति बना दी गई थी।” यह कथन केवल व्यक्तिगत अनुभव नहीं, बल्कि उस सामाजिक व्यवस्था का प्रतिबिम्ब है, जिसमें जाति के आधार पर मनुष्य की गरिमा को निर्धारित किया जाता है।

इसी प्रकार सूरजपाल चौहान और मोहनदास नैमिशराय जैसे लेखकों ने भी दलित जीवन के विविध आयामों को अपने साहित्य में प्रस्तुत किया। इनके लेखन में आत्मकथात्मक तत्वों के साथ-साथ सामाजिक विश्लेषण भी देखने को मिलता है, जो दलित साहित्य को केवल भावनात्मक नहीं, बल्कि वैचारिक रूप से भी समृद्ध बनाता है।

दलित कविता में प्रतिरोध की भावना अत्यंत प्रबल होती है। यह कविता केवल सौंदर्य या भावुकता तक सीमित नहीं रहती, बल्कि सीधे-सीधे सामाजिक अन्याय पर प्रहार करती है। उदाहरण के रूप में—

“अब और नहीं सहेंगे हम अपमान की यह रीत,
हम भी लिखेंगे इतिहास, बदलेंगे अपनी प्रीति।”

ऐसी पंक्तियाँ दलित साहित्य की संघर्षशील चेतना को प्रकट करती हैं, जहाँ कवि अपने अस्तित्व को स्थापित करने के लिए प्रतिबद्ध दिखाई देता है।

दलित साहित्य की एक महत्वपूर्ण विशेषता इसकी यथार्थपरकता (Realism) है। इसमें जीवन के कठोर और कड़वे अनुभवों को बिना किसी आडंबर के प्रस्तुत किया जाता है। यह साहित्य उस ‘सजावटी यथार्थ’ को अस्वीकार करता है, जो वास्तविक समस्याओं को छिपाने का प्रयास करता है। इसके स्थान पर यह समाज की सच्चाई को उजागर करता है, चाहे वह कितनी भी कठोर क्यों न हो।

इसके अतिरिक्त दलित साहित्य में भाषा की सरलता और सीधेपन पर विशेष बल दिया जाता है। यह भाषा आम जन की भाषा होती है, जिसमें कृत्रिमता या जटिलता नहीं होती। इसका उद्देश्य अधिक से अधिक लोगों तक अपनी बात पहुँचाना होता है। यही कारण है कि दलित साहित्य जनसामान्य के बीच अधिक प्रभावी रूप से संवाद स्थापित करता है।

समकालीन परिप्रेक्ष्य में दलित साहित्य का दायरा और भी विस्तृत हो गया है। अब इसमें केवल जाति आधारित उत्पीड़न ही नहीं, बल्कि शिक्षा, रोजगार, राजनीति और सांस्कृतिक पहचान जैसे विषय भी शामिल हो गए हैं। यह साहित्य अब वैश्विक स्तर पर भी चर्चा का विषय बन चुका है और विभिन्न भाषाओं में अनुवादित होकर व्यापक पाठक वर्ग तक पहुँच रहा है।

इस प्रकार दलित साहित्य हिन्दी साहित्य की एक सशक्त और आवश्यक धारा है, जो न केवल समाज के उपेक्षित वर्गों की आवाज़ को अभिव्यक्त करती है, बल्कि सामाजिक परिवर्तन की दिशा में एक महत्वपूर्ण भूमिका भी निभाती है। यह साहित्य हमें यह समझने के लिए प्रेरित करता है कि वास्तविक प्रगति तभी संभव है, जब समाज के सभी वर्गों को समान अवसर और सम्मान प्राप्त हो।

नारीवादी साहित्य : वैचारिक परिप्रेक्ष्य और साहित्यिक अभिव्यक्ति

नारीवादी साहित्य हिन्दी साहित्य की एक महत्वपूर्ण वैचारिक धारा है, जिसका मूल उद्देश्य स्त्री की अस्मिता, स्वतंत्रता, अधिकारों तथा सामाजिक समानता को स्थापित करना है। यह साहित्य पितृसत्तात्मक समाज द्वारा निर्मित उन संरचनाओं को चुनौती देता है, जिनमें स्त्री को द्वितीयक, निर्भर और सीमित भूमिका में देखा गया है। नारीवादी साहित्य केवल स्त्री के दुःख और पीड़ा का वर्णन नहीं करता, बल्कि उसके आत्मबोध, प्रतिरोध, स्वायत्तता और सशक्तिकरण की प्रक्रिया को भी अभिव्यक्त करता है।

हिन्दी में नारीवादी साहित्य का विकास धीरे-धीरे हुआ, जिसमें प्रारंभिक दौर में स्त्री की संवेदनाओं को भावनात्मक रूप में प्रस्तुत किया गया, जबकि आधुनिक काल में यह अधिक वैचारिक और प्रतिरोधात्मक स्वरूप ग्रहण करता गया। इस साहित्य का वैचारिक आधार समानता, स्वतंत्रता, न्याय और मानवीय गरिमा जैसे सिद्धांतों पर आधारित है।

प्रमुख कवयित्री महादेवी वर्मा को हिन्दी नारीवादी चेतना की अग्रदूत माना जाता है। उनके काव्य में स्त्री के आंतरिक संसार, उसकी संवेदनशीलता और आत्मिक पीड़ा का अत्यंत सूक्ष्म चित्रण मिलता है। उनकी प्रसिद्ध पंक्तियाँ—“मैं नीर भरी दुःख की बदली”

स्त्री के अंतर्मन की उस वेदना को अभिव्यक्त करती हैं, जिसे समाज अक्सर अनदेखा कर देता है। महादेवी वर्मा का लेखन स्त्री को केवल सहानुभूति का पात्र नहीं, बल्कि एक संवेदनशील और विचारशील व्यक्तित्व के रूप में प्रस्तुत करता है।

इसी प्रकार मन्नू भंडारी ने अपने उपन्यासों और कहानियों में स्त्री के सामाजिक और पारिवारिक संघर्षों को यथार्थ रूप में प्रस्तुत किया। उनके उपन्यास ‘आपका बंटी’ में टूटते हुए पारिवारिक संबंधों के बीच स्त्री की स्थिति और उसकी मनोवैज्ञानिक जटिलताओं का प्रभावशाली चित्रण मिलता है। उनके लेखन में स्त्री केवल सहन करने वाली नहीं, बल्कि परिस्थितियों से जूझने वाली और अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष करने वाली व्यक्तित्व के रूप में उभरती है।

आधुनिक हिन्दी साहित्य में कृष्णा सोबती का योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण है। उन्होंने स्त्री के व्यक्तित्व को सामाजिक बंधनों से मुक्त कर एक स्वतंत्र और आत्मनिर्भर रूप में प्रस्तुत किया। उनके उपन्यास ‘जिंदगीनामा’ में स्त्री जीवन के विविध आयामों का गहन चित्रण मिलता है, जिसमें उसकी इच्छाएँ, संघर्ष और आत्मनिर्णय की क्षमता प्रमुख रूप से उभरकर सामने आती है।

नारीवादी कविता में स्त्री की आत्मचेतना और विद्रोह का स्वर स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। उदाहरण के रूप में—

“मैं अबला नहीं, सबला हूँ, अपनी पहचान मैं खुद गढ़ती हूँ।”

ऐसी पंक्तियाँ स्त्री के आत्मविश्वास और आत्मनिर्भरता की भावना को प्रकट करती हैं, जो नारीवादी साहित्य का मूल तत्व है।

नारीवादी साहित्य की एक महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि यह स्त्री को केवल एक ‘भूमिका’ (जैसे माँ, पत्नी या पुत्री) तक सीमित नहीं करता, बल्कि उसे एक स्वतंत्र व्यक्तित्व के रूप में देखता है। यह साहित्य स्त्री के अनुभवों, इच्छाओं और आकांक्षाओं को केंद्र में रखता है, जो पारंपरिक साहित्य में अक्सर उपेक्षित रहे हैं।

इसके अतिरिक्त नारीवादी साहित्य में भाषा और अभिव्यक्ति की नई शैली भी विकसित हुई है। इसमें सरल, स्पष्ट और प्रत्यक्ष भाषा का प्रयोग किया जाता है, जो स्त्री के अनुभवों को प्रभावी ढंग से प्रस्तुत करने में सहायक होती है। यह भाषा किसी प्रकार की आडंबरपूर्णता से मुक्त होती है और सीधे पाठक के मन पर प्रभाव डालती है।

समकालीन परिप्रेक्ष्य में नारीवादी साहित्य का दायरा और भी विस्तृत हो गया है। अब इसमें केवल स्त्री-पुरुष समानता ही नहीं, बल्कि लैंगिक पहचान, कार्यस्थल पर समान अवसर, घरेलू हिंसा, शिक्षा और आर्थिक स्वतंत्रता जैसे मुद्दों को भी शामिल किया गया है। यह साहित्य अब वैश्विक विमर्श का हिस्सा बन चुका है और विभिन्न सांस्कृतिक संदर्भों में स्त्री के अनुभवों को समझने का माध्यम बन रहा है।

इस प्रकार नारीवादी साहित्य हिन्दी साहित्य की एक सशक्त और प्रगतिशील धारा है, जो समाज में समानता, न्याय और मानवीय गरिमा की स्थापना के लिए निरंतर प्रयासरत है। यह न केवल स्त्री की आवाज़ को अभिव्यक्त करता है, बल्कि समाज को एक अधिक संवेदनशील और न्यायपूर्ण दिशा में अग्रसर करने का कार्य भी करता है।

हाशिये का साहित्य : उपेक्षित वर्गों की आवाज़

हाशिये का साहित्य उन सभी वर्गों का प्रतिनिधित्व करता है जो मुख्यधारा से बाहर रहे हैं। इसमें आदिवासी, अल्पसंख्यक, श्रमिक और अन्य वंचित वर्गों की समस्याओं और संघर्षों को अभिव्यक्त किया जाता है।

प्रमुख लेखक महाश्वेता देवी ने अपने साहित्य में आदिवासी जीवन और उनके संघर्षों को अत्यंत सशक्त रूप में प्रस्तुत किया। उनकी रचनाओं में शोषण, अन्याय और प्रतिरोध की भावना स्पष्ट रूप से दिखाई देती है।

इसी प्रकार फणीश्वरनाथ रेणु ने ग्रामीण जीवन और हाशिये के समाज का सजीव चित्रण किया। उनके उपन्यास "मैला आँचल" में समाज के उपेक्षित वर्गों की समस्याओं को यथार्थ रूप में प्रस्तुत किया गया है।

हाशिये का साहित्य समाज के उन पहलुओं को सामने लाता है, जिन्हें अक्सर अनदेखा कर दिया जाता है। यह साहित्य सामाजिक असमानता के विरुद्ध एक महत्वपूर्ण हस्तक्षेप है।

साहित्यिक विशेषताएँ और सामाजिक प्रभाव

दलित, नारीवादी और हाशिये का साहित्य केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति नहीं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन का एक सशक्त माध्यम है। इन तीनों धाराओं में समानता, न्याय और मानवाधिकार की भावना प्रमुख है।

इन साहित्यिक आंदोलनों ने हिन्दी साहित्य को एक नई दिशा प्रदान की है, जहाँ केवल सौंदर्य और कल्पना ही नहीं, बल्कि यथार्थ, संघर्ष और परिवर्तन भी महत्वपूर्ण हो गए हैं। इन धाराओं ने साहित्य को अधिक लोकतांत्रिक और समावेशी बनाया है, जिससे समाज के हर वर्ग को अपनी बात कहने का अवसर मिला है।

निष्कर्ष

अंततः यह कहा जा सकता है कि दलित, नारीवादी और हाशिये का साहित्य हिन्दी साहित्य की अत्यंत महत्वपूर्ण और प्रभावशाली धाराएँ हैं, जिन्होंने समाज में व्याप्त असमानताओं और अन्याय के विरुद्ध एक सशक्त आवाज़ उठाई है। इन साहित्यिक आंदोलनों ने न केवल साहित्य की विषयवस्तु को विस्तृत किया है, बल्कि उसे अधिक संवेदनशील और यथार्थपरक भी बनाया है।

इन धाराओं के प्रमुख रचनाकारों ने अपने लेखन के माध्यम से समाज के उपेक्षित वर्गों की पीड़ा, संघर्ष और आकांक्षाओं को अभिव्यक्त किया, जिससे साहित्य सामाजिक परिवर्तन का एक प्रभावी माध्यम बन सका। वर्तमान समय में इन धाराओं की प्रासंगिकता और भी बढ़ जाती है, क्योंकि ये हमें समानता, न्याय और मानवता के मूल्यों की ओर प्रेरित करती हैं।

संदर्भ

1. ओमप्रकाश वाल्मीकि – जूठन
2. महादेवी वर्मा – नीर भरी दुःख की बदली
3. सुभद्रा कुमारी चौहान – झाँसी की रानी
4. मन्नू भंडारी – आपका बंटी
5. कृष्णा सोबती – ज़िंदगीनामा
6. महाश्वेता देवी – द्रौपदी
7. फणीश्वरनाथ रेणु – मैला आँचल
8. कंवल भारती – दलित विमर्श संबंधी लेख

Original Article

21वीं सदी का स्त्री लेखन और पारिवारिक मूल्य।

Yuvraj Dagadu Patil

K.N.P. College Walwa, Tel- walwa, Dist- Sangli.

Email - samrathishwari@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180531

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.145-149

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

शोध सार:-

21 सदी का स्त्री लेखन पारंपरिक पारिवारिक मूल्यों को पुनरपरिभाषित करते हुए पितृसत्ताक ढांचे को चुनौती दे रहा है। यह साहित्य कामकाजी महिलाओं की अस्मिता, व्यक्तिगत स्वतंत्रता और आर्थिक आत्मनिर्भरता को केंद्र में रखता है। साथही रिश्ते में आ रहे बदलावों, वर्तनाओं, को तोड़ने और 'स्व' की खोज को मुखरता से चित्रित करता है। 21वीं सदी में हिंदी साहित्य में स्त्री लेखन एक महत्वपूर्ण और सशक्त धारा के रूप में उभरकर सामने आया है। इस युग की महिला लेखिकाओं ने अपने साहित्य के माध्यम से स्त्री के जीवन उसकी संवेदनाओं, संघर्षों, अधिकारों और पारिवारिक संबंधों को नई दृष्टि से प्रस्तुत किया है। स्त्री लेखन केवल व्यक्तिगत अनुभवों का वर्णन नहीं है, बल्कि यह सामाजिक सांस्कृतिक और पारिवारिक रचनाओं की पडताल भी करता है।

समकालीन स्त्री लेखन में परिवार को केवल त्याग की वेदी नहीं, बल्कि एक ऐसे स्थान के रूप में देखा जा रहा है, जहां स्त्री के अपने अधिकार और आकांक्षाएं हो। इस काल में स्वतंत्र निर्णय लेने वाली महिला की छवि उभरी है। वह विवाह प्रेम और मातृत्व को व्यक्तिगत पसंद के रूप में देखती है। न की अनिवार्य दायित्व के रूप में। आर्थिक आत्मनिर्भरता, कहानीयां और उपन्यासों में, कमाओ स्त्री की भूमिका प्रमुखता से चित्रित है। यह आत्मनिर्भरता न केवल परिवार में निर्णय लेने की क्षमता बढ़ती है, बल्कि रिश्तों में समतावादी दृष्टिकोण को भी बढ़ावा देती है। करियर और परिवार के बीच संतुलन बनाने का संघर्ष साहित्य का मुख्य विषय है। महिला पात्र अब चुपचाप अन्याय को सहन नहीं करती, बल्कि उसका कड़ा विरोध करती है। 21वीं सदी का स्त्री लेखन पारिवारिक मूल्यों की पुनर व्याख्या करता है। और उन्हें अधिक लोकतांत्रिक संवेदनाशील और समानतापूर्ण बनाने की दिशा में महत्वपूर्ण योगदान देता है। उषा प्रियंवदा, अलका सरावगी, प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, और अनामिका जैसी लेखिकाओं ने नारी के जीवन संघर्षों, यौन उत्पीड़न, और पितृ सत्तात्मक बंधनों को अपनी कृतियों में प्रमुखता से उठाया है। 21वीं सदी का स्त्री लेखन पुराने पारिवारिक मूल्यों का निषेध नहीं करता, बल्कि उन्हें मानवीय नैतिकता और समानता के आधार पर नया रूप देता है। यह एक ऐसे समाज की कल्पना करता है, जहां परिवार के भीतर स्त्री की अस्मिता सम्मान और स्वतंत्रता सुरक्षित हो।

बीज शब्द : -समतावादी, आत्मनिर्भरता, क्षमता, मूल्य, पारिवारिक, नैतिकता, पितृसत्तात्मक, दायित्व, अस्मिता, सन्मान लोकतांत्रिक सशक्त समकालीन आकांक्षाएं, त्याग वेदी मानवीय, सुरक्षित, अनामिका।

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21368472

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

Yuvraj Dagadu Patil, K.N.P. College Walwa, Tel- walwa, Dist- Sangli.

How to cite this article:

Patil, Y. D. (2026). 21वीं सदी का स्त्री लेखन और पारिवारिक मूल्य। *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 145–149. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21368472>

उद्देश :-

21 वीं सदी का स्त्रीलेखन और पारिवारिक मूल्य इस विषय का मुख्य उद्देश आधुनिक स्त्री लेखन के माध्यम से बदलते सामाजिक परिदृश्य स्त्री की अस्मिता और परिवार की पुनर्गठित भूमिका का विश्लेषण करना है यह शोध कार्य पारंपारिक मूल्यों की जगह नये पारिवारिक मानदंडों, आर्थिक स्वतंत्रता के कारण उत्पन्न स्त्री-पुरुष संबंध में समानता और पितृसत्ताक ढांचे को चुनौती देने वाली लेखिकाओं की दृष्टि को रेखांकित करता है। 21 वीं सदी में विकसित हुए स्त्री लेखन की प्रवृत्तियों, विशेषताओं और विषय वस्तु का विस्तृत अध्यापन करना है। समकालीन महिला लेखिकाएं अपने साहित्य में स्त्री जीवन उसकी भावनाओं, अनुभवों और सामाजिक स्थिति को किस प्रकार अभिव्यक्त करती हैं यह बताना है।

*बढ़ती पारिवारिक संबंधों का विश्लेषण :-

21वीं सदी के उपन्यासों साहित्य में परिवार की बदलती परिभाषा संयुक्त परिवार से एकल परिवार या कामकाजी दंपति के प्रभाव का अध्ययन करना।

* स्त्री अस्मिता और स्वतंत्रता की खोज :-

नारीवादी चेतना अस्मिता शिक्षा और आर्थिक अधिकारों के लिए लेखिकाओं के मुखर स्वर (जैसे- मनु भंडारी, अलका सरावगी, अनामिका) को समझना।

* पारंपरिक मूल्यों का पुनर्मूल्यांकन :-

परंपरा और आधुनिकता के द्वंद्व के बीच, नारी द्वारा निभाए जा रहे दायित्व (कर्तव्य इच्छा के बीच संतुलन) का चित्रण करना।

* नारी पुरुष साझेदारी को समझना :-

पितृसत्ता के विरोध के साथ-साथ परिवार में समानता, साझेदारी और संवाद के नए प्रतिमानों को खोजना।

* सामाजिक संघर्षों का दस्तावेजीकरण :-

21वीं सदी में कामकाजी महिलाओं के शोषण, घरेलू संघर्ष और अपराध बोध, को साहित्य में कैसे अभिव्यक्त किया गया है। इसका विश्लेषण करना।

* स्त्री लेखन का प्रभाव :-

यह जांचना की महिला लेखकों ने परिवार, विवाह, प्रेम की पारंपरिक अवधारणाओं को किस हद तक बदला है।

* स्त्री की स्वतंत्रता और अधिकारों के संदर्भ में परिवार की भूमिका को समझना :-

स्त्री की स्वतंत्रता आत्म सम्मान और अधिकारों के संदर्भ में किस प्रकार देखा गया है। कई लेखिकाएं परिवार को स्त्री के विकास का आधार मानती हैं।

* समकालीन महिला लेखिकाओं के साहित्य का अध्ययन करना।

* समझ में पारिवारिक मूल्यों के प्रति जागरूकता को समझना।

* 21वीं सदी के स्त्री लेखन के माध्यम से परिवार स्त्री की भूमिका और बदलते सामाजिक मूल्यों के संबंध को गहराई से समझना।

* प्रस्तावना * :-

21वीं सदी का स्त्री लेखन पारंपरिक पारिवारिक ढांचे, पितृसत्तात्मक दबावों और आधुनिक अस्मिता के बीच द्वंद्व को चित्रित करता है। समकालीन महिला साहित्य न केवल नारी शोषण के विरुद्ध मुखर है बल्कि कामकाजी जीवन स्वतंत्रता और नई पारिवारिक संबंधों का चित्रण भी करता है। जो आत्मनिर्भरता के साथ-साथ रिश्तों के बदलते स्वरूप को दर्शाता भी है।

* परिचय एवं बदलते परिदृश्य :-

21वीं सदी में स्त्री लेखन का दायरा बंद कमरों की तन्हाइयों से निकल कर वैश्विक स्तर तक फैल गया है। यह लेखन केवल समस्या केंद्रित नहीं, बल्कि समाधान और आत्मनिर्भरता की ओर झुकाव रखता है। आज की नायिका (महिलाएं) आर्थिक रूप से स्वतंत्र हैं और अपने निर्णय स्वयं ले रही हैं।

* पारिवारिक मूल्यों का पुनर्पाठ :-

परंपरागत भारतीय परिवार में स्त्री को त्याग और बलिदान की प्रतिमूर्ति माना जाता रहा है। लेकिन आधुनिक साहित्य इन मूल्यों पर सवाल उठाता है। आज का स्त्री लेखन परिवार को तोड़ने के बजाय उसे नए तरीके से परिभाषित कर रहा है। जहां सामानता और आपसी सम्मान का स्थान है।

* द्वंद्व और चुनौतियां :-

साहित्य में कामकाजी महिलाओं के लिए पारिवारिक जिम्मेदारियां और करियर के बीच संतुलन बनाने की चुनौतियों का प्रमुखता से चित्रित किया गया है। करियर और घर के बीच फंसी आधुनिक स्त्री का संघर्ष (जैसे उषा प्रियवंदा, मृदुला गर्ग के उपन्यासों में) स्त्रीलेखन का केंद्रबिंदु है।

* अस्मिता की खोज :-

समकालीन साहित्य में स्त्री अपने अस्मिता (Identity) को लेकर अधिक सचेत है। लेखिकाएं (जैसे-मैत्रीय पुष्पा, अनामिका) अब केवल घर की चार दिवारी के अंदर नहीं, बल्कि बाहर की दुनिया में भी अपनी पहचान तलाश रही हैं। जो पारंपरिक ढांचे के भीतर एक नए प्रकार का संघर्ष है।

21वीं सदी का स्त्री लेखन परिवार के प्रति नकारात्मक नहीं, बल्कि एक प्रगतिशील और बराबरी वाले परिवार की परिकल्पना को प्रस्तुत करता है। यह लेखन परंपरा और आधुनिकता के बीच समन्वय स्थापित करते हुए, नारीवादी चेतना को एक नई दिशा दे रहा है। आज के समय में स्त्री शिक्षा आर्थिक स्वतंत्रता और सामाजिक जागरूकता के कारण महिलाओं की भूमिका में महत्वपूर्ण परिवर्तन आया है। स्त्री अब केवल घर की सीमाओं तक सीमित नहीं है, बल्कि वह समाज के प्रत्येक क्षेत्र में सक्रिय भागीदारी निभा रही है। इस बदलती स्थिति का प्रभाव पारिवारिक संरचना और मूल्यों पर भी पड़ा है। जिसे समकालीन स्त्री लेखन में अत्यंत संवेदनशीलता और यथार्थवादी दृष्टिकोण के साथ प्रस्तुत किया गया है।

मैत्रीय पुष्पा, प्रभा खेतान, मृदुला गर्ग, कृष्णा सोबती, नासिरा शर्मा, जैसी- लेखिकाओं ने अपने उपन्यासों और कहानियों के माध्यम से, स्त्री के बदलते स्वरूप, उसकी स्वतंत्रता की आकांक्षा, तथा परिवार के भीतर, उसके अस्तित्व के प्रश्नों को प्रमुखता से उठाया है।

* कार्य प्रणाली * :-

21 वीं सदी में स्त्री लेखन ने पारंपरिक ढांचों को तोड़कर एक नई पहचान बनाई है। इस काल में हिंदी साहित्य के क्षेत्र में स्त्री लेखन एक महत्वपूर्ण और सशक्त धारा के रूप में उभरा है। यह लेखन केवल महिलाओं की रचनात्मक, अभिव्यक्ति नहीं है। बल्कि उनके जीवन अनुभवों, संवेदनाओं, संघर्षों और सामाजिक यथार्थ का प्रतिबिंब भी है। आधुनिक समय में स्त्री लेखन ने समाज में स्त्री की स्थिति, उसके अधिकारों, स्वतंत्रता, और पारिवारिक संबंधों के विभिन्न पहलुओं को गंभीरता से प्रस्तुत किया है।

भारतीय समाज परंपरागत रूप से परिवार प्रधान रहा है। परिवार की समाज संरचना की मूल इकाई माना जाता है। जहां प्रेम, सहयोग, त्याग, सम्मान और जिम्मेदारी जैसे, पारिवारिक मूल्यों को विशेष महत्व दिया जाता है। किंतु बदलते समय वैश्वीकरण, शहरीकरण, शिक्षा तकनीकी का विकास, के प्रभाव से पारिवारिक जीवन और मूल्यों में भी, परिवर्तन देखने को मिल रहा है। इन परिवर्तनों को समकालीन, स्त्री लेखन ने गहराई से अभिव्यक्त किया है।

21वीं सदी के स्त्री लेखन में स्त्री के आत्मसम्मान, स्वतंत्रता और पहचान के प्रश्न प्रमुख रूप से सामने आते हैं। अब स्त्री केवल पारंपरिक भूमिकाओं तक सीमित नहीं रहती। बल्कि वह अपने अधिकारों और व्यक्तित्व के प्रति, जागरूक दिखाई देती है। साहित्य में स्त्री को एक संवेदनशील, और आत्मनिर्भर व्यक्तित्व के रूप में चित्रित किया गया है। समकालीन हिंदी साहित्य में कहीं प्रमुख महिला लेखिकाओं ने स्त्री जीवन और पारिवारिक मूल्यों के संबंध को प्रभावशाली ढंग से प्रस्तुत किया है। 'मैत्रीय पुष्पा' ने ग्रामीण स्त्री जीवन और सामाजिक बंधनों को उजागर किया है। जबकि प्रभा खेतान स्त्री की मानसिक स्वतंत्रता और आत्म संघर्षों को अपने साहित्य में व्यक्त किया है। इसी प्रकार 'मृदुला गर्ग और कृष्णा सोबती' जैसी- लेखिकाओं ने स्त्री के सामाजिक और पारिवारिक जीवन के जटिल पहलुओं को अत्यंत संवेदनशीलता के साथ चित्रित किया है।

21 वीं सदी का स्त्री लेखन पारंपरिक रूढ़ियों को तोड़कर स्त्री का स्त्री की आत्मनिर्भरता और अस्मिता को केंद्र में रखता है। यह साहित्य पारिवारिक ढांचे में प्रेम, अकेलापन और कामकाजी जीवन, के द्वंद्व को यथार्थवादी ढंग से दर्शाता है। जहां स्त्री अब सिर्फ पीड़ित नहीं, बल्कि अपने जीवन के फैसले लेने वाली आत्मविश्वासी इकाई के रूप में उभरी है। यह साहित्य दिखाता है कि, परिवार तभी सशक्त बन सकता है। जब उसमें समानता, सम्मान और पारस्परिक समझ हो। स्त्री लेखन के माध्यम से यह संदेश दिया जाता है कि, पारिवारिक संबंधों में संतुलन और सामंजस्य बनाए रखना। समाज की प्रगति के लिए आवश्यक है। इस काल के स्त्री लेखन ने पारंपरिक ढाँचों को तोड़कर एक नई पहचान बनाई है। विशेष कर पारिवारिक जीवन के

चित्रण में अब वह त्याग की प्रतिमूर्ति वाली सीमित भूमिकाओं से बाहर निकलकर एक स्वतंत्र इकाई के रूप में दिखाई देती है।

*स्वत्व की खोज- इस काल की स्त्री परिवार के साथ चलते हुए, अपने 'स्व' को बचाने का संघर्ष कर रही है।

* निर्णय प्रक्रिया-21वीं सदी स्त्री लेखन में कहानीयों और उपन्यासों में स्त्रियाँ अब घर के आर्थिक व सामाजिक निर्णय में सक्रिय भागीदारी निभाती दिखती है।

* घरेलू हिंसा और मौन टूटना -इस काल में स्त्रियों ने सूक्ष्म हिंसा और मानसिक प्रताड़ना पर से परदा हटाया है।

*लोक लाज का त्याग -लेखिकाएं अब उस मौन को तोड़ रही हैं, जिसे पारिवारिक सन्मान के नाम पर ओढ़ा दिया जाता है।

*कामकाजी स्त्री और दोहरा संघर्ष - 21वीं सदी के स्त्री लेखन में 'वर्किंग वुमन' के पारिवारिक जीवन का यथार्थ चित्रण मिलता है।

*करिअर बनाम परिवार - घर और बाहर के बीच संतुलन बनाने का तनाव 'गिल्ट'(अपराध बोध) और पुरुष प्रधान समाज की अपेक्षाओं का द्वंद्व आज के साहित्य का स्वर है।

21वीं सदी का स्त्री लेखन पारिवारिक जीवन लोकतांत्रिक मूल्यों और समानता की मांग करता है। यह लेखन बताता है कि, एक स्वस्थ परिवार तभी संभव है, जब उसमें स्त्री का व्यक्तित्व और उसकी गरिमा सुरक्षित हो।

* निष्कर्ष * :-

21वीं सदी का स्त्री लेखन हिंदी साहित्य में एक महत्वपूर्ण आवश्यक धारा के रूप में स्थापित हुआ है। इस लेखन ने स्त्री के जीवन उसकी संवेदनाओं, संघर्षों, अधिकारों और सामाजिक स्थिति को नये दृष्टिकोण से प्रस्तुत किया है। समकालीन महिला लेखिकाओं ने अपने साहित्य के माध्यम से यह स्पष्ट किया है कि स्त्री केवल परिवार के पारंपरिक भूमिकाओं तक सीमित नहीं है बल्कि वह एक स्वतंत्र जागरूक और आत्मसम्मान से परिपूर्ण व्यक्तित्व भी है।

इस शोध के अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि, 21वीं सदी के स्त्री लेखन में पारिवारिक मूल्यों को नई दृष्टि से समझने और प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है। पहले जहां स्त्री को परिवार में केवल त्याग, सहनशीलता और समर्पण का प्रतीक माना जाता था वहीं आधुनिक स्त्री लेखन में स्त्री को समानता, सम्मान और स्वतंत्रता के अधिकार के साथ चित्रित किया गया है। महिला लेखिकाओं ने परिवार के भीतर स्त्री की वास्तविक स्थिति, उसकी समस्याओं और उसके संघर्षों को ईमानदारी और संवेदनशीलता के साथ प्रस्तुत किया है।

समकालीन स्त्री लेखन यह भी दर्शाता है कि, परिवार भारतीय समाज की एक महत्वपूर्ण संस्था है, जहाँ से व्यक्ति को संस्कार, नैतिकता और सामाजिक मूल्यों की शिक्षा मिलती है। इसलिए स्त्री लेखन पारिवारिक मूल्यों को पूरी तरह अस्वीकार नहीं करता, बल्कि उन्हें अधिक मानवीय, न्यायपूर्ण और समानतापूर्ण बनाने की आवश्यकता पर बल देता है। आधुनिक लेखिकाएं यह संदेश देती हैं कि परिवार में प्रेम, सहयोग, संवाद और आपसी सम्मान जैसे मूल्यों का होना अत्यंत आवश्यक है।

इस शोध से स्पष्ट होता है कि बदलते सामाजिक परिवेश शिक्षा के प्रसार और स्त्री की बढ़ती जागरूकता के कारण परिवार की संरचना और उसमें स्त्री की भूमिका में महत्वपूर्ण परिवर्तन आए हैं। आज की स्त्री परिवार के साथ-साथ शिक्षा, रोजगार और समाज के अन्य क्षेत्रों में भी सक्रिय भूमिका निभा रही है। इसके बावजूद वह पारिवारिक संबंधों और मूल्यों को महत्व देती है और उन्हें संतुलित रूप से बनाए रखने का प्रयास करती है।

21 वी सदी का स्त्रीलेखन पारंपारिक और आधुनिक मूल्यों के बीच एक संतुलन स्थापित करने का प्रयास करता है। यह लेखन यह दर्शाता है कि, परिवार तभी सुदृढ़ और स्वस्थ रह सकता है। जब उसमें स्त्री और पुरुष दोनों को समान अधिकार सम्मान और स्वतंत्रता प्राप्त हो। इस प्रकार स्त्री लेखन परिवार को अधिक लोकतांत्रिक संवेदनशील और मानवीय बनाने की दिशा में महत्वपूर्ण योगदान देता है।

अतः निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि 21वीं सदी स्त्री लेखन केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति नहीं है, बल्कि यह सामाजिक परिवर्तन का एक महत्वपूर्ण माध्यम भी है। यह लेखन समाज को स्त्री की स्थिति और पारिवारिक मूल्यों के बारे में नए दृष्टिकोण से सोचने के लिए प्रेरित करता है तथा एक ऐसे समाज और परिवार की कल्पना प्रस्तुत करता है। जहाँ समानता, सम्मान और मानवीय संवेदनाएँ प्रमुख हों।

संदर्भ सूची :-

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-18, Issue-5 (VI)| May - 2026

1. पुष्पा, मैत्रीय, अलमा कबूतरी, नई दिल्ली : - राजकमल प्रकाशन,
2. खेतान, प्रभा, छिन्नमस्ता तथा अन्या अनन्या, नई दिल्ली:- वाणी प्रकाशन,
3. गर्ग, मृदुला, कठगुलाब, नई दिल्ली: भारतीय ज्ञानपीठ
4. कालिया, ममता, दुखं सुखं, हिंदी साहित्य सदन।
5. अग्रवाल, डॉ, सुनीता, समकालीन हिंदी कहानी में स्त्री साहित्य भंडार।
6. सिंह, अनामिका, मोबाइल (उपन्यास)
7. कृष्णा सोबती-हम हशमत,(नारी विमर्श संदर्भ)
8. रामवीलास शर्मा :-नारी व समाज।

Original Article

राजकीय सहभाग, नागरिकत्व आणि नागरी समाज : एक अभ्यास

सचिन बी. पिडुरकर

जनता महाविद्यालय चंद्रपूर

Email: sachinp1006@gmail.com

सारांश :

Manuscript ID:

JRD -2026-180532

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.150-152

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

या संशोधन निबंधामध्ये "राजकीय सहभाग", "नागरिकत्व" आणि "नागरी समाज" या परस्पर संबंधित संकल्पनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांचा सहभाग हा शासनाच्या गुणवत्तेचा महत्वाचा निर्देशक मानला जातो. या अभ्यासात राजकीय सहभागाचे विविध प्रकार, नागरिकत्वाची भूमिका आणि नागरी समाजाची कार्ये यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच भारतातील या संकल्पनांची स्थिती, त्यातील अडचणी आणि बदलते स्वरूप यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. या संकल्पनांच्या माध्यमातून लोकशाही अधिक प्रभावी कशी होऊ शकते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेमध्ये नागरिकांचा सक्रिय आणि सजग सहभाग हा केवळ अपेक्षित नसून अत्यावश्यक घटक बनला आहे. लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून ती सतत चालणारी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये नागरिकांचा सहभाग विविध स्तरांवर दिसून येतो. शासनाच्या धोरणनिर्मितीपासून ते त्याच्या अंमलबजावणी पर्यंत नागरिकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते. पूर्वीच्या काळात नागरिकांचा राजकीय सहभाग मुख्यतः मतदान आणि निवडणुकांपुरता मर्यादित होता; मात्र आजच्या डिजिटल युगात ही व्याप्ती मोठ्या

प्रमाणात वाढलेली आहे. सोशल मीडिया, ऑनलाईन मोहिमा, सार्वजनिक चर्चासत्रे आणि जनआंदोलने यांमुळे नागरिक अधिक जागरूक आणि सक्रिय झालेले दिसतात. विशेषतः युवक वर्ग आपले मत स्पष्टपणे मांडताना दिसतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक सशक्त होत आहे. नागरिकत्व ही संकल्पना देखील काळानुसार बदलत गेली आहे. पूर्वी नागरिकत्व म्हणजे फक्त कायदेशीर ओळख मानली जात होती, परंतु आज ती अधिक व्यापक झाली आहे. नागरिक म्हणून व्यक्तीला केवळ अधिकारच नाहीत तर समाजाप्रती काही कर्तव्येही पार पाडावी लागतात. समाजातील न्याय, समानता आणि समावेशकता टिकवण्यासाठी नागरिकांनी सक्रिय भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

याच पार्श्वभूमीवर नागरी समाजाचे महत्त्व विशेष अधोरेखित होते. नागरी समाज हा राज्य आणि व्यक्ती यांच्यामधील एक पूल म्हणून कार्य करतो. विविध स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक चळवळी, माध्यमे आणि संघटनांद्वारे समाजातील प्रश्नांना आवाज दिला जातो आणि शासनावर उत्तरदायित्व ठेवले जाते. त्यामुळे लोकशाही अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि प्रभावी बनते.

भारतातील संदर्भात पाहता, विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमुळे राजकीय सहभागाचे स्वरूपही वेगवेगळे दिसून येते. काही ठिकाणी नागरिक सक्रियपणे सहभाग घेतात, तर काही ठिकाणी अजूनही उदासीनता दिसून येते. त्यामुळे या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21368669

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

सचिन बी. पिडुरकर, जनता महाविद्यालय चंद्रपूर

How to cite this article:

पिडुरकर, . सचिन . बी . (2026). राजकीय सहभाग, नागरिकत्व आणि नागरी समाज : एक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 150–152. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21368669>

म्हणूनच, “राजकीय सहभाग, नागरिकत्व आणि नागरी समाज” या संकल्पनांचा एकत्रित अभ्यास केल्यास लोकशाहीची खरी कार्यपद्धती, तिच्या मर्यादा आणि भविष्यातील दिशा अधिक स्पष्टपणे समजून घेता येते.

राजकीय सहभागाची संकल्पना :

राजकीय सहभाग म्हणजे नागरिकांनी शासन आणि राजकीय प्रक्रियेमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे.

राजकीय सहभागाचे प्रकार:

1. मतदान करणे
2. निवडणुकांमध्ये उभे राहणे
3. राजकीय पक्षांमध्ये सदस्यत्व घेणे
4. आंदोलन, मोर्चे, निदर्शने
5. सोशल मीडियाद्वारे मत व्यक्त करणे

राजकीय सहभागामुळे नागरिकांना शासनावर नियंत्रण ठेवण्याची संधी मिळते आणि लोकशाही अधिक बळकट होते.

नागरिकत्वाची संकल्पना :

नागरिकत्व म्हणजे एखाद्या राष्ट्राशी संबंधित असलेली कायदेशीर आणि सामाजिक ओळख.

नागरिकत्वाचे घटक

अधिकार (Rights): मतदानाचा हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता

कर्तव्ये (Duties): कायद्याचे पालन, कर भरणे, देशसेवा नागरिकत्व ही एक सक्रिय संकल्पना आहे, ज्यामध्ये नागरिकांनी समाजाच्या विकासासाठी योगदान देणे अपेक्षित असते.

नागरी समाजाची संकल्पना :

नागरी समाज म्हणजे राज्य आणि बाजारपेठ यांच्यापासून स्वतंत्र असलेली संस्था आणि संघटनांची रचना.

नागरी समाजाचे घटक:

स्वयंसेवी संस्था (NGO)

सामाजिक चळवळी

संघटना व गट

माध्यमे

नागरी समाजाची कार्ये:

शासनावर नियंत्रण ठेवणे

नागरिकांचे हक्क संरक्षण करणे

सामाजिक जागृती निर्माण करणे

लोकशाही मूल्यांचा प्रसार

भारतातील संदर्भ :

भारतामध्ये लोकशाही व्यवस्था मजबूत असली तरी राजकीय सहभागामध्ये काही मर्यादा दिसून येतात.

वैशिष्ट्ये :

निवडणुकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात मतदान ग्रामीण आणि शहरी भागात सहभागातील फरक युवकांचा वाढता सहभाग (विशेषतः डिजिटल माध्यमांद्वारे)

नागरी समाजाची भूमिका :

भ्रष्टाचार विरोधी चळवळी

पर्यावरणीय चळवळी

महिला आणि दलित हक्कांसाठी लढा

समस्या व आव्हाने :

राजकीय उदासीनता (राजकीय उदासीनता)

शिक्षणाचा अभाव

आर्थिक विषमता

जात, धर्म आणि लिंगभेद

डिजिटल दरी (डिजिटल डिवाईड)

यामुळे सर्व घटकांमध्ये समान सहभाग दिसून येत नाही.

समालोचनात्मक दृष्टिकोन :

राजकीय सहभाग अनेकदा केवळ मतदानापुरता मर्यादित राहतो नागरी समाजावर काही वेळा राजकीय किंवा आर्थिक दबाव असतो नागरिकत्वाचे अधिकार आणि कर्तव्ये यामध्ये असमतोल दिसतो काही अभ्यासकांच्या मते, नागरी समाज आणि सहभाग यांचा वापर कधी कधी राजकीय उद्दिष्टांसाठी केला जातो.

उदाहरणे :

अण्णा हजारे आंदोलन

स्वच्छ भारत अभियानामध्ये नागरिकांचा सहभाग

सोशल मीडियावर जनमत निर्माण होणे

ही उदाहरणे दर्शवतात की नागरिकांचा सहभाग लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देतो.

सरकार, नागरिक आणि नागरी समाज यांचे संबंध सरकार धोरणे तयार करते नागरिक सहभाग घेतात नागरी समाज मध्यस्थाची भूमिका बजावतो या तिघांच्या संतुलनामुळे लोकशाही अधिक प्रभावी बनते.

निष्कर्ष :

राजकीय सहभाग, नागरिकत्व आणि नागरी समाज या लोकशाहीच्या तीन महत्वाच्या आधारस्तंभ आहेत.

सक्रिय नागरिकत्व लोकशाहीला बळकटी देते

नागरी समाज शासनावर नियंत्रण ठेवतो

राजकीय सहभागामुळे उत्तरदायित्व वाढते

तथापि, या संकल्पनांमध्ये अजूनही सुधारणा आवश्यक आहे. सर्वसमावेशक आणि समान सहभाग सुनिश्चित करणे हे भविष्यातील मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ:

1. कुलकर्णी, एस. डी. (2019). भारतीय राज्यव्यवस्था. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. देशमुख, आर. जी. (2017). लोकशाही आणि शासन व्यवस्था. नागपूर: साईनाथ प्रकाशन.
3. जाधव, एम. ए. (2020). नागरिकत्व आणि समाज. मुंबई: हिमालय प्रकाशन.
4. यादव, के. सी. (२०२०). लोकतंत्र आणि नागरिक समाज. नवी दिल्ली: रावत प्रकाशन.
5. अवस्थी, ए., आणि अवस्थी, एम. (2016).

Original Article

भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय

कु.अस्मिता संजय ढवस

संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र (नेट, सेट)

कला कला वाणिज्य व विज्ञान विज्ञान मारेगाव

ईमेल आयडी: asmitadhawas29@gmail.com

सारांश

Manuscript ID:

JRD -2026-180533

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.153-156

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. त्याला समाजात राहूनच स्वतःचा विकास साधायचा असतो. विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये काहीना यश मिळते तर काहीना स्वविकास साधताना अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. व्यक्तींच्या विकासामध्ये त्याची सामाजिक स्थिती, बौद्धिक क्षमता, आर्थिक स्थिती, भौतिक व पर्यावरणीय स्थिती या सर्वांचा फार मोठा प्रभाव असतो. ज्यांची आर्थिक स्थिती स्थिर असेल त्यांना विकासाची साधने मिळवण्यासाठी फारशी धावपळ करावी लागत नाही. त्याला वस्तू, सेवा, सुविधा सहज मिळून जातात. परंतु ज्या व्यक्तींची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे, त्याला मात्र अन्न मिळवण्यापासूनची धडपड करावी लागते. लहान वयापासून त्याला मूलभूत गरजा, वस्तू, सेवा, सुविधा मिळवण्याकरता साठी खूप मोठा संघर्ष करावा लागतो. अशावेळी या व्यक्तींचा विकास हा सुस्थितीत असणाऱ्या व्यक्तींच्या तुलनेने कमी होतो. क्षमता असूनही त्यांना त्यांचा विकास साधने फार कठीण जाते.

भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय याद्वारे समाजामध्ये असलेल्या अशा प्रकारच्या असमानता मिटवून, अगदी सामान्य व्यक्तींच्या पूर्णपणे विकासासाठी, त्यांच्यातील क्षमतांच्या विकासासाठी, त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी, सहाय्य करतात. भारतीय संविधान समाजातील प्रत्येक घटकाला एकव्यक्ती म्हणून जगत असताना त्याला सन्मानाने, समानतेने, आनंदाने जीवन जगता यावे यासाठी न्यायपूर्ण परिस्थिती निर्माण करतात.

भारतीय संविधानामध्ये त्या सर्व घटकांच्या समावेश केलेला आहे, ज्याद्वारे व्यक्तीला त्याचा विकास साधताना कुठल्याही प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागणार नाही. व्यक्तीला हवी तशी परिस्थिती निर्माण करून, न्यायपूर्ण समाजाच्या निर्मितीमध्ये संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्यायाची संकल्पना महत्त्वाची आहे. मानवी हक्क, न्याय आणि संविधानिक मूल्य हे लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत. व्यक्तीला सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे, त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे रक्षण व्हावे, समतापूर्ण, न्यायपूर्ण वातावरण समाजातील प्रत्येक घटकाला मिळावे, यासाठी भारतीय संविधान उत्कृष्ट परिस्थितीची निर्मिती करते.

हा विषय सखोल समजण्याकरिता सर्वप्रथम संविधानिक मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय म्हणजे काय हे समजून घेणे अगत्याचे ठरते. त्यावेळी पहिला घटक म्हणजे संविधानिक मूल्य. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही संविधानाची मूल्ये आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता समाजामध्ये संविधानाद्वारे जर लागू केले जातील तर त्याचे पालन लोक सक्तीने करतात. कायदेशीर रित्या या तत्त्वांना लागू केल्यामुळे बंचित दुर्बल घटकांच्या हक्कांचे संरक्षण होते. त्यानंतरचा घटक म्हणजे मानवी हक्क.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21368879

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

कु.अस्मिता संजय ढवस, संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र (नेट, सेट) कला कला वाणिज्य व विज्ञान विज्ञान मारेगाव

How to cite this article:

ढवस, . कु. अस्मिता . संजय . (2026). भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 153–156. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21368879>

मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्मताच केवळ व्यक्ती या नात्याने मिळालेले हक्क होय. हे हक्क सरकार, संस्था, संघटना कोणीही व्यक्ती पासून हिरावू शकत नाही. जर व्यक्तीला त्याच्या मानवी हक्कांपासून वंचित केले गेले तर त्याला न्यायालयामध्ये दाद मागता येते. तिसरा घटक म्हणजे न्याय होय. न्यायाच्या संबंध हा संविधानिक मूल्य, मानवी हक्क, या दोघांमध्ये होत असला तरी ती एक व्यापक संकल्पना आहे. व्यक्ती, समाज, राज्य या सर्व घटकांमध्ये न्यायाचा अभ्यास केला जातो.

अशा प्रकारे न्यायाचे स्वरूप व्यापक व सर्वांगीण आहे. संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क, न्याय संकल्पनांच्या परस्पर संबंधांचा अभ्यास करणे.
- 2) संविधान लागू झाल्यापासून व्यक्तींना मिळालेल्या मानवी हक्कांमुळे व्यक्तींच्या आणि समाजाच्या परिस्थितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
- 3) संविधानिक मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय समाजामध्ये रुजविताना येणाऱ्या अडचणींचा अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधकाची गृहीतके

- 1) भारत स्वातंत्र्य होण्याच्या 76 नंतर संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय यांच्यामुळे समाजाचा विकास होत आहे.
- 2) अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, महिला, बालक, वृद्ध, यांच्या स्थितीमध्ये विशेष सुधारणा झाल्या आहेत.
- 3) संविधानातील या व्यक्ती विकासवादी तत्वांमुळे समाजातील गरीब श्रीमंतीची दरी कमी होत आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध "भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय" याचा शोध घेत असताना संपूर्ण माहिती ही दुय्यम माहिती स्रोतांद्वारे घेण्यात आलेली आहे. संबंधित शोधनिबंधाच्या संशोधनाकरिता ऐतिहासिक वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेटवरील विविध साईट्स, विविध पुस्तके, युट्युब वरील व्हिडिओ यांच्याद्वारे माहिती घेण्यात आलेली आहे. या सर्व संदर्भांच्या आधारे "भारतीय संविधानातील मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय" या शोधनिबंधाचे लिखाण पूर्ण करण्यात आलेले आहे.

स्पष्टीकरण

राज्यघटने विषयी बोलत असताना घटनेचे शिल्पकार डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे असे म्हणाले होते की, "हे स्वातंत्र्य आपण मिळवले हे खरे. मात्र ते आपण टिकवू शकणार आहोत का? जर ते स्वातंत्र्य टिकणारे नसेल, तर हे संविधान पेनाने कागदावर उतरवलेली केवळ निर्जीव शब्द ठरते," या विधानावरून संविधानिक नैतिकतेची अपेक्षा बाबासाहेब स्पष्ट करतात. त्याचप्रमाणे संविधानाने संविधानिक मूल्ये, मानवी हक्क, त्यांची न्यायपूर्ण व्यवस्था याविषयीचे तत्व समिलित केलेली आहे. परंतु जोपर्यंत शासन आणि प्रशासन दोन्ही आपले योगदान योग्यरित्या देणार नाही. तोपर्यंत केलेले कायदे हे निरुपयोगी ठरेल. त्यासाठी शासन व प्रशासन यामध्ये लोकांनी सहभाग दर्शवणे, आपल्याला न मिळणाऱ्या हक्कांविरुद्धी लढा देणे आणि आपले हक्क स्वतः मिळवण्यासाठी सामाजिक मानसिकता निर्माण करणे महत्त्वाचे ठरते.

भारतीय संविधाना ने भारतीय जनतेच्या हातामध्ये सार्वभौम अधिकार दिलेले आहे. देशाची सर्वोच्च सत्ता ही भारतीय जनतेच्या हातामध्ये सामावलेली आहे. संविधान निर्मात्यांनी संविधान निर्माणाच्या वेळी व्यक्तीचे अधिकार हे राज्यसंस्थेच्या द्वारे हिरावले जाऊ नये, त्यांच्या हक्कावर राजकीय सत्तेचे नियंत्रण येऊ नये, या प्रकारची पूर्ण काळजी त्यांनी पूर्वीच घेतली असून कलम 32 सारख्या पर्यायी व्यवस्थेची सोय करून ठेवलेली आहे. घटना निर्मितीदरम्यान घेतलेल्या या दक्षतांमुळेच आज भारतीय जनता स्वातंत्र्याचा पूर्णपणे लाभ घेऊ शकत आहे.

संविधानिक मूल्य मानवी हक्क आणि न्याय यांचे शब्दशः विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे.

संविधानिक मूल्य

न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सार्वभौमत्व, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य, व्यक्तीची प्रतिष्ठा, या सर्व तत्वांचा समावेश भारतीय संविधानामध्ये तसेच उद्देश पत्रिकेमध्ये केलेला दिसून येतो. या सर्व तत्वांना कायद्याद्वारे अनिवार्यपणे लागू केले गेले आहे. संविधानिक मूल्य ही भारतीय संविधानाचा गाभा आहे. त्याला बाधा निर्माण झाल्यास न्यायमंडळ या प्रती सक्रिय अधिकार गाजविते. ज्यामुळे संविधानिक मूल्ये ही सुरळीतपणे जोपासली जातात व न्यायमंडळाद्वारे त्याचे रक्षण केले जाते. भारतीय संविधानातील नियंत्रण व संतुलनाची तत्व येथे लागू होते. भारतामध्ये लोकशाहीच्या जतनासाठी, देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, वंचितांच्या सुरक्षिततेसाठी, संविधानिक मूल्य फार महत्त्वाचे ठरतात. ही मुले कायद्याच्या राज्याची आधारस्तंभ आहेत. ही मूल्ये केवळ कायदेशीरच नाही तर नागरिकांच्या जीवनाचा आणि सलोख्याचा मार्गदर्शक आहेत. ज्यामुळे सर्वांना समान संधी आणि सन्मानाचे जीवन जगण्याचा अधिकार प्रदान करतात.

मानवी हक्क

मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला केवळ माणूस म्हणून जन्मतः मिळणारे अविभाज्य, नैसर्गिक आणि सार्वत्रिक अधिकार आहेत. मानवी हक्क हे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात. या मानवी अधिकाराचे रक्षण करण्यासाठी देशाच्या पातळीवर आणि आंतरराष्ट्रीय

पातळीवर प्रयत्न केले जातात. सर्वप्रथम संयुक्त राष्ट्रांनी 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी हक्कांची घोषणा केलेली होती. 10 डिसेंबर 1948 रोजी पॅरिसमधील युनायटेड नेशन्स जनरल असेंब्लीने युनिव्हर्सल डिक्लेरेशन ऑफ ह्युमन राइट्स (UDHR) स्वीकारले आणि जगामध्ये सर्वत्र लागू केले. मानवी हक्कांच्या जागतिक घोषणा पत्राचा उद्देश हा मानवी हक्कांचे रक्षण करणे, भेदभाव मिटवून सर्वांना समान संधी निर्माण करणे, हा आहे. याद्वारे 1976 मध्ये सर्व राष्ट्रांना कायदेशीर रित्या मानवी हक्क लागू करण्याची सक्ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावरून करण्यात आली. यामध्ये एकूण 30 प्रकारच्या मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. या हक्कांमध्ये जन्मजात प्रतिष्ठा मिळवणे, जगण्याचा अधिकार, गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचा अधिकार, शोषणापासून मुक्त होण्याचा अधिकार, भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार, कायद्यासमोर समानता, कामाचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार, सामाजिक सुरक्षिततेचा अधिकार, आपली स्वातंत्र्य उपभोगण्यासाठी सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती यांच्यापासूनचा अधिकार यांचा समावेश मानवी हक्कांच्या जागतिक घोषणा पत्रामध्ये केला गेलेला आहे. हे अधिकार व्यक्तीपासून कोणीही हिरावून घेऊ शकत नाही. ते नैसर्गिक असतात आणि जगात सर्वत्र लागू केले जातात. जगात कुठेही मानवी हक्कांच्या विरोधी कृत्य घडत असेल अशा वेळी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परवानगीने त्या देशांमध्ये मानवी हस्तक्षेप करून आंतरराष्ट्रीय संघटनांद्वारे मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी प्रयत्न केले जातात.

भारतीय संविधानातील न्यायाची संकल्पना

न्याय ही एक व्यापक संकल्पना आहे. न्यायामध्ये स्वातंत्र्य समता बंधुता यासारख्या सर्व संकल्पना सामावून जातात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या परस्परावलंबी, परस्पर संबंधित अशा संकल्पना आहे. न्यायाचे विविध आयाम आहेत. सामाजिक न्याय, आर्थिक न्याय आणि राजकीय न्याय. सामाजिक न्याय म्हणजे जात, धर्म, लिंग, वंश, जन्मस्थान, यावर आधारित भेदभाव न करणे. याची तरतूद भारतीय संविधानाच्या कलम 15 मध्ये करण्यात आलेली आहे. समाजातील कमजोर वर्गांना समान संधी देणे. याविषयीच्या तरतुदी सामाजिक न्याय मध्ये केल्या गेल्या आहेत.

आर्थिक न्याय म्हणजे संपत्ती आणि संसाधनांचे योग्यरित्या वितरण करून श्रीमंत आणि गरीब यामधील अंतर कमी करणे आणि शोषण थांबविणे असा होतो. संपत्ती व संसाधनांचे वितरण करीत असताना समाजातील जे घटक अगदी तळाशी आहे, त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणण्यासाठीचे प्रयत्न करणे क्रमप्राप्त ठरते. जेव्हा समाजातील श्रीमंत गरीब ही दरी कमी होईल तेव्हाच आर्थिक व सामाजिक न्याय अर्थपूर्ण ठरेल. अन्यथा आर्थिक न्याया शिवाय झालंस साधलेला सामाजिक न्याय हा केवळ नावापुरताच राहील. राजकीय न्याय भारत हा जगातील सर्वात पहिला देश आहे ज्याने संविधान लागू करते वेळी सार्वत्रिक मताधिकाराचा स्वीकार केला आहे. जगातील इतर अनेक प्रगत राष्ट्र सुद्धा याबाबतीत मागे पडलेली दिसतात. प्रत्येक विकसित राष्ट्रांना सुरुवातीला संविधान लागू केल्यानंतर काही कालावधीने महिलांना महिलांनी दिलेल्या लढ्यानंतरच त्यांना मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे. त्यासोबतच काही राष्ट्रांनी राजकीय अधिकार देताना संपत्तीच्या अटी सुद्धा लागू केल्या होत्या. कालांतराने या बदलविण्यात आल्या आहे. भारताने वंचित, दुर्बल, महिला, पुरुष या सर्वांना केवळ व्यक्ती या नात्याने आणि वयोमर्यादेच्या आधारावर मतदानाचा अधिकार दिलेला आहे. त्यासोबतच राजकारणामध्ये सहभाग घेण्याचा, राजकीय घडामोडींना विरोध करण्याचा, आपले मत दर्शविण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने दिलेला आहे. अशा प्रकारे राजकीय न्यायाची संकल्पना भारतीय संविधानामध्ये स्पष्ट करण्यात आली आहे.

भारतीय संविधानातील मूल्ये, मानवी हक्क आणि न्याय यांचा संबंध अविभाज्य आहे.

भारतीय संविधान हा देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे. संविधानाद्वारे मूल्ये, मानवी हक्क आणि न्याय यांच्या संवर्धनासाठी नियंत्रण व संतुलनाचे तत्व निर्माण केले गेले आहे. सत्ता विभाजनाचे तत्व निर्माण केले आहे. शासनाच्या तीनही अंगांना वेगवेगळ्या प्रकारचे अधिकार दिलेले आहेत. एकाच व्यक्तीच्या हातामध्ये संपूर्ण सत्ता केंद्रित होणार नाही यासाठी प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. त्यांचे सविस्तर वर्णन पुढील प्रमाणे करण्यात आले आहे.

व्यक्तिहिताच्या रक्षणासाठी भारतीय संविधानात करण्यात आलेल्या विशेष तरतुदी

- 1) नियंत्रण आणि संतुलनाचे तत्व भारतीय संविधान कर्त्यांनी संविधान लागू करते वेळी नियंत्रण आणि संतुलनाच्या तत्वाच्या स्वीकार केला. याद्वारे कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ यामध्ये अधिकाराची विभागणी केलेली आहे. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ आपल्या कार्यासाठी संसदेला जबाबदार असतात. संसदेत अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यास सरकार कोसळू शकते. संचित निधीतून पैसे खर्च करण्यापूर्वी संसदेची मंजूरी आवश्यक असते.
- 2) न्यायालयीन पुनर्विलोकन भारतीय संसदेद्वारा पारित केलेला कायदा जर संविधानाशी सुसंगत नसेल, अशावेळी तो कायदा रद्द ठरविण्याचा अधिकार न्याय मंडळाला प्राप्त होतो.
- 3) निवडणूक आयोग मुक्त आणि न्याय वातावरणामध्ये निवडणूका घेण्याचे काम निवडणूक आयोग करतो. यामुळे सामान्यांच्या राजकीय अधिकाऱ्यांना न्याय दिला जातो. त्यांचे राजकीय अधिकार अबाधित ठेवण्यासाठी मुक्त निवडणूका घेणे व निष्पक्षपणे निकाल जाहीर करणे फार आवश्यक आहे.

4) नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक सरकारी खर्चाचे लेखापरीक्षण करणे आर्थिक पारदर्शकता वाढविणे यासाठी नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकाचे कार्य फार महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

अशाप्रकारे संविधानिक मूल्य, मानवी हक्क आणि न्याय या संकल्पना अशा प्रकारे एकमेकांशी संबंधित आहे. या सर्व संकल्पना अविभाज्य, परस्पर संबंधित स्वरूपाच्या आहेत. भारतीय संविधानाने समाजातील तळागाळातील व्यक्तींच्या विकासाकरिता तसेच समाजातील प्रत्येक घटकाला समानतेने, न्यायपूर्ण रीतीने आणि सन्मानाने जीवन जगता यावे याकरिता या मूल्यांचा समावेश भारतीय संविधानामध्ये केलेला आहे. अशाप्रकारे भारताचे संविधान हे जगातील सर्वश्रेष्ठ असे संविधान आहे. ज्यामध्ये समाजातील प्रत्येक घटकाच्या सर्वांगीण विकासाकरिता आवश्यक असणाऱ्या सर्व बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. भारताचे शासन आणि राजकारण अलका देशमुख श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
2. भारत की राज्यव्यवस्था एम लक्ष्मीकांत एमसी ग्रे हिल
3. भारताचे शासन आणि राजकरण डॉक्टर भास्कर लक्ष्मण भोळे
4. भारताचे शासन आणि राजकारण बी. बी. पाटील
5. <https://www.mymahanagar.com>
6. [Www.google.com](http://www.google.com)

Original Article

कोल जनजातियों की महिलाओं का राजनीति में योगदान: एक अध्ययन

डॉ. रमेश प्रसाद कोल

सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान)

Government R.V.P.S. P.G. College Umaria (M.P.)

Email: dr.rameshprasadkol@gmail.com

Abstract

Manuscript ID:

JRD -2026-180534

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 5(VI)

Pp.157-161

May - 2026

Submitted: 10 Apr. 2026

Revised: 20 Apr. 2026

Accepted: 10 May. 2026

Published: 31 May 2026

यह शोध-पत्र कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीति में भागीदारी, उनके योगदान, चुनौतियों तथा सशक्तिकरण की प्रक्रिया का समग्र और विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत करता है। शोध से यह स्पष्ट होता है कि पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं के लिए आरक्षण नीति ने कोल महिलाओं को राजनीतिक क्षेत्र में प्रवेश करने का एक सशक्त माध्यम प्रदान किया है। इसके परिणामस्वरूप, कई कोल महिलाएँ ग्राम पंचायत, जनपद पंचायत और जिला पंचायत स्तर पर प्रतिनिधि के रूप में कार्य कर रही हैं। उन्होंने शिक्षा, स्वास्थ्य, स्वच्छता, जल प्रबंधन, महिला अधिकार और बाल विकास जैसे मुद्दों पर सक्रिय भूमिका निभाई है, जिससे स्थानीय स्तर पर विकास की प्रक्रिया को गति मिली है। हालाँकि, इस प्रगति के बावजूद कोल महिलाओं को अनेक चुनौतियों का सामना करना पड़ता है, जैसे अशिक्षा, आर्थिक निर्भरता, सामाजिक रूढ़ियाँ, पुरुष-प्रधान मानसिकता, तथा राजनीतिक प्रक्रियाओं की सीमित समझ। कई मामलों में वे “प्रतिनिधि” तो बन जाती हैं, लेकिन वास्तविक निर्णय लेने की शक्ति परिवार के पुरुष सदस्यों के हाथों में बनी रहती है। यह स्थिति उनके वास्तविक सशक्तिकरण में बाधा उत्पन्न करती है। अध्ययन यह भी इंगित करता है कि शिक्षा, जागरूकता और प्रशिक्षण के माध्यम से इन चुनौतियों को काफी हद तक कम किया जा सकता है। स्वयं सहायता समूहों, सरकारी योजनाओं और गैर-सरकारी संगठनों की पहल ने कोल महिलाओं के आत्मविश्वास और नेतृत्व क्षमता को बढ़ाने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। अंततः, यह शोध निष्कर्ष निकालता है कि कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी अभी विकासशील अवस्था में है, लेकिन यह एक सकारात्मक और आशाजनक दिशा में आगे बढ़ रही है। यदि उन्हें पर्याप्त शैक्षिक, आर्थिक और संस्थागत समर्थन प्रदान किया जाए, तो वे न केवल अपने समुदाय के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती हैं, बल्कि व्यापक सामाजिक परिवर्तन की वाहक भी बन सकती हैं।

Introduction:

भारत एक बहु-सांस्कृतिक और बहु-जातीय देश है, जहाँ विभिन्न जनजातीय समुदाय अपनी विशिष्ट पहचान, परंपराओं और जीवन-शैली के साथ निवास करते हैं। इन जनजातीय समुदायों में कोल जनजाति का एक महत्वपूर्ण स्थान है। यह जनजाति मुख्यतः मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश तथा छत्तीसगढ़ के विभिन्न जिलों में पाई जाती है। ऐतिहासिक रूप से यह समुदाय सामाजिक, आर्थिक और शैक्षिक दृष्टि से वंचित रहा है, जिसके कारण विकास की मुख्यधारा से इनकी दूरी बनी रही। भारतीय लोकतंत्र में राजनीतिक भागीदारी को नागरिक अधिकारों का एक महत्वपूर्ण अंग माना जाता है। विशेष रूप से महिलाओं की राजनीति में भागीदारी किसी भी समाज के लोकतांत्रिक विकास और लैंगिक समानता का सूचक होती है। जनजातीय समाज में महिलाओं की स्थिति अपेक्षाकृत जटिल रही है—एक ओर वे आर्थिक गतिविधियों में सक्रिय भूमिका निभाती हैं, तो दूसरी ओर निर्णय लेने की प्रक्रियाओं में उनकी भागीदारी सीमित रहती है। कोल जनजाति की महिलाओं के संदर्भ में भी यही स्थिति देखने को मिलती है। परंपरागत रूप से कोल समाज एक पुरुष-प्रधान संरचना पर आधारित रहा है,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. रमेश प्रसाद कोल, सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान) Government R.V.P.S. P.G. College Umaria (M.P.)

How to cite this article:

कोल, रमेश . प्रसाद . (2026). कोल जनजातियों की महिलाओं का राजनीति में योगदान: एक अध्ययन. *Journal of Research & Development*, 18(5(VI)), 157–161. <https://doi.org/10.5281/zenodo.21506060>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrv.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.21506060

जहाँ सामाजिक और राजनीतिक निर्णय मुख्यतः पुरुषों द्वारा लिए जाते थे। महिलाओं की भूमिका परिवार तक सीमित थी, और उन्हें शिक्षा तथा बाहरी गतिविधियों में भाग लेने के अवसर बहुत कम मिलते थे। लेकिन समय के साथ सामाजिक परिवर्तन, शिक्षा का प्रसार, तथा सरकारी नीतियों के प्रभाव से इस स्थिति में धीरे-धीरे बदलाव आया है। विशेष रूप से पंचायती राज व्यवस्था के अंतर्गत महिलाओं के लिए आरक्षण की व्यवस्था ने कोल जनजाति की महिलाओं को राजनीतिक क्षेत्र में प्रवेश करने का अवसर प्रदान किया। इसने न केवल उनकी भागीदारी को बढ़ाया, बल्कि उन्हें नेतृत्व और निर्णय लेने की प्रक्रिया में भी शामिल किया। अब कोल महिलाएँ ग्राम पंचायत, जनपद पंचायत और जिला पंचायत जैसे स्थानीय स्वशासन संस्थानों में सक्रिय रूप से कार्य कर रही हैं। इसके बावजूद, उनकी राजनीतिक यात्रा सरल नहीं रही है। उन्हें अनेक सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक बाधाओं का सामना करना पड़ता है, जैसे अशिक्षा, गरीबी, लैंगिक भेदभाव, तथा राजनीतिक अनुभव की कमी। कई बार वे केवल नाममात्र की प्रतिनिधि बनकर रह जाती हैं, जबकि वास्तविक निर्णय उनके परिवार या समुदाय के पुरुष सदस्य लेते हैं। यह शोध-पत्र कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीति में भागीदारी का गहन अध्ययन करने का प्रयास करता है। इसमें उनकी पारंपरिक स्थिति, राजनीतिक जागरूकता, भागीदारी के स्वरूप, योगदान तथा उनके सामने आने वाली चुनौतियों का विश्लेषण किया गया है। साथ ही, यह अध्ययन उनके सशक्तिकरण के लिए आवश्यक उपायों और संभावनाओं पर भी प्रकाश डालता है।

अतः यह कहा जा सकता है कि कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी एक परिवर्तनशील प्रक्रिया है, जो न केवल उनके व्यक्तिगत विकास को दर्शाती है, बल्कि समाज के व्यापक लोकतांत्रिक और सामाजिक विकास का भी संकेत देती है। यह अध्ययन इस परिवर्तन को समझने और उसे सुदृढ़ बनाने की दिशा में एक महत्वपूर्ण प्रयास है।

अध्ययन के उद्देश्य

1. कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक स्थिति का अध्ययन करना
2. उनकी भागीदारी के स्तर और स्वरूप को समझना
3. उनके योगदान का विश्लेषण करना
4. उनके सामने आने वाली चुनौतियों की पहचान करना
5. भविष्य के लिए सुझाव प्रस्तुत करना

Research Methodology-

यह अध्ययन मुख्यतः गुणात्मक (Qualitative) पद्धति पर आधारित है। इसमें निम्न स्रोतों का उपयोग किया गया है:

- द्वितीयक स्रोत (पुस्तकें, शोध-पत्र, सरकारी रिपोर्ट)
- क्षेत्रीय अवलोकन और केस अध्ययन (सामान्यीकृत रूप में)

कोल जनजाति की सामाजिक-आर्थिक स्थिति

कोल जनजाति भारत की एक प्राचीन आदिवासी जनजाति है, जो मुख्यतः मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश और छत्तीसगढ़ के ग्रामीण एवं वन क्षेत्रों में निवास करती है। इनकी सामाजिक-आर्थिक स्थिति ऐतिहासिक, भौगोलिक और संरचनात्मक कारणों से अपेक्षाकृत कमजोर रही है। नीचे इस स्थिति का विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत है:

सामाजिक संरचना और जीवन-शैली

कोल जनजाति का समाज परंपरागत रूप से सामुदायिक जीवन पर आधारित है। परिवार प्रायः संयुक्त या अर्ध-संयुक्त होते हैं। समाज में पारंपरिक रीति-रिवाज, लोक-विश्वास और सांस्कृतिक परंपराएँ महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। विवाह, उत्सव और धार्मिक अनुष्ठान सामूहिक रूप से मनाए जाते हैं। हालाँकि, आधुनिकता के प्रभाव से इनकी जीवन-शैली में धीरे-धीरे परिवर्तन आ रहा है।

शिक्षा की स्थिति

कोल जनजाति में शिक्षा का स्तर अभी भी निम्न है। साक्षरता दर राष्ट्रीय औसत से कम पाई जाती है। बालिका शिक्षा की स्थिति विशेष रूप से कमजोर है। स्कूलों की दूरी, आर्थिक समस्याएँ और जागरूकता की कमी प्रमुख बाधाएँ हैं। हाल के वर्षों में सरकारी योजनाओं और छात्रवृत्तियों के कारण शिक्षा में कुछ सुधार देखा गया है।

आर्थिक स्थिति

कोल जनजाति की अर्थव्यवस्था मुख्यतः निम्नलिखित पर आधारित है: **कृषि** (अधिकतर वर्षा आधारित और पारंपरिक) **वन उत्पादों का संग्रह** (लकड़ी, फल, जड़ी-बूटियाँ) **दैनिक मजदूरी**।

आय और गरीबी

अधिकांश परिवार गरीबी रेखा के आसपास या नीचे जीवन यापन करते हैं। आय के स्थायी स्रोतों का अभाव है। ऋण और साहूकारों पर निर्भरता भी देखी जाती है। स्वास्थ्य और पोषण कोल जनजाति की स्वास्थ्य स्थिति भी चिंताजनक है। कुपोषण की समस्या

विशेष रूप से महिलाओं और बच्चों में अधिक है। प्राथमिक स्वास्थ्य सुविधाओं का अभाव, स्वच्छ पेयजल और स्वच्छता की कमी, सरकारी स्वास्थ्य योजनाओं के बावजूद इन क्षेत्रों में अभी भी सुधार की आवश्यकता है।

महिलाओं की स्थिति

कोल समाज में महिलाएँ आर्थिक गतिविधियों में सक्रिय भागीदारी निभाती हैं। कृषि कार्य और मजदूरी में उनका योगदान महत्वपूर्ण है, घरेलू जिम्मेदारियों का पूरा भार भी उन्हीं पर होता है निर्णय लेने में उनकी भूमिका सीमित रहती है शिक्षा और स्वास्थ्य सुविधाओं तक उनकी पहुँच कम होती है।

भूमि और संसाधनों तक पहुँच

भूमि स्वामित्व सीमित है, कई परिवार भूमिहीन हैं या छोटे किसान हैं, वन संसाधनों पर निर्भरता अधिक है, वन नीतियों और संसाधनों पर नियंत्रण के कारण इनके पारंपरिक अधिकारों पर भी प्रभाव पड़ा है।

सरकारी योजनाओं का प्रभाव

सरकार द्वारा विभिन्न योजनाएँ चलाई जा रही हैं: रोजगार योजनाएँ (जैसे मनरेगा), शिक्षा और छात्रवृत्ति योजनाएँ, महिला सशक्तिकरण कार्यक्रम, इन योजनाओं से कुछ सकारात्मक प्रभाव पड़ा है, लेकिन जागरूकता और सही क्रियान्वयन की कमी के कारण लाभ सीमित रहता है। कोल जनजाति की महिलाओं का राजनीति में प्रवेश एक धीरे-धीरे विकसित होने वाली सामाजिक प्रक्रिया का परिणाम है। परंपरागत रूप से सीमित सार्वजनिक भूमिका के बावजूद, कई संरचनात्मक, नीतिगत और सामाजिक कारकों ने उन्हें राजनीतिक क्षेत्र में आने के लिए प्रेरित किया है। इन कारकों का विस्तृत विश्लेषण निम्नलिखित है:

शिक्षा का प्रसार और जागरूकता

शिक्षा राजनीतिक भागीदारी का सबसे महत्वपूर्ण आधार है। शिक्षा के विस्तार से महिलाओं में अधिकारों और कर्तव्यों की समझ विकसित हुई। साक्षरता बढ़ने से वे सरकारी योजनाओं, चुनाव प्रक्रिया और सनिक ढाँचे को समझने लगीं। विद्यालयों और आंगनवाड़ी केंद्रों के माध्यम से सामाजिक मुद्दों के प्रति जागरूकता बढ़ी। हालाँकि, अभी भी शिक्षा का स्तर सीमित है, फिर भी यह परिवर्तन का प्रमुख कारक बना है।

पंचायती राज व्यवस्था और आरक्षण नीति

भारत में 73वें संविधान संशोधन के बाद पंचायत स्तर पर महिलाओं के लिए आरक्षण लागू हुआ। ग्राम पंचायत, जनपद पंचायत और जिला पंचायत में महिलाओं के लिए आरक्षित सीटें उपलब्ध हुईं। इससे कोल महिलाओं को पहली बार औपचारिक रूप से राजनीतिक प्रतिनिधित्व मिला। आरक्षण ने उन्हें चुनाव लड़ने और नेतृत्व करने का अवसर प्रदान किया। यह कारक उनके राजनीतिक प्रवेश का सबसे प्रभावशाली माध्यम रहा है।

सरकारी योजनाएँ और नीतियाँ

मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश और छत्तीसगढ़ में विभिन्न सरकारी योजनाओं ने महिलाओं को सशक्त बनाने में भूमिका निभाई है। स्वयं सहायता समूह (SHGs) ने आर्थिक और सामाजिक आत्मनिर्भरता बढ़ाई, महिला एवं बाल विकास योजनाओं ने नेतृत्व क्षमता विकसित की, प्रशिक्षण कार्यक्रमों ने राजनीतिक और प्रशासनिक समझ को बढ़ाया।

आर्थिक सशक्तिकरण

आर्थिक स्थिति में सुधार ने महिलाओं के आत्मविश्वास को बढ़ाया। स्वयं सहायता समूहों और लघु वित्त योजनाओं से आय के अवसर बढ़े आर्थिक आत्मनिर्भरता ने निर्णय लेने की क्षमता को मजबूत किया, इससे वे राजनीति में सक्रिय भागीदारी करने में सक्षम हुईं।

सामाजिक जागरूकता और परिवर्तन

समाज में धीरे-धीरे हो रहे बदलावों ने महिलाओं की भूमिका को पुनर्परिभाषित किया। महिला अधिकारों और समानता के प्रति जागरूकता बढ़ी, सामाजिक संगठनों और मीडिया का प्रभाव पड़ा, पारंपरिक सोच में धीरे-धीरे परिवर्तन आया।

गैर-सरकारी संगठनों (NGOs) की भूमिका

NGOs ने कोल महिलाओं के सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण योगदान दिया। जागरूकता अभियान चलाए, नेतृत्व और प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित किए, महिलाओं को उनके अधिकारों के प्रति सचेत किया।

परिवार और समुदाय का समर्थन

कुछ क्षेत्रों में परिवार और समुदाय का समर्थन बढ़ा है, पुरुष सदस्यों की सकारात्मक भूमिका ने महिलाओं को आगे बढ़ने में मदद की, सामुदायिक सहयोग से चुनाव में भागीदारी आसान हुई।

स्थानीय समस्याओं का अनुभव

कोल महिलाएँ अपने समुदाय की समस्याओं को प्रत्यक्ष रूप से अनुभव करती हैं। जल, स्वास्थ्य, शिक्षा और पोषण जैसी समस्याओं से वे सीधे प्रभावित होती हैं, इन समस्याओं के समाधान के लिए वे राजनीति में आने के लिए प्रेरित होती हैं।

आदर्श व्यक्तित्व और प्रेरणा

अन्य सफल महिला प्रतिनिधियों से प्रेरणा मिलती है, स्थानीय स्तर पर सफल उदाहरण महिलाओं के आत्मविश्वास को बढ़ाते हैं।

कानूनी और संवैधानिक अधिकार

भारतीय संविधान ने महिलाओं को समान अधिकार प्रदान किए हैं। मतदान का अधिकार, चुनाव लड़ने का अधिकार, समानता और न्याय के सिद्धांत। कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी भारतीय लोकतंत्र में उभरते हुए एक महत्वपूर्ण सामाजिक परिवर्तन का प्रतीक है। परंपरागत रूप से सीमित सार्वजनिक भूमिका के बावजूद, आज वे स्थानीय स्वशासन संस्थाओं से लेकर विभिन्न सामाजिक आंदोलनों तक सक्रिय रूप से भाग ले रही हैं। उनकी भागीदारी केवल प्रतिनिधित्व तक सीमित नहीं है, बल्कि विकास, प्रशासन और सामाजिक परिवर्तन में उनके ठोस योगदान भी दिखाई देते हैं।

पंचायत स्तर पर राजनीतिक भागीदारी

कोल महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी का सबसे प्रमुख क्षेत्र **पंचायती राज संस्थाएँ** हैं। ग्राम पंचायत, जनपद पंचायत और जिला पंचायत में वे **सरपंच, उप-सरपंच और वार्ड सदस्य** के रूप में चुनी जा रही हैं। आरक्षण नीति के कारण उन्हें चुनाव लड़ने और प्रतिनिधित्व करने का अवसर मिला। वे ग्राम सभा की बैठकों में भाग लेकर स्थानीय मुद्दों पर अपनी राय व्यक्त करती हैं। इस स्तर पर उनकी भागीदारी ने लोकतंत्र को जमीनी स्तर पर मजबूत किया है।

निर्णय-निर्माण प्रक्रिया में भूमिका

पहले जहाँ महिलाएँ निर्णय प्रक्रिया से बाहर रहती थीं, वहीं अब उनकी भागीदारी बढ़ी है। विकास योजनाओं के चयन और क्रियान्वयन में सहभागिता, ग्राम स्तर पर बजट और संसाधनों के उपयोग में योगदान, सामाजिक कल्याण योजनाओं के संचालन में भूमिका, हालाँकि कुछ क्षेत्रों में अभी भी “प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व” (पुरुषों द्वारा नियंत्रण) देखने को मिलता है, फिर भी वास्तविक भागीदारी धीरे-धीरे बढ़ रही है।

सामाजिक विकास में योगदान

शिक्षा के क्षेत्र में योगदान

बालिका शिक्षा को बढ़ावा देना, स्कूलों में नामांकन और उपस्थिति बढ़ाने के प्रयास, ड्रॉपआउट दर कम करने के लिए जागरूकता अभियान।

स्वास्थ्य और पोषण

टीकाकरण और पोषण कार्यक्रमों को बढ़ावा। गर्भवती महिलाओं और बच्चों के स्वास्थ्य पर ध्यान। आंगनवाड़ी सेवाओं के बेहतर संचालन में सहयोग।

स्वच्छता और जल प्रबंधन

स्वच्छता अभियान चलाना। शौचालय निर्माण को प्रोत्साहन। पेयजल की व्यवस्था और जल संरक्षण के प्रयास।

महिला सशक्तिकरण में भूमिका

कोल महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी ने अन्य महिलाओं को भी प्रेरित किया है। घरेलू हिंसा, बाल विवाह और लैंगिक भेदभाव के खिलाफ आवाज उठाना। स्वयं सहायता समूहों (SHGs) को बढ़ावा देना। महिलाओं को आर्थिक और सामाजिक रूप से आत्मनिर्भर बनने के लिए प्रेरित करना।

स्थानीय समस्याओं के समाधान में योगदान

कोल महिलाएँ अपने समुदाय की समस्याओं को गहराई से समझती हैं, इसलिए उनके समाधान में उनकी भूमिका प्रभावी होती है। सड़क, बिजली, पानी जैसी बुनियादी सुविधाओं के विकास में पहला सरकारी योजनाओं का सही लाभ सुनिश्चित करना। भ्रष्टाचार और अनियमितताओं पर निगरानी।

नेतृत्व क्षमता का विकास

राजनीति में भागीदारी से कोल महिलाओं में नेतृत्व गुणों का विकास हुआ है। सार्वजनिक मंचों पर बोलने की क्षमता। निर्णय लेने का आत्मविश्वास। संगठन और प्रबंधन कौशल। यह विकास उनके व्यक्तिगत और सामुदायिक जीवन दोनों को प्रभावित करता है।

सामाजिक परिवर्तन में भूमिका

कोल महिलाओं की राजनीतिक सक्रियता ने सामाजिक सोच में बदलाव लाया है। महिलाओं के प्रति सम्मान और स्वीकार्यता बढ़ी है। लैंगिक समानता की दिशा में सकारात्मक कदम। नई पीढ़ी के लिए प्रेरणादायक उदाहरण।

सीमाएँ और यथार्थ

हालाँकि उनकी भागीदारी बढ़ी है, लेकिन कुछ सीमाएँ अभी भी मौजूद हैं: कई मामलों में वे केवल नाममात्र की प्रतिनिधि होती हैं। पुरुषों का अप्रत्यक्ष नियंत्रण बना रहता है। संसाधनों और प्रशिक्षण की कमी।

Case Study-

एक ग्राम पंचायत में चुनी गई कोल महिला सरपंच ने गाँव में स्वच्छता अभियान चलाया, स्कूलों की स्थिति सुधारी और जल संरक्षण के लिए कार्य किए। यह उदाहरण दर्शाता है कि अवसर मिलने पर महिलाएँ प्रभावी नेतृत्व कर सकती हैं।

Suggestions-

- शिक्षा का व्यापक प्रसार
- कौशल विकास और प्रशिक्षण
- आर्थिक सशक्तिकरण
- राजनीतिक प्रशिक्षण कार्यक्रम
- सामाजिक जागरूकता अभियान

Conclusion –

यह शोध-पत्र कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी और उनके सामाजिक-राजनीतिक योगदान का गहन विश्लेषण प्रस्तुत करता है। अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि कोल जनजाति की महिलाएँ, जो लंबे समय तक सामाजिक और आर्थिक रूप से हाशिये पर रही हैं, अब धीरे-धीरे लोकतांत्रिक प्रक्रिया में सक्रिय भूमिका निभा रही हैं। यह परिवर्तन केवल व्यक्तिगत उपलब्धि नहीं है, बल्कि पूरे समुदाय के सामाजिक-सांस्कृतिक रूपांतरण का संकेत है। कोल महिलाओं की राजनीति में भागीदारी मुख्यतः स्थानीय स्वशासन संस्थाओं के माध्यम से बढ़ी है, विशेषकर पंचायत स्तर पर। आरक्षण नीति, शिक्षा का प्रसार, सरकारी योजनाएँ और सामाजिक जागरूकता जैसे कारकों ने उन्हें राजनीतिक मंच प्रदान किया है। इसके परिणामस्वरूप वे अब केवल घरेलू या पारंपरिक भूमिकाओं तक सीमित नहीं हैं, बल्कि निर्णय-निर्माण प्रक्रिया में भी भाग लेने लगी हैं। अध्ययन यह भी दर्शाता है कि कोल महिलाओं ने शिक्षा, स्वास्थ्य, स्वच्छता, जल प्रबंधन और महिला सशक्तिकरण जैसे क्षेत्रों में उल्लेखनीय योगदान दिया है। उन्होंने अपने समुदाय की वास्तविक समस्याओं को सामने लाकर उनके समाधान में सक्रिय भूमिका निभाई है। इससे स्थानीय शासन अधिक उत्तरदायी और सहभागी बना है। उनकी भागीदारी ने लोकतंत्र को जमीनी स्तर पर मजबूत करने में सहायता की है। हालाँकि, यह भी एक महत्वपूर्ण तथ्य है कि उनकी राजनीतिक यात्रा अभी पूर्ण रूप से स्वतंत्र और सशक्त नहीं कही जा सकती। कई स्थानों पर अशिक्षा, आर्थिक निर्भरता, सामाजिक रूढ़ियाँ और पुरुष-प्रधान मानसिकता अभी भी उनकी वास्तविक शक्ति को सीमित करती हैं। कई मामलों में वे केवल औपचारिक प्रतिनिधि के रूप में कार्य करती हैं, जबकि वास्तविक निर्णय लेने की शक्ति परिवार या समुदाय के पुरुष सदस्यों के पास रहती है। यह स्थिति उनके पूर्ण राजनीतिक सशक्तिकरण में बाधा उत्पन्न करती है। इसके बावजूद, यह अध्ययन यह निष्कर्ष निकालता है कि कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी एक सकारात्मक और प्रगतिशील दिशा में आगे बढ़ रही है। शिक्षा, प्रशिक्षण और आर्थिक अवसरों में वृद्धि के साथ उनकी भूमिका और प्रभाव दोनों में निरंतर सुधार देखा जा सकता है। स्वयं सहायता समूहों, सरकारी योजनाओं और गैर-सरकारी संगठनों के प्रयासों ने उन्हें आत्मनिर्भर और जागरूक बनाने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। अंततः यह कहा जा सकता है कि कोल महिलाओं का राजनीति में प्रवेश केवल एक सामाजिक बदलाव नहीं है, बल्कि यह भारतीय लोकतंत्र की गहराई और व्यापकता का भी प्रतीक है। यदि उन्हें पर्याप्त शैक्षिक, आर्थिक और संस्थागत समर्थन प्रदान किया जाए, तो वे न केवल अपने समुदाय के विकास में निर्णायक भूमिका निभा सकती हैं, बल्कि व्यापक सामाजिक परिवर्तन की मजबूत वाहक भी बन सकती हैं। इस प्रकार, यह अध्ययन यह स्पष्ट करता है कि कोल जनजाति की महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी एक निरंतर विकसित होती प्रक्रिया है, जिसमें चुनौतियाँ भी हैं और संभावनाएँ भी, और इसका भविष्य अत्यंत संभावनाशील है।

संदर्भ सूची-

1. Xaxa, Virginius, State, Society and Tribes: Issues in Post-Colonial India, प्रकाशक: Pearson Education, नई दिल्ली वर्ष: 2012.
2. Fuchs, Stephen, पुस्तक: The Aboriginal Tribes of India, प्रकाशक: Macmillan India, नई दिल्ली, वर्ष: 1973.
3. Hasnain, Nadeem (नदीम हसनैन), पुस्तक: Tribal India, प्रकाशक: Palaka Prakashan, नई दिल्ली, वर्ष: 2005.
4. Shah, Ghanshyam, पुस्तक: Social Movements in India, प्रकाशक: Sage Publications, नई दिल्ली, वर्ष: 2004.
5. Ministry of Tribal Affairs, रिपोर्ट: Annual Report on Scheduled Tribes, प्रकाशक: भारत सरकार, नई दिल्ली, वर्ष: 2022, वेबसाइट: <https://tribal.nic.in>
6. Census of India, डेटा स्रोत: Scheduled Tribes Data, प्रकाशक: भारत सरकार, वर्ष: 2011, वेबसाइट: <https://censusindia.gov.in>
7. Ministry of Panchayati Raj, रिपोर्ट: Status of Women in Panchayati Raj Institutions, प्रकाशक: भारत सरकार, नई दिल्ली, वर्ष: 2020. &&00&&